

Г. М. Ковпаненко

Племе
на
СКІРСЬКОГО
ЧАСУ
на ВОРСКЛІ

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Г. Т. КОВПАНЕНКО

ПЛЕМЕНА
СКІФСЬКОГО
ЧАСУ
НА ВОРСЬКІ

КИЇВ — 1967

У монографії вперше робиться спроба відтворити історію племен, що населяли басейн Ворскли в Х—III ст. до н. е. На великому археологічному матеріалі автор досліджує господарство, суспільний лад і побут ворсклинського населення скіфського часу, висвітлює питання про його походження та взаємозв'язки з іншими племенами.

Книгу розраховано на фахівців-археологів, істориків, музейних працівників, викладачів і студентів історичних факультетів вузів та краєзнавців.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук
О. І. ТЕРЕНОЖКІН

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту археології АН УРСР*

□

КОВПАНЕНКО ГАЛИНА ТИХОНОВНА
Племена скіфського времени на Ворскле
(На українском языке)

□

Редактор *Б. М. Мозолевський*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Оформлення художника *Г. С. Ковпаненка*
Технічний редактор *М. А. Рекес*
Коректор *Л. А. Бельська*

□

БФ 01425. Зам. № 376. Видавн. № 125. Тираж 1000.
Папір № 1, 60×90¹/₁₆. Фіз. друк. аркушів 11,75.
Умовн. друк. аркушів 11,75. Обліково-видавн. аркушів 12,15. Підписано до друку 24.III 1967 в.
Ціна 95 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Репіна, 4.

ВСТУП

Український Лісостеп з кінця VII по III ст. до н. е. населяли осілі землеробсько-скотарські племена, добре відомі в історіографії за численними городищами, поселеннями і курганами. О. О. Спіцин, використавши етнічну номенклатуру Геродота, назвав умовно мешканців цієї території «скіфами-орачами». Відтоді радянська археологічна наука домоглася значних успіхів у вивченні пам'яток лісостепових племен. Виявилося, що за своєю культурою та походженням вони поділяються на ряд локальних груп — на Правобережжі були виділені подільська і киево-черкаська групи, на схід від Дніпра — ворсклинська, посульська та сіверсько-донецька.

Серед сучасних дослідників деякого визнання дістала думка про те, що подільська і киево-черкаська локальні групи, незважаючи на місцеві культурні відміни, були споріднені між собою і обидві походили від чорноліської культури кінця бронзового — початку залізного віку, яка в свою чергу була продовженням білогрудівської.

На Лівобережжі історичний процес був іншим. Формування локальних груп скіфської доби тут обумовлювалося не автохтонними процесами, як на території на захід від Дніпра, а корінною зміною культур, яка, на нашу думку, сталася на зламі епох бронзи і заліза (X—VIII ст. до н. е.). Посульська і сіверсько-донецька групи пам'яток, як показують дослідження, близькі між собою і становлять деяку культурно-історичну спільність¹. За своїм походженням вони ніяк не можуть бути пов'язані з бондарихинською культурою, поширеною на цій території в добу пізньої бронзи. Існує думка, що культура посульсько-донецького типу з'явилася в Лівобережному лісостепу вже у сформованому вигляді не пізніше першої половини

¹ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова, Две археологические культуры в Скифии Геродота, СА, XVIII, М., 1953, стор. 125 і далі; Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 190, 191; В. А. Іллінська, Басівське городище, Археологія, т. XVIII, К., 1965, стор. 72—75.

VI ст. до н. е.² Ворсклинське ж угруповання посідає особливе місце серед локальних груп племен скіфського часу в Середньому Подніпров'ї. Його пам'ятки свідчать про тісний зв'язок населення ворсклинського та киево-черкаського районів. М. Я. Рудинський висловив гіпотезу про занесення культури скіфської доби в Поворскля переселенцями з дніпровського Правобережжя. Однак науковому вирішенню цієї проблеми довгий час заважало надто обмежене коло матеріалів з території басейну Ворскли. Їх недостатність намагались компенсувати матеріалами Посулля або ж Сіверського Дінця, але це лише утруднювало становище дослідників, які мали в такому випадку справу з зовсім різними культурними традиціями.

З вивченням пам'яток басейну Ворскли пов'язані актуальні питання стародавньої історії Східної Європи: 1) в якому відношенні перебуває культура скіфської доби цієї території до культури племен Посулля і Сіверського Дінця — чи вони дійсно являють собою два різних локальних варіанти, чи становлять єдиний культурний масив і різняться між собою лише незначними особливостями матеріальної культури, які пояснюються передусім, як вважає, наприклад, І. І. Ляпушкін, віком³; 2) якою мірою доведена гіпотеза М. Я. Рудинського про залежність культури (а, можливо, і етноса) населення Ворскли від культури населення дніпровського Правобережжя.

Щоб відповісти на поставлені питання, необхідно вивчити всю сукупність пам'яток скіфської доби на Ворсклі. Таке завдання і ставить перед собою автор цього дослідження.

Автор вважає своїм обов'язком висловити глибоку подяку Б. М. Гракову, В. А. Іллінській, Г. І. Мелюковій, Є. Ф. Покровській, О. І. Тереножкіну, Б. А. Шрамку, які допомогли йому у підготовці цієї праці цінними порадами і зауваженнями, а також надали деякі неопубліковані матеріали.

Початок вивчення пам'яток скіфської доби на Ворсклі припадає на перші десятиріччя минулого століття. Це був період, коли в зв'язку з розкопками скіфських курганів на півдні України і Росії інтерес до стародавніх пам'яток значно зріс, захопивши увагу не тільки вчених, а й місцевих аматорів та колекціонерів.

В. В. Пассек, етнограф за освітою, в 30-х роках ХІХ ст. за

² В. А. Ильинская, О происхождении культур раннежелезного века на Левобережье среднего Днепра, КСИИМК, вып. 70, М., 1957, стор. 24 і далі. Городище біля с. Люботина (за матеріалами розкопок Б. А. Шрамка) датується амфорами першої половини VI ст. до н. е. та знахідками архаїчних бронзових наконечників стріл.

³ И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, М., 1961, стор. 19.

дорученням Товариства історії і древностей російських проводив дослідження в Полтавському, Харківському та Валківському повітах і видав короткі описи городищ і курганів по берегах річок Коломака (ліва притока р. Ворскли) і Сіверського Дінця⁴. Пізніше відомості про археологічні пам'ятки Харківської губернії, до складу якої частково входила середня течія р. Ворскли, були опубліковані архієпископом Філаретом⁵.

Археологом-аматором І. А. Зарецьким в 1887—1889 роках були проведені розкопки курганів біля с. Лихачівки, Котелевського району, Сумської області. На дюнах поблизу цього ж села ним також була зібрана велика кількість стародавніх предметів — кераміки, виробів із бронзи і заліза, серед яких переважали скіфські. Ця колекція потрапила до основного фонду матеріалів археологічного відділу Московського історичного музею. На жаль, матеріали своїх розкопок автор опублікував лише у загальному вигляді. Значно пізніше вони були перевидані Д. І. Багалієм і О. О. Захаровим⁶.

1895 р. О. О. Бобринський за дорученням Археологічної комісії дослідив курган, розкопаний селянами біля с. Глинища, колишньої Полтавської губернії, і оглянув Більське городище та місцевість навколо нього. В результаті цієї роботи ним було видано план Західного Більського укріплення з описом розташованих навколо нього курганів⁷.

Важливе значення для вивчення пам'яток лісостепового Лівобережжя, в тому числі і Поворскля, мав XII археологічний з'їзд, який проходив у Харкові 1902 р. При підготовці з'їзду було проведено кілька експедицій, які показали, наскільки багатий район Поворскля археологічними пам'ятками. На деяких з них були проведені розкопки. Зокрема, Є. М. Мельник з В. Є. Данилевичем 1901 р. дослідили курганний могильник біля с. Кириківки, Охтирського району, Сумської області. В. Є. Данилевич цього ж року провів розкопки поселення біля с. Буд, Сумської області, яке він помилково прийняв за мо-

⁴ В. В. Пассек, Курганы и городища в Харьковской губернии, Журнал Министерства Внутренних Дел, ч. XXV, № 9, СПб., 1837, стор. 539 і далі; його ж, Курганы и городища Харьковского, Валковского, Полтавского уездов, Русский исторический сборник, т. III, кн. 3, М., 1839, стор. 201—229.

⁵ Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отделение II, М., 1857, стор. 98—107, 291—297; отделение III, М., 1857, стор. 104—110, 530—534.

⁶ И. А. Зарецкий, Заметка о древностях Харьковской губернии Богородуковского уезда у слободы Лихачевки, Харьковский сборник, вып. 2, кн. 10, Харьков, 1888, стор. 229 і далі; Д. И. Багалей, Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 3—4; А. А. Захаров, I. A. Zaretsky's Excavations in the Government of Kharkov, ESA, VII, Helsinki, 1932, стор. 59—81.

⁷ ОАК за 1895 г., М., 1897, стор. 23—24, 73, 125 і далі.

гильник і відніс до неолітичного часу⁸. Ця помилка в свій час була відзначена О. О. Спіциним⁹, а значно пізніше — виправлена І. І. Ляпушкіним, який правильно встановив, що розкопані В. Є. Данилевичем бугри були не курганами, а зольниками скіфського часу¹⁰. 1903 р. В. Є. Данилевичем були досліджені кургани біля хутора Покровського¹¹, а Д. І. Багалієм — біля хутора Настельного, Харківської області¹².

Недоліком археологічних досліджень до революції було те, що розкопкам скіфських селищ і городищ майже не приділялось уваги. Свого часу на це звертав увагу ще О. О. Спіцин¹³. Основні археологічні матеріали Лівобережжя походили з курганів. Відомості ж про поселення і городища здебільшого мали реєстраційний характер¹⁴. Невеликі роботи були проведені лише Н. Є. Макаренком на Басівському городищі на Сулі¹⁵ і В. В. Хвойкою на Пастирському в Подніпров'ї¹⁶.

У світлі сказаного вище особливе значення мали розкопки В. О. Городцова на Більському городищі 1906 р.¹⁷, якими було покладено початок науковій розробці питань про поселення скіфського часу в Середньому Подніпров'ї. Вивчаючи городище, В. О. Городцов вперше поставив питання про походження зольників, встановив зв'язок городища з найближчими до нього могильниками, опублікував детальну документацію результатів своїх досліджень.

⁸ Е. Н. Мельник, Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900—1901 гг., Труды XII АС, т. I, стор. 673 і далі; В. Е. Данилевич, Раскопки курганов около с. Буд и х. Березовки Ахтырского уезда Харьковской губернии, Труды XII АС, т. I, стор. 411.

⁹ А. А. Спицын, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, Пг., 1918, стор. 142.

¹⁰ И. И. Ляпушкин, Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них, СА, XV, М., 1951, стор. 38.

¹¹ В. Е. Данилевич, Раскопки курганов около хутора Покровского, Валковского уезда Харьковской губернии летом 1903 г., Труды Московского предварительного комитета по устройству XIII АС, вып. II, М., 1908, стор. 16 і далі.

¹² Д. И. Багалей, Раскопка курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губернии летом 1903 г., Труды XIII АС, т. I, М., 1907, стор. 369 і далі.

¹³ А. А. Спицын, Курганы скифов-пахарей, стор. 141.

¹⁴ В. Г. Ляскоронский, Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рек Псла и Ворсклы, Труды XIII АС, т. I, стор. 175 і далі; Н. Е. Макаренко, Городища и курганы Полтавской губернии, СПб., 1907.

¹⁵ Н. Е. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 году, ИАК, вып. 22, СПб., 1907, стор. 77 і далі.

¹⁶ В. В. Хвойка, Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность, Труды XII АС, т. I, стор. 93—104.

¹⁷ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 93—161.

Незважаючи на свою несистематичність, дореволюційні розкопки на Ворсклі дали досить значний археологічний матеріал. Але наукова його обробка залишалася на незадовільному рівні.

Значні результати у вивченні пам'яток південної частини лісостепового Лівобережжя були досягнуті за Радянської влади. Радянські археологи розгорнули всебічне дослідження археологічних пам'яток. Особлива увага почала приділятися вивченню поселень, господарства, побуту, соціальної організації, історії суспільства.

У середині 20-х років групою харківських археологів у складі М. К. Фукса, О. С. Феодоровського і О. О. Потапова було досліджено значну кількість городищ по течіях річок Ворскли і Сіверського Дінця, більшість яких належала до скіфського часу¹⁸. М. К. Фукс разом з О. О. Потаповим 1927 р. дослідив Більське городище і зняв новий його план¹⁹. Співробітники Полтавського музею під керівництвом М. Я. Рудинського провели розвідки в нижній і середній течії р. Ворскли. 1922 р. ними було відкрито поселення та курганний могильник скіфського часу біля с. Мачух, Полтавського району, а 1923 р. почалися розкопки останнього, які з перервами продовжувалися до 1946 р. включно. В результаті цих досліджень були одержані важливі матеріали для характеристики культури, поширеної тут в VI—V ст. до н. е.²⁰

У зв'язку з вивченням пам'яток ранньослов'янської культури в південній смузі лісостепової України ІІМК (Ленінградське відділення) під керівництвом П. М. Третьякова 1938 р. провів розвідувальні роботи у верхів'ях р. Ворскли. Серед обстежених експедицією поселень і городищ було виявлено окремі селища скіфського часу, помилково датовані тоді VI—VIII ст. н. е.²¹ На цю помилку звернув увагу І. І. Ляпушкін, який довів належність їх до скіфської доби²². Протягом кількох років (1940, 1945, 1946, 1948, 1949) І. І. Ляпушкін обстежив береги р. Ворскли і ряду її приток — Коломака, Тагамлика, Кобелячки, — внаслідок чого було виявлено понад 50 поселень

¹⁸ М. Фукс, Про городища скитської доби на Харківщині, Записки ВУАК, т. I, К., 1931, стор. 91 і далі.

¹⁹ М. Фукс, Більське городище, Науковий архів ІА АН УРСР, фонд ВУАК, № 116/45.

²⁰ М. Я. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, Полтава, 1928, стор. 44—51; його ж, Мачухська експедиція Інституту археології (1946), АП, т. II, К., 1949, стор. 53—79; його ж, Матеріали до розкопок Тараноярського могильника біля с. Мачухи на Полтавщині, Науковий архів ІА АН УРСР, № Р/1-4.

²¹ П. Н. Третьяков, Северные восточнославянские племена, МИА, № 6, М., 1941, стор. 33; його ж, Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскли, Археологія, т. I, К., 1947, стор. 127.

²² І. І. Ляпушкін, Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них, СА, XV, М.—Л., 1951, стор. 28—34.

скіфської доби²³. Дослідження І. І. Ляпушкіна носили розвивальний характер. Більш детально він вивчив лише селище біля с. Пожарної Балки, пункт II (VII—VI ст. до н. е.) і поселення VIII—XIII ст. н. е. на Красній (колишній Соборній) площі в Полтаві, де було виявлено культурний шар ранньоскіфської доби²⁴.

Важливе значення для досліджень пам'яток раннього залізного віку в Середньому Подніпров'ї мала Всесоюзна археологічна нарада, яка відбулася в Москві 1945 р. Вона підкреслила важливість вивчення скіфо-сарматського періоду в історії СРСР і намітила в цій галузі найближчі завдання: з'ясування генезису культури скіфського часу в Середньому Подніпров'ї, виявлення її локальних варіантів, визначення основних племінних груп і продовження досліджень поселень і городищ²⁵.

Після наради Г. І. Мелюковою та Г. І. Смирновою були досліджені пам'ятки Західної Подолії і Дністра²⁶. М. І. Артамонов провів великі розкопки пам'яток скіфського часу на Південному Бузі, в тому числі і Немирівського городища²⁷. І. В. Фабриціус²⁸, Є. Ф. Покровська²⁹, П. Д. Ліберов³⁰ та В. Г. Петренко³¹ досліджували пам'ятки Київщини і Черкащини. На цій території О. І. Тереножкін було виявлено культуру передскіфської доби і встановлено її генетичний зв'язок з пам'ятками скіфського періоду³². На Лівобережжі

²³ І. І. Ляпушкін, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 23 і далі.

²⁴ І. І. Ляпушкін, Старослов'янське поселення VIII—XIII ст. на території м. Полтави, АП, т. I, К., 1949, стор. 58—75.

²⁵ Матеріали к Всесоюзному археологічному совещанию, М., 1945, стор. 54.

²⁶ А. И. Мелюкова, Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья, МИА, № 64, М., 1958, стор. 54 і далі; Г. И. Смирнова, Севериновское городище (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1947, 1948, 1953 гг.), Археологический сборник Государственного Эрмитажа, № 2, Л., 1961, стор. 88 і далі.

²⁷ М. И. Артамонов, Археологические исследования в Южной Подоллии (Винницкая область) в 1948 году, Вестник ЛГУ, № 11, Л., 1948, стор. 177—181; його ж, Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции, КСИА, вып. 4, К., 1955, стор. 84—87.

²⁸ І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція, АП, т. II, К., 1949, стор. 80—111; її ж, Тясминська експедиція 1947 р., АП, т. IV, К., 1952, стор. 21—33.

²⁹ Є. Ф. Покровська, Поселення VIII—VI ст. до н. е. на Тясмині, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 43 і далі; її ж, К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Приднепровья (бассейн р. Тясмин) в VIII—VI вв. до н. э., Автореферат кандидатской диссертации, К., 1963.

³⁰ П. Д. Либеров, Скифские курганы Киевщины, КСИИМК, вып. 30, М., 1949, стор. 93 і далі.

³¹ В. Г. Петренко, Культура племен Правобережного Среднего Приднепровья в IV—III вв. до н. э., МИА, № 96, М., 1961, стор. 53—102.

³² А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, К., 1961.

В. А. Іллінська провадила дослідження пам'яток басейну Сули і Псла³³, Б. А. Шрамко — басейну Сіверського Дінця³⁴, А. Ф. Шоков, Г. М. Москаленко і П. Д. Ліберов — середньої течії Дону³⁵.

М. Я. Рудинським 1946 р. провадились невеликі розкопки поселення біля м. Мачух на Ворсклі. Автором на цій території були відкриті і частково досліджені пам'ятки доби бронзи і раннього заліза, які становлять певний інтерес для вирішення питань формування культури скіфської доби в Поворсклі. Роботи на Більському городищі, які провела комплексна експедиція Московського і Харківського університетів під керівництвом Б. М. Гракова та Б. А. Шрамка за участю Н. Г. Єлагіної в 1958—1960 роках, дали важливі матеріали для уточнення датування пам'ятки, вивчення господарства і будівництва жител з VI по IV—III ст. до н. е.

В сучасній літературі праць, присвячених археологічному дослідженню Поворскля, немає. Короткий опис пам'яток знаходимо в працях загального характеру³⁶, а деякі питання, пов'язані з ними, розглядаються в окремих нечисленних статтях. Так, інкрустована кераміка Західного укріплення Більського городища з розкопок В. О. Городцова 1906 р. аналізувалась у статті О. О. Потапова. В ній автор перебільшує впливи гальштатської культури і приходять до неправильних висновків щодо походження згаданої кераміки³⁷.

Характеристика ворсклинських поселень дається в роботі І. І. Ляпушкіна³⁸. Звертаючи увагу на характерність для всіх

³³ В. А. Іллінська, Пам'ятки скіфського часу на Посуллі, Археологія, т. IV, К., 1950, стор. 184—191; її ж, Памятники скифского времени в бассейне р. Псел, СА, XXVII, М., 1957, стор. 232—249.

³⁴ Б. А. Шрамко, Древности Северского Донца, Харьков, 1962, стор. 176 і далі.

³⁵ А. Н. Москаленко, Памятники скифского времени на Среднем Дону, КСИА, вып. 4, стор. 99; її ж, Раскопки на Архангельском городище в 1952—1953 гг., КСИИМК, вып. 62, М., 1956, стор. 84 і далі; П. Д. Ліберов, Памятники скифского времени на Среднем Дону, Археология СССР, САИ, вып. Д1-31, М., 1965; А. Ф. Шоков, Скифы на Среднем Дону, Воронеж, 1952.

³⁶ І. В. Фабриціус, До питання про топографізацію племен Скіфії, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 54 і далі; Б. М. Граков, Скіфи, К., 1947; Б. Н. Граков і А. І. Мелюкова, Две археологические культуры в Скифии Геродота, СА, XVIII, стор. 125; їх же, Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время, ВССА, М., 1954, стор. 87—88; Нариси стародавньої історії Української РСР, стор. 187—188; В. Г. Петренко, Культура племен Среднего Поднепровья в IV—III вв. до н. э., Автореферат кандидатской диссертации, М., 1956; М. І. Пиккуль, Памятники скифского времени Среднеднепровского Левобережья, Автореферат кандидатской диссертации, М., 1954.

³⁷ А. Ротаров, Inkrustierte Keramik von Belsk, ESA, IV, Helsinki, 1929, стор. 162—169.

³⁸ І. І. Ляпушкін, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 18—145.

ворсклинських поселень зольників, І. І. Ляпушкін називає місцеву культуру скіфської доби «зольничною», виділяючи при цьому поселення ранньозольничні (VII—VI ст. до н. е.) і пізньозольничні (V—III ст. до н. е.). Вважаючи, що населення скіфського часу на всій території лісостепового Лівобережжя було однорідним, він і термін «зольнична культура» поширив на всю вказану територію. Несхожість матеріальної культури в різних районах Лівобережжя І. І. Ляпушкін пояснює лише різночасністю пам'яток. Однак ця думка не знайшла підтримки у скіфознавців³⁹.

Поховальні пам'ятки Поворскля частково висвітлені П. Д. Ліберовим⁴⁰. Про залишки ливарного ремесла у цьому районі згадує Б. М. Граков⁴¹.

Проблема походження населення скіфської доби на Ворсклі спеціально не розроблялася. Про погляди М. Я. Рудинського на це питання ми згадували вище. Не заперечуючи їх у принципі, П. Д. Ліберов однак вважає, що зрубні будови Мачуського могильника більш ранні, ніж правобережні, і на цій підставі допускає можливість міграції населення у зворотному напрямі, тобто з Ворскли на правий берег Дніпра⁴².

За останні роки у вивченні походження культури скіфського часу в Поворсклі намітилися помітні зрушення. Відкриття тут пам'яток бондарихинської і чорноліської культур не тільки підтвердило думку М. Я. Рудинського про міграцію на Ворсклу частини населення з Правобережжя, а й уточнило час цієї міграції⁴³.

Отже, для з'ясування як генезису, так і характеру культури Поворскля в скіфський час необхідно спочатку розглянути пам'ятки тих культур, які на цій території їй передували.

³⁹ В. А. Ильинская, По поводу так называемой «зольничной культуры», КСИИМК, вып. 34, М., 1956, стор. 142 і далі; Б. А. Шрамко, Досягнення радянських археологів у вивченні племен Скіфії, Праці історичного факультету ХДУ, т. 6, Харків, 1957, стор. 437.

⁴⁰ П. Д. Либеров, Хронология памятников Поднепровья скифского времени, ВССА, стор. 138—143.

⁴¹ Б. Н. Граков, Литейное и кузнечное ремесло у скифов, КСИИМК, вып. 22, М., 1948, стор. 38 і далі.

⁴² П. Д. Либеров, Хронология памятников Поднепровья скифского времени, ВССА, стор. 163—164.

⁴³ Г. Т. Ковпаненко, Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли, Археологія, т. XII, К., 1961, стор. 62 і далі.

ПЕРЕДСКІФСЬКИЙ ПЕРІОД НА ВОРСКЛІ

Пам'ятки зрубної культури

Епоха пізньої бронзи на лісостеповому Лівобережжі вивчена значно гірше, ніж на Правобережжі. Довгий час залишалося невідомим, яка культура на цій території передувала появі пам'яток скіфського типу. Уявлення про пізній бронзовий вік складалося головним чином на основі поховань зрубної культури, відомих з розкопок В. О. Городцова в Ізюмському і Бахмутському повітах, Харківської та Катеринославської губерній¹. В результаті цих досліджень В. О. Городцов встановив першу періодизацію пам'яток бронзового віку Північного Причорномор'я. Взявши за основу тип поховальних споруд, положення кістяків та еволюцію інвентаря, він визначив культури епохи бронзи, які послідовно змінювали одна одну: ямну, катакомбну і зрубну. Такий поділ степових культур епохи бронзи до деякої міри поширився і на територію лісостепового Лівобережжя. Згодом О. О. Кривцова-Гракова дала узагальнюючу картину розвитку племен степового Поволжя і Причорномор'я в епоху пізньої бронзи².

На Ворсклі пам'ятки зрубної культури відомі в незначній кількості. До них належать поховання, досліджені Є. М. Мельник біля с. Кириківки, Охтирського району, Сумської області, в 1900—1901 роках. З 18 курганів, які вона розкопала, чотири мали зрубні поховання³.

Небіжчиків ховали в ґрунтових ямах найчастіше з дерев'яними спорудами всередині, які мали, ймовірно, вигляд зрубів. Два поховання в кургані № 7 (1 і 2) і одне в кургані № 8 (1) виявилися впускними і знаходились на рівні ґрунту або трохи заглибленими в нього.

¹ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г., Труды XII АС, т. I, стор. 174 і далі; його ж, Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в 1903 г., Труды XIII АС, т. I, стор. 211.

² О. А. Кривцова-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, М., 1955.

³ Кургани № 1 (поховання 2); № 5 (поховання 1); № 7 (поховання 1, 2); № 8 (поховання 1, 4—7, 9, 10). Див. Е. Н. Мельник, Раскопки курганов в Харьковской губернии в 1900—1901 гг., Труды XII АС, т. I, стор. 704, 707—711, рис. 121—129.

Всі поховання одиночні. Чотири з них були дитячими (кургани № 7, поховання 2; № 8, поховання 4, 5, 9). Небіжчики лежали в скорченому положенні на лівому боці. Орієнтація західна і східна, іноді з відхиленнями. Інвентар поховань небагатий і досить одноманітний. Здебільшого він складається з посуду, інші речі трапляються рідко. Звичайно при похованому зустрічаються по одному, рідше по два-три горщики. Як правило, їх ставили біля голови. Коли ж в могилі було дві посудини, то одна з них стояла біля ніг небіжчика. Горщики мають типову для зрубної культури гострореберну або банкову форму. Нерідко вся поверхня горщиків або лише верхня частина прикрашались орнаментом у вигляді трикутників, нанесених зубчастим штампом або шнурком, а край вінець — рядом нігтьових заглиблень.

Крім горщиків у кургані № 7 (поховання 1) знайдено кам'яний брусок. Біля голови небіжчика в кургані № 5 (поховання 1) лежали залишки їжі — кістки бика.

До зрубного часу можна віднести бронзовий двохухий кельт, знайдений І. А. Зарецьким на дюнах біля с. Лихачівки⁴. За орнаментом (рельєфні заштриховані трикутники, звернені вершинами догори) він близький до сеймінських зразків.

Пам'ятки зрубної культури відомі і на сусідніх територіях лісостепового Лівобережжя. До них належать поселення, відкриті на півдні Лісостепу, переважно на Дінці і його притоках. Серед них — селище біля с. Лук'янівки на р. Осколі, віднесене О. О. Кривцовою-Граковою до першого періоду зрубної культури⁵. В останній час тут досліджені поселення біля сіл Рубців, Донецької області⁶, та Янохіна, Харківської області⁷. До другого періоду зрубної культури О. О. Кривцова-Гракова відносить поселення поблизу с. Васищева в околицях Харкова⁸. Очевидно, до цього періоду треба віднести також селище на березі Чернецького озера біля хутора Хайлівщини (Зливки) в Донецькій області, досліджене В. О. Городцовим⁹, та поселення поблизу сіл Войнівки і Шведівки, Изюмського району на р. Осколі, досліджені 1956 р. П. Д. Ліберовим¹⁰.

⁴ І. А. Зарецький, Украинские древности Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки, найденные и рисованные И. А. Зарецьким с 1881 по 1886 г., альбом, зберігається в ДІМ.

⁵ О. А. Кривцова-Гракова, вказ. праця, стор. 92.

⁶ С. С. Березанская, Поселение срубной культуры на р. Осколе, КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 85 і далі.

⁷ В. И. Митрофанова, Янохинское поселение срубной культуры на р. Осколе, КСИА, вып. 9, К., 1960, стор. 63 і далі.

⁸ О. А. Кривцова-Гракова, вказ. праця, стор. 94.

⁹ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г., Труды XII АС, т. I, стор. 204.

¹⁰ П. Д. Либеров, Поселения у хуторов Войновки и Шведовки на р. Осколе, КСИА, вып. 11, К., 1961, стор. 53 і далі.

В Полтавському краєзнавчому музеї зберігається кілька горщиків зрубного типу (банкової та гострореберної форм), знайдених в селах Петрівці та Шахівці біля м. Краснограда, Харківської області, та в с. Баранівці, Шишацького району, Полтавської області¹¹. Найпівнічнішою пам'яткою зрубного типу на лісостеповому Лівобережжі є зруйноване поховання з гострореберним горщиком з с. Річок, Путивльського району, Сумської області¹².

Пам'ятки бондарихинської культури

Дослідження, проведені Інститутом археології АН УРСР за останні роки, дали багато нових матеріалів для характеристики передскіфського періоду на лісостеповому Лівобережжі. Д. Я. Телегін 1951 р. під час розкопок поселення в ур. Бондариха біля м. Ізюма виявив землянку доби пізньої бронзи¹³. Дослідження, проведені 1953 р. В. А. Іллінською на цьому та на інших поселеннях в басейні р. Сули, дозволили їй виділити групу пам'яток пізнього бронзового віку, яка дістала назву бондарихинської культури¹⁴. Це значно розширило уявлення про передскіфський період на Лівобережжі і змусило по-новому розглянути весь історичний процес цієї території в період пізньої бронзи. Зараз поселення бондарихинської культури, за даними археологічних розвідок, широко відомі на лісостеповому Лівобережжі. Вони зустрічаються як у південній частині Лісостепу (по Осколу і Сіверському Донцю), так і в більш північних районах (на Ворсклі, Пслі, Сулі — до Десни)¹⁵. В. А. Іллінська висловила припущення, що бондарихинська культура припиняє своє існування не пізніше VIII ст. до н. е., коли вона була витіснена з Лівобережжя іншими племенами на північ, де в басейні р. Десни стала основою, на якій склалася юхнівська культура¹⁶. Проте археологічні матеріали поки що не дають змоги з'ясувати, як відбувалася ця важлива

¹¹ М. Я. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, табл. III, 13, 14; табл. VI, 2.

¹² В. Д. Дяденко, Сліди зрубної культури біля с. Річки, Сумської області, Археологія, т. X, К., 1957, стор. 154, 155.

¹³ Д. Я. Телегін, Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці, АП, т. VI, К., 1956, стор. 77 і далі.

¹⁴ В. А. Іллінська, Нові дані про пам'ятки доби бронзи в лівобережному Лісостепу, Археологія, т. X, стор. 50 і далі.

¹⁵ В. А. Ильинская, Бондарихинская культура бронзового века, СА, 1961, № 1, стор. 26, 27; Б. А. Шрамко, Древности Северского Донца, стор. 119 і далі.

¹⁶ В. А. Ильинская, Бондарихинская культура бронзового века, СА, 1961, № 1, стор. 43—44; її ж, О происхождении культур раннежелезного века на Левобережье Среднего Днепра, КСИИМК, вып. 70, стор. 22, 23.

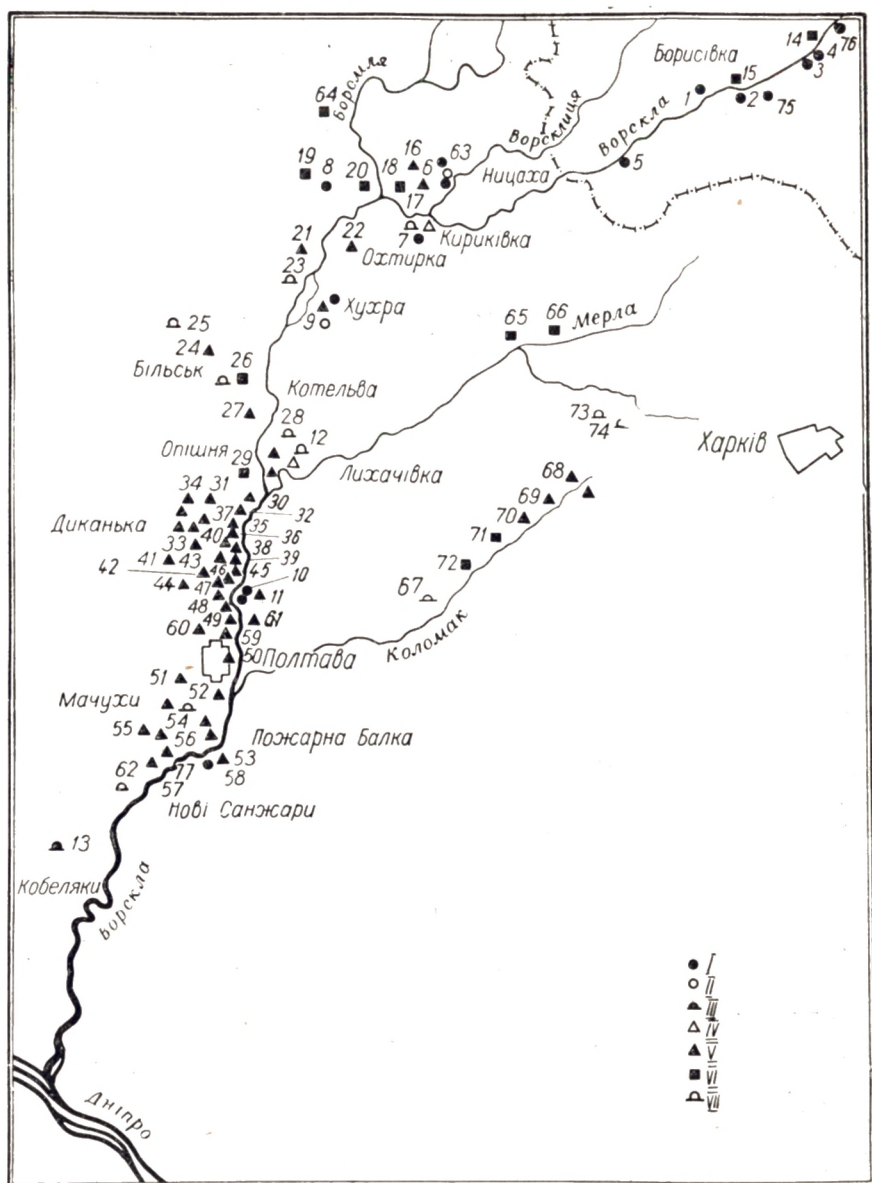

Рис. 1. Схема розміщення пам'яток передскіфського і скіфського часу в басейні Вороскля.

I — поселення бондарихинської культури; II — поселення чорноліської культури; III — поховання чорноліської культури; IV — випадкові знахідки чорноліської культури; V — селища скіфського часу; VI — городища скіфського часу; VII — кургани скіфського часу.
 1 — Борисівка, ур. Баланда; 2 — Борисівка, ур. Межиріччя; 3 — Серетене; 4 — Тепле; 5 — Грайворон, ур. Казинка; 6 — Ницаха; 7 — Кириківка; 8 — Старо-Іванівка; 9 — Хухра; 10 — Марки; 11 — Перекоп; 12 — Лихачівка; 13 — Бутенки; 14 — Мощене; 15 — Борисівка;

в історичному відношенні зміна культур в Лівобережному лісостепу. Немає і таких даних, які б дозволили уточнити абсолютну хронологію вказаних подій.

Багато нового у висвітлення цих питань внесли дослідження на Ворсклі. В її верхній і середній течіях виявлено 14 пунктів, на яких зібрана кераміка так званого бондарихинського типу (рис. 1). Найбільший інтерес викликають селища поблизу сіл Хухри і Ницахи, Сумської області, на яких автором були проведені розкопки.

Поселення поблизу с. Хухри, Охтирського району, досліджене 1953 і 1955 років, є найбільш важливим для вивчення культурно-історичних явищ, які відбувалися в басейні р. Ворскли у розглядуваний період¹⁷.

Поселення розташоване на північний захід від села на лівому березі р. Ворскли. Воно займає мис борової тераси, утвореної злиттям Ворскли і її невеликої притоки р. Хухри. Висота мису над рівнем заплави річки 8 м. За 150 м на схід від поселення знаходяться пересохлі озера. Довжина поселення 300 м, ширина — 350 м. Площа поселення розростається. Окремі ділянки його в північно-західній, південній і східній частинах зруйновані будівлями (рис. 2).

Культурні залишки на поверхні поселення зосереджувались окремими скупченнями, на місці яких 1955 р. автором було закладено 4 розкопки, 8 траншей і 28 шурфів загальною площею 500 м².

Одержаний під час розкопок археологічний матеріал належить до двох хронологічних періодів: до періоду пізньої бронзи і ранньоскіфської доби. Серед останнього нам вдалося виділити комплекс кераміки більш раннього часу, характерний для чорноліської культури лісостепового Правобережжя. Крім того, в окремих шурфах знайдено невелику кількість кераміки, яка відноситься до V—IV ст. до н. е.

¹⁷ Село Хухра відоме в археологічній літературі за знахідками речей епохи бронзи і раннього заліза на піщаних відкладах по берегах р. Хухри. Частина з цих предметів була надіслана на виставку XII АС в Харків у 1902 р. Див. «Каталог виставки XII АС в Харькове», Харків, 1902, стор. 18, 192—195; В. Е. Данилевич, Стоянка і мастерская около слободы Хухры Ахтырского уезда Харьковской губернии, Відбиток із збірника Харківського історико-філологічного товариства, т. 16, Харків, 1905, стор. 1—8.

16 — Буди; 17 — Березівка; 18 — Кам'янка; 19 — Сосенка; 20 — Зарічне (колишня Боголюбівка); 21 — Чернеччина; 22 — Охтирка; 23 — Глинище; 24 — Довжик; 25 — Блажки; 26 — Більск; 27 — Глинськ; 28 — Деревки; 29 — Опішня; 30 — Дібровка; 31 — Великі Будища; 32 — Максимці; 33 — Диканька; 34 — Кратів; 35 — Олешіриця; 36 — Чернецьке, ур. Чернечий Яр; 37 — Лихопів; 38 — Стасі; 39 — Слиньків Яр; 40 — Павлії; 41 — Федорівка; 42 — Бречків; 43 — Матвіївка; 44 — Кучмівка; 45 — Гавронці; 46 — Кам'янка; 47 — Кротенкове; 48 — Петрівка; 49 — Патлаївка; 50 — Полтава; 51 — Супрунівка; 52 — Нижні Млини; 53 — Ганжа; 54 — Мачухи; 55 — Судіївка; 56 — Пожарна Балка; 57 — Кунці; 58 — Бойківка; 59 — Вакулінці; 60 — Параськівка; 61 — Пилівка; 62 — Нові Санджари; 63 — Солдатське; 64 — Зубівка; 65 — Городне; 66 — Полкова Микитівка; 67 — Війтівка; 68 — Ново-Іванівка; 69 — Ново-Іванівка; 70 — Гвоздів; 71 — Коломак; 72 — Грیشкове; 73 — Настельний; 74 — Покровський; 75 — Порубіжне; 76 — Пушкарне; 77 — Мале Перещипино.

Рис. 2. Схематичний план поселення поблизу с. Хузри.
 А — розкопи і траншеї; Б — площа поселення, знищена будівлями; В — межа культурного шару; Г — дорога.

Культурний шар епохи пізньої бронзи був простежений на розкопі II і в нижньому горизонті розкопу III. Найбільш чітко він виступав у першому випадку (рис. 3). Тут в середній частині розкопу під орним шаром на площі 50 м² знайдено значну кількість уламків кераміки бондарихинського типу (рис. 4, 5). В південній та північно-західній частинах цієї площадки *in situ* лежали три розбитих горщики і піщовикова зернотерка, в різних місцях розкопу знайдено сім кістяних долот, п'ять проколов, уламки кістяних платівок довжиною 3—4 см зі слідами надрізів (рис. 6, 7) та велику кількість кісток тварин. Тут же виявлено чотири округлі в плані ями господарського призначення, вириті в глині (діаметр 0,75—1,5 м, глибина 0,3 м). В

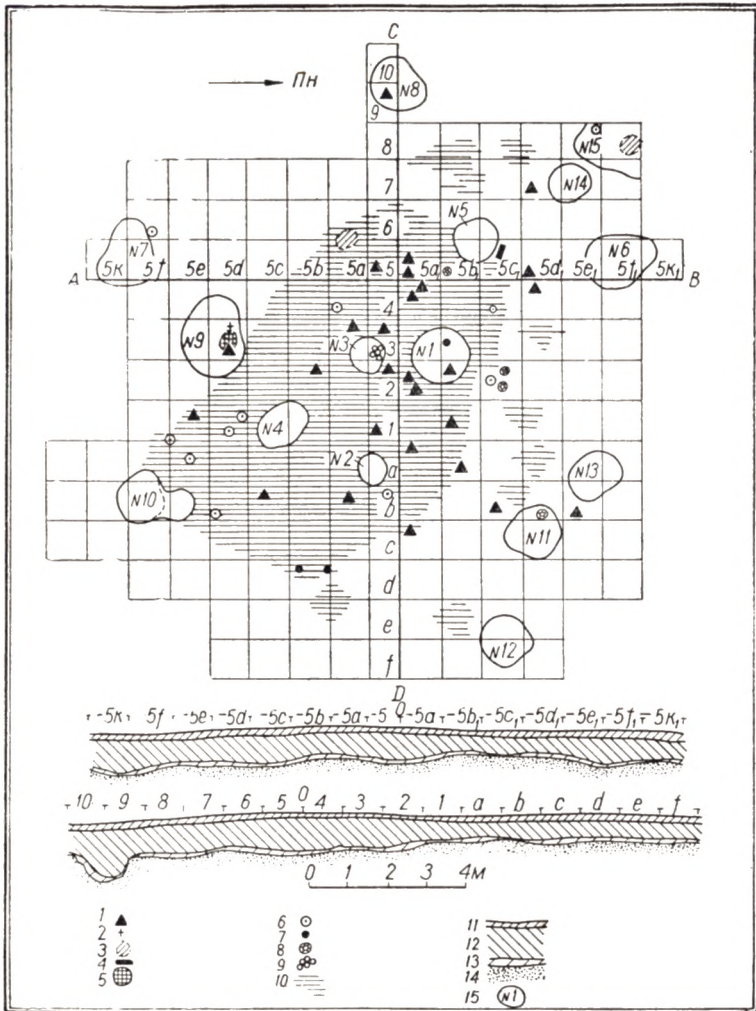

Рис. 3. Хухра. План та розрізи розкопу ПІ.

1 — кістяні вироби; 2 — металеві вироби; 3 — скупчення кісток тварин; 4 — зернотерка; 5 — реб'яча луска; 6 — цілі посудини; 7 — мініатюрний посуд; 8 — черепаха; 9 — скупчення річкових черепашок; 10 — кераміка епохи бронзи; 11 — переораний шар; 12 — гумусований пісок; 13 — сіро-буруватий пісок (підгрунтя); 14 — світло-жовтий пісок; 15 — ями.

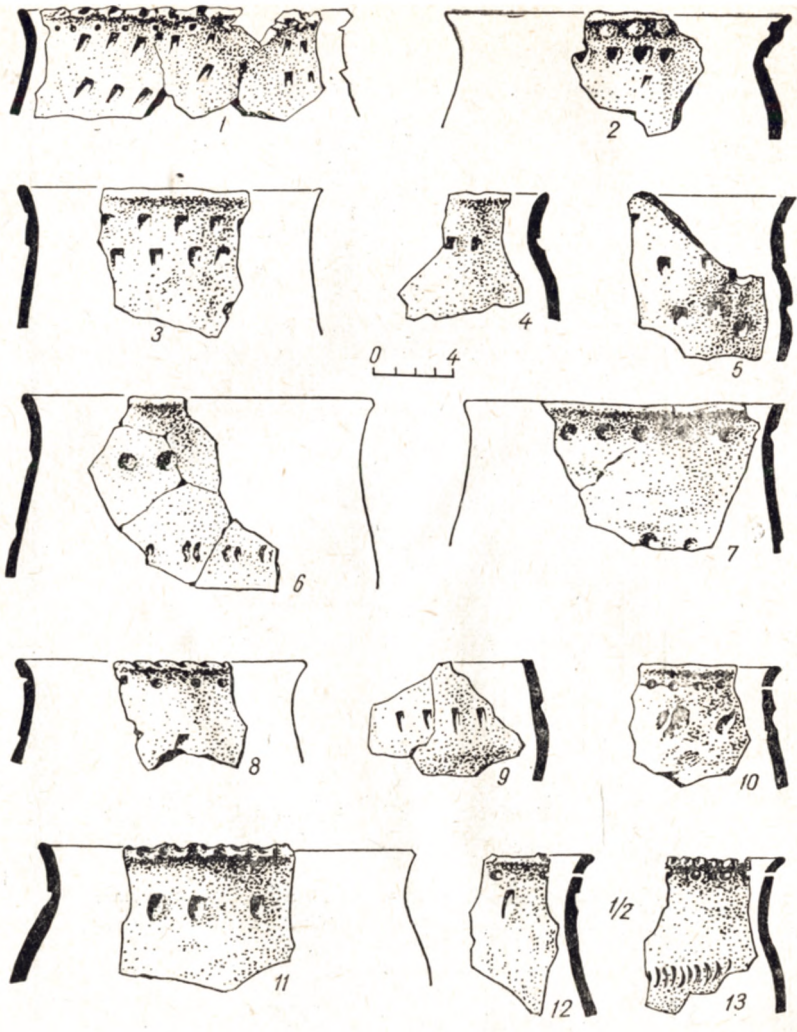

Рис. 4. Кераміка бондарихинської культури. Хухра.

одній з ям знайдено скупчення річкових черепашок «Unio», в решті — невелику кількість кераміки і кісток тварин. Описане скупчення культурних залишків найімовірніше відповідає місцю наземного житла, як ми й будемо умовно називати його далі.

Вся кераміка, виявлена у житлі, ліпна. Глина містить незначні домішки шамоту. На деяких уламках помітні сліди вертикального загладжування поверхні. Колір посудин коричневий або сірий. Більшість уламків належить горщикам серед-

Рис. 5. Кераміка бондарихинської культури. Хухра.

нього розміру з діаметром вінець до 25 см. Зустрічаються окремі уламки більш масивних товстостінних посудин діаметром 30—32 см і товщиною стінок до 8 мм, а також фрагменти невеликих посудин діаметром до 15 см. Останні відзначаються більш ретельною обробкою поверхні (рис. 5, 4, 5, 11, 13).

Основною формою посуду є широко відкритий горщик, стінки якого звужуються до дна невеликого діаметра (12 см). Верхній край посудин злегка профільований. Шийка ледве намічена, вінця більш або менш відігнуті назовні (рис. 4, 1, 3—13; 5, 1—3, 5, 7, 9, 10, 12, 15, 17). Цікаві два фрагменти верхньої частини посудин, які за формою відрізняються від інших. Вони мають різко відігнуті назовні вінця і коротку добре виділену шийку (рис. 4, 2).

Більшість посудин орнаментована. Орнамент досить одноманітний і складається з горизонтальних поясів, котрі вкривають найчастіше верхню частину горщика, а інколи і всю його поверхню (рис. 4, 1—5). Деякі посудини орнаментувалися лише під вінцями або під вінцями і на тулубі (рис. 4, 6, 7, 9—13). Найбільш поширеним мотивом в орнаменті є прямокутні, трикутні чи овальні ямки, нанесені кінцем прямо або косо поставленої палички (рис. 4, 1—12; 5, 4, 5, 7, 9, 12). Відомі також прикраси у вигляді великих пальцевих ямок і защипів, рідше — вузьких серповидних відбитків (рис. 4, 13). Край вінця іноді оздоблювалися косими насічками або пальцевими вдавненнями (рис. 4, 1, 8, 11, 13; 5, 1, 4, 5, 9, 10). Під вінцями почасти зустрічаються наколи, які утворюють з внутрішнього боку горщика опуклини (рис. 5, 8), деякі посудини орнаментовані наскрізними проколами (рис. 4, 10, 13).

Значну групу становлять уламки посудин, прикрашених на шийці наліпним широким, круглим у перетині валиком. Він гладенький або розчленований рідкими косими насічками. Часто під валиком або над ним розміщено ряд ямок (рис. 5, 1—3). Два фрагменти прикрашені тонким трикутним у перетині валиком з незлічними, опущеними донизу кінцями. Зустрічаються і неорнаментовані посудини (рис. 5, 13, 14, 16).

Особливий інтерес становить виявлена у житлі ціла посудина (рис. 5, 6). За формою вона нагадує білогрудівські горщики, поширені на лісостеповому Правобережжі, але на останніх валик розміщувався звичайно не на шийці, а на плічках¹⁸.

Варто відзначити також посудину без дна з великою кількістю дірочок в стінках. Висота її 14 см. Такі посудини прийнято вважати цідилками (рис. 5, 18).

Описана вище кераміка аналогічна посуду з поселень бон-

¹⁸ С. С. Березанська, Кераміка білогрудівської культури (за матеріалами розкопок біля с. Собківка), Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 52, рис. 2, 2.

дарихинської культури на Сіверському Дінці і Осколі¹⁹. Однак вона більш товстостінна і масивна, ніж кераміка з Бондарихи. Домішки в глині шамоту і проколи, які зустрічаються на хухринських посудинах, відсутні на Осколі і Сіверському Дінці.

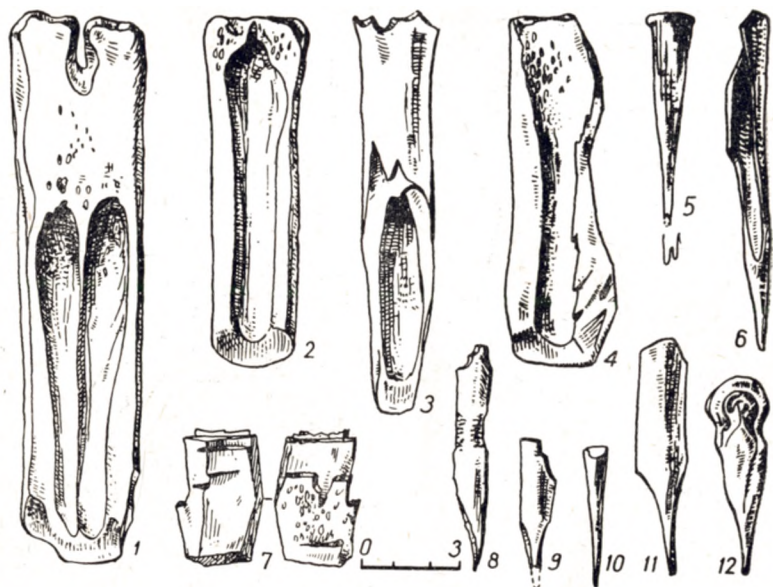

Рис. 6. Кістяні вироби бондарихинської культури. Хухра.

Кістяні вироби, знайдені у житлі, представлені долотами і проколками.

Долота виготовлялись із трубчастих кісток тварин. Неповний робочий край їх гостро заточений з обох боків. Протилежний кінець зрізаний і залощений. Зустрічаються долота і з тупим робочим кінцем. Довжина знарядь 10—15 см (рис. 6, 1—4).

Проколки виготовлені з уламків трубчастих кісток дрібних копитних тварин. Стрижні деяких з них добре зашліфовано. Гострий край однієї з проколок був роздвоєний і використовувався, очевидно, для заправки нитки (рис. 6, 5). Збереглися переважно нижні частини проколок з вістрями (рис. 6, 5, 6, 8—12).

Зернотерка має вигляд прямокутної гранітної плити розмірами 9×27 см з ввігнутою робочою площиною. Розтиральники

¹⁹ В. А. Іллінська, Нові дані про пам'ятки доби бронзи в лівобережному Лісостепу, Археологія т. X, стор. 56 і далі; її ж, Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскола, КСИИ, вып. 8, стор. 80—84; Б. А. Шрамко, Древности Северского Донца, стор. 121—126.

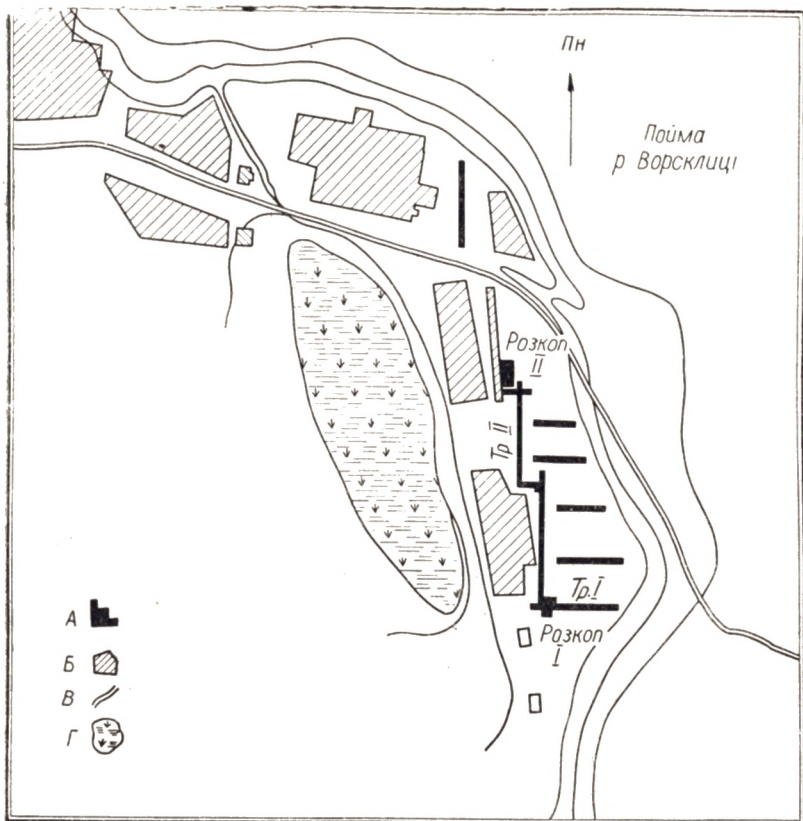

Рис. 7. Схематичний план поселення поблизу с. Ницахи.

А — розкопки і траншеї; Б — площа, знищена будівлями; В — дорога; Г — болото.

мають кулясту форму. Поверхня їх з одного боку трохи оббита від ударів і тертя.

Опис чорноліської кераміки, знайденої на поселенні біля с. Хухри, наводиться нижче, у розділі, присвяченому чорноліським пам'яткам.

Великий інтерес становить і бондарихинське поселення біля с. Ницахи, Великописарівського району, досліджене автором у 1960 р.²⁰ Тут, як і на поселенні біля с. Хухри, пізніше виникло селище чорноліської культури.

Поселення розташоване на південний захід від села на краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиці, правої притоки р. Ворскли. Воно займає рівну площадку дов-

²⁰ Г. Т. Ковпаненко, Отчет о раскопках поселения эпохи бронзы и раннего железа у с. Ницахи, Великописаревского района, Сумской области в 1960 г., Науковий архів ІА АН УРСР, № 1960/9.

жиною 300 м і шириною 150 м. Зі сходу поселення обмежене заплавою Ворсклиці, з заходу — заболоченим озером. Висота поселення над поверхнею заплави 7,5 м (рис. 7). На його дуже розораній поверхні ще під час розвідок 1955 р. були зібрані уламки посудин бондарихинського і чорноліського типів, аналогічні кераміці з поселення біля с. Хухри.

На час розкопок площа поселення виявилась зайнятою сучасними будівлями і ямами, які зруйнували значну його частину. Розкопки проводилися на південній і центральній площадках поселення, що краще збереглися. Культурні залишки тут залягали не суцільно, а утворювали окремі скупчення, між якими знахідки зустрічались дуже рідко. Було виявлено три таких скупчення: одне в південній частині поселення, друге і третє — за 60 і 103 м на північ від першого. На місцях першого і третього скупчень були закладені два розкопи, а в різних місцях поселення — кілька траншей. Досліджена площа дорівнювала 450 м².

Культурний шар на поселенні поділявся на два горизонти. Нижній, що утворився, очевидно, протягом більш тривалого часу, належав бондарихинській культурі, верхній — чорноліській. А втім, тут же зустрічались окремі речі і більш пізньої — скіфської доби.

До бондарихинської культури відносяться залишки двох землянок, з яких одна була розкопана повністю, залишки наземної споруди і кілька ям, очевидно, господарського призначення.

Землянка, відкрита на розкопі II, збереглася в основному добре, лише північно-західний її куток виявився зруйнованим силосною ямою (рис. 8). Житло мало вигляд прямокутної в плані ями і було орієнтоване з північного-північного сходу на південний-південний захід. Довжина землянки 12 м, ширина — 9,5 м, глибина — 1,5 м від сучасної поверхні і 0,5—0,7 м від материка. Підлога приміщення поступово знижувалася на південний захід. На підлозі вздовж східної і південної стін були знайдені окремі шматки обпаленої глини і обвугленого дерева, які, на нашу думку, є залишками дерев'яного каркасу глинобитної стінки, котра згоріла і впала на підлогу. Біля основи землянки стіни прожарилися до яскраво-червоного кольору, тому контур житла вимальовується дуже добре. Підлога землянки в давнину була обмазана глиною, залишки якої непогано збереглися під накопиченням сажі в східній частині житла. В північно-західній частині підлоги виявлено три ями для стовпів діаметром 0,35 м і глибиною 0,4—0,5 м, розташовані паралельно до стіни землянки на відстані 1,5 м одна від одної. Залишилося нез'ясованим призначення чотирьох заглибин в підлозі діаметром 0,25—0,5 м і глибиною 0,1—0,15 м, розміщених без особливого порядку в центральній і південній части-

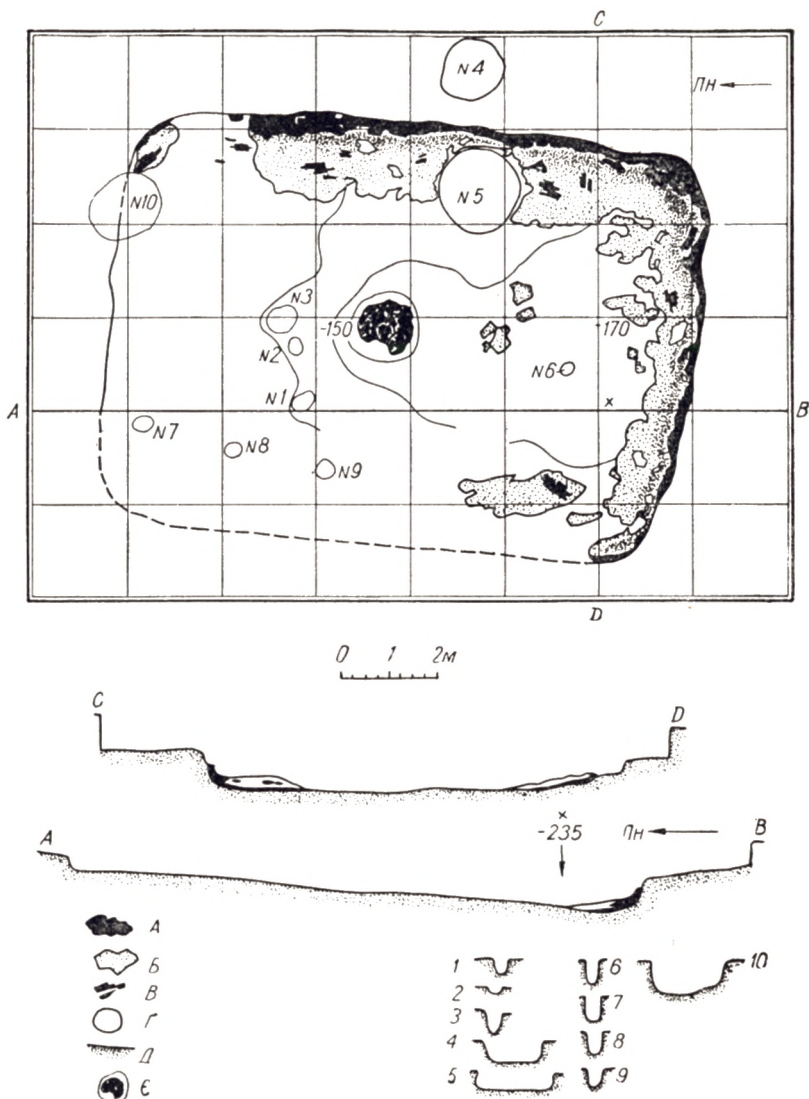

Рис. 8. Нишаха. План та розрізи землянки бондарихинської культури.
 А — обпалена глина; Б — залишки обмязки долівки; В — дерево; Г — ями;
 Д — материкова глина; Е — вогнище.
 1—10 — профілі ям.

нах житла. В них знайдено невелику кількість уламків ліпних посудин. На підлозі майже в центрі приміщення знаходилося вогнище округлої форми діаметром 1 м. Від нього збереглися залишки пропеченої черені, покритої зверху шаром попелу товщиною 5 см. Під черінню виявилась яма округлої форми діаметром 1,3—1,35 м і глибиною 0,2 м, яка була заповнена піском.

В заповнені землянки зібрано велику кількість уламків ліпного посуду, 59 кістяних виробів і багато кісток тварин.

В землі над житлом і в ямі № 5, котра перерізала підлогу землянки, поряд з керамікою бондарихинського типу зустрічались уламки посуду скіфського часу, які потрапили сюди значно пізніше. Вони представлені фрагментами грубо вироблених горщиків з короткою виділеною шийкою, прикрашених проколами і пальцевими зачіпами по краю вінець.

Залишки другої землянки були частково виявлені в траншеї II. Вона являла собою яму довжиною 10,25 м і глибиною від рівня сучасної поверхні 0,75—1,25 м. Заглиблення в мате-рик досягало 0,15—0,5 м. На дні землянки розкриті частина глинобитного вогнища і дві ями діаметром від 0,2 до 1 м і глибиною 0,7—0,9 м. Одна з них була розміщена біля південного краю приміщення, інша—за 1,5 м на північ від вогнища. В ямах знайдено невелику кількість уламків посуду бондарихинського типу.

В північній частині поселення на розкопі I під зольником чорноліської культури були відкриті залишки, очевидно, наземної споруди, від якої збереглися вогнище і яма господарського призначення. Вогнище розмірами 1,3×1,5 м за своєю будовою схоже на вогнище в землянці на розкопі II. Воно являло собою глиняну черінь товщиною 10 см з дуже нерівною поверхнею, під якою виявлена яма діаметром 0,7 м і глибиною 0,15 м, заповнена піском. Поряд з вогнищем знаходилась яма округлої форми з приступкою. Довжина її 1,3 м, ширина—1,2 м і глибина—0,4 м. Розміри приступки—0,5×0,6×0,2 м. Стінки ями і приступка обмазані глиною і обпалені до яскраво-червоного кольору. Дно рівне, без слідів випалу. Яма була заповнена попелом, в якому виявлено вуглики, незначну кількість дрібних уламків стінок ліпних посудин бондарихинського типу і кістяну проколку з гостро заточеними з обох боків кінцями.

Основну масу знахідок на поселенні становлять уламки ліпного посуду, аналогічного хухринському. Але, на відміну від останнього, він більш грубої виробки. Глина з домішкою дрібного піску (в Хухрі переважає шамот). Колір сірий, бурий або плямистий від обпалення. Уламки належать в основному посудинам середнього розміру з діаметром вінець від 20 до 25 см. В поодиноких випадках траплялися фрагменти горщиків більших розмірів. Незначну групу становлять уламки невеликих

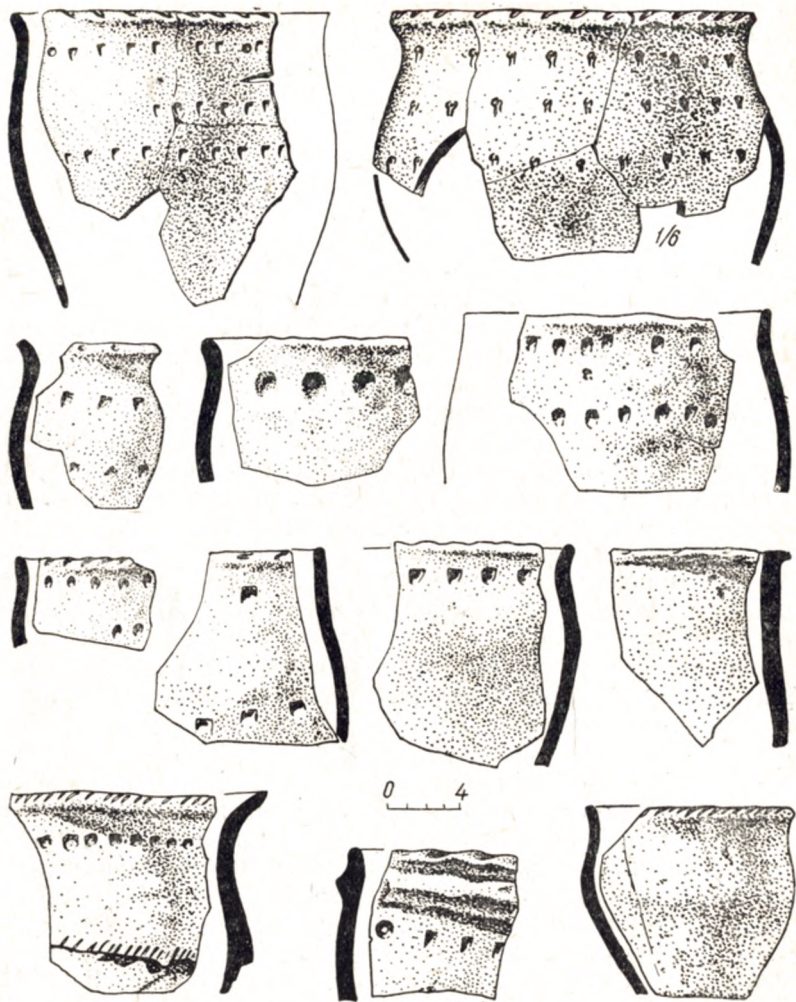

Рис. 9. Кераміка бондарихинської культури. Ницаха.

посудин з діаметром вінець до 11 см. Форма посудин досить одноманітна. Зустрічаються горщики з більш або менш відігнутими назвні віnciaми, виділеною шийкою і злегка опуклим тулубом, а також посудини з прямими стінками, невиділеною шийкою і ледве відігнутими назвні віnciaми. Більшість посудин орнаментована. Орнамент складався з ряду горизонтальних поясів і прикрашав, як правило, верхню частину посудини або ж був розміщений лише під віnciaми, іноді — під віnciaми і на тулубі (рис. 9).

Характерним орнаментом бондарихинських посудин із с. Ницяхи так само, як і з поселення біля с. Хухри, є різної форми ямки, нанесені паличкою. Край вінець посудин здебільшого плоско зрізаний, іноді — округлий. Часто він прикрашався рідкими пальцевими ямками або косими насічками. На відміну від кераміки з поселення біля с. Хухри в Ницасі рідко зустрічався орнамент у вигляді широкого наліпного валика на шийці і зовсім були відсутні проколи, а також орнамент у вигляді трикутників, звернутих вершинами донизу і заповнених наколами.

Слід виділити невелику групу кераміки, знайденої головним чином у нижньому шарі розкопу I та в деяких шурфах разом з бондарихинською. Вона відрізняється від основної маси виробів з Ницаського поселення і зовсім невідома на поселенні біля с. Хухри. Це тонкостінні посудини з більш ретельною обробкою поверхні. На багатьох фрагментах помітні сліди вертикального згладжування. Уламки суспіль прикрашені рядами довгастих ямок, які з внутрішнього боку утворюють опуклини. Ямковий орнамент часто поєднується з зубчастим або гребінчастим штампом чи з тонкими різьбленими лініями (рис. 10, 1—6, 8). На решті посудин Ницаського поселення такий орнамент не зустрічається.

Всі ці ознаки характерні для кераміки більш ранньої доби, добре відомої за матеріалами з поселення поблизу Малих Будок та інших подібних йому селищ в лісостеповому Лівобережжі²¹. Пам'ятки цього типу, як доводить В. А. Іллінська, являють собою ранній етап розвитку культури епохи бронзи, яка на пізньому етапі дістала назву бондарихинської²².

Разом з керамікою малобудківського типу в нижньому горизонті розкопу I знайдено крем'яний вкладиш від серпа (рис. 10, 7).

В різних місцях на поселенні були виявлені фрагменти кераміки інших культур пізнього бронзового віку. До них належать два фрагменти посудин біконічної форми, знайдені в землянці на розкопі II (рис. 10, 11, 12). У верхній частині вони орнаментовані різьбленими лініями у вигляді горизонтального пояса, від якого спускаються вершинами донизу заштриховані трикутники, облямовані круглими ямками. Вінця одного з уламків прикрашені зубчастим штампом і круглими ямками, розташованими нижче (рис. 10, 11). Повна аналогія цим посудинам невідома. За орнаментом вони нагадують чорноліську кераміку з Правобережжя. Інші два уламки вінець, знайдені поза землянкою, знаходять аналогії серед кераміки зрубної

²¹ В. А. Іллінська, Нові дані про пам'ятки доби бронзи в лівобережному Лісостепу, Археологія, т. X, стор. 53—56, табл. II, 1—12.

²² В. А. Ильинская, Бондарихинская культура бронзового века, СА, 1961, № 1, стор. 40—43.

Рис. 10. Знахідки з поселення поблизу с. Ницахи.

1-6, 8 — кераміка малобудківського типу; 7 — крем'яний вкладиш від серпа; 9, 10 — кераміка зрубного типу; 11, 12 — кераміка чорнолівського типу.

культури. Один з них прикрашений наліпним валиком на шийці, інший — відрізками косих різьблених ліній (рис. 10, 9, 10).

На поселенні знайдено багато виробів з кісток. Вони походять в основному з землянки на розкопі II. Найбільш численні серед них проколки, виготовлені з трубчастих кісток вівці або кози²³. Їх можна поділити на кілька груп: а) проколки, що являють собою уламки кісток різної форми, один кінець котрих ретельно оброблений у вигляді вістря (рис. 11, 11, 16, 17, 24). Стрижень деяких з них добре заповірований (рис. 11, 16, 17). Довжина цілих екземплярів 10—11 см; б) проколки з свердлинами у торцевій частині. Верхній край їх рівно зрізаний, стрижень залощений. Робочий кінець гостро заточений. Довжина екземплярів, які збереглися, 9 см, діаметр свердлин 4 мм (рис. 11, 14, 15); в) дві проколки з обома загостреними кінцями. У однієї з них один кінець злегка притуплений і має посередині неглибокий розріз. Довжина проколок 6,5 і 4,5 см (рис. 11, 12, 13).

Велику групу становлять долотовидні знаряддя, виготовлені з трубчастих кісток бика або коня, розділених вповдовж на дві половини. Серед них виділяються такі типи: а) долота з широким напівкруглим або прямим робочим кінцем, заточеним з обох боків. Довжина цілих екземплярів 8—14 см (рис. 11, 1—3, 5); б) уламки долот з вузьким робочим кінцем (рис. 11, 8); в) долота з прямокутним у перетині робочим кінцем. Рукоятка і стрижень деяких з них залощені (рис. 11, 9), на одному долоті помітні сліди вживання (рис. 11, 4); г) долото довжиною 6,5 см, прямокутне в перетині, з тупим робочим кінцем і залощеною рукояткою (рис. 11, 6); д) долото з рогу благородного оленя, округле в перетині і з тупим робочим кінцем, довжина його 5,5 см (рис. 11, 7); е) долотовидне знаряддя у вигляді стрижня з прямокутною лопаточкою на кінці, злегка прогнутою в своїй широкій частині (рис. 11, 23).

Поодинокими екземплярами представлені інші кістяні вироби: 1) різець свині довжиною 6,7 см з отвором в кінці кореня (рис. 11, 10); 2) просвердлена посередині кінська бабка з обпаленим верхнім краєм свердлини (рис. 11, 18); 3) знаряддя з променевої кістки лошати з довгастим вирізом посередині. Довжина його 21 см, розміри отвору — $2 \times 1,5$ см (рис. 11, 20); 4) пряслице із просвердленої голівки вертлужної кістки тварини (рис. 11, 21); 5) виріб у вигляді вузької довгастої залощеної платівки розмірами $5 \times 0,9$ см, заокругленої на кінцях із неглибокою виїмкою посередині (рис. 11, 19); 6) уламок платівки неправильної форми з отвором в широкій її частині. Довжина платівки 5,5 см, ширина — 3 см, діаметр отвору — 0,6 см (рис. 11, 22).

²³ Визначення остеологічного матеріалу зроблено В. І. Бібіковою.

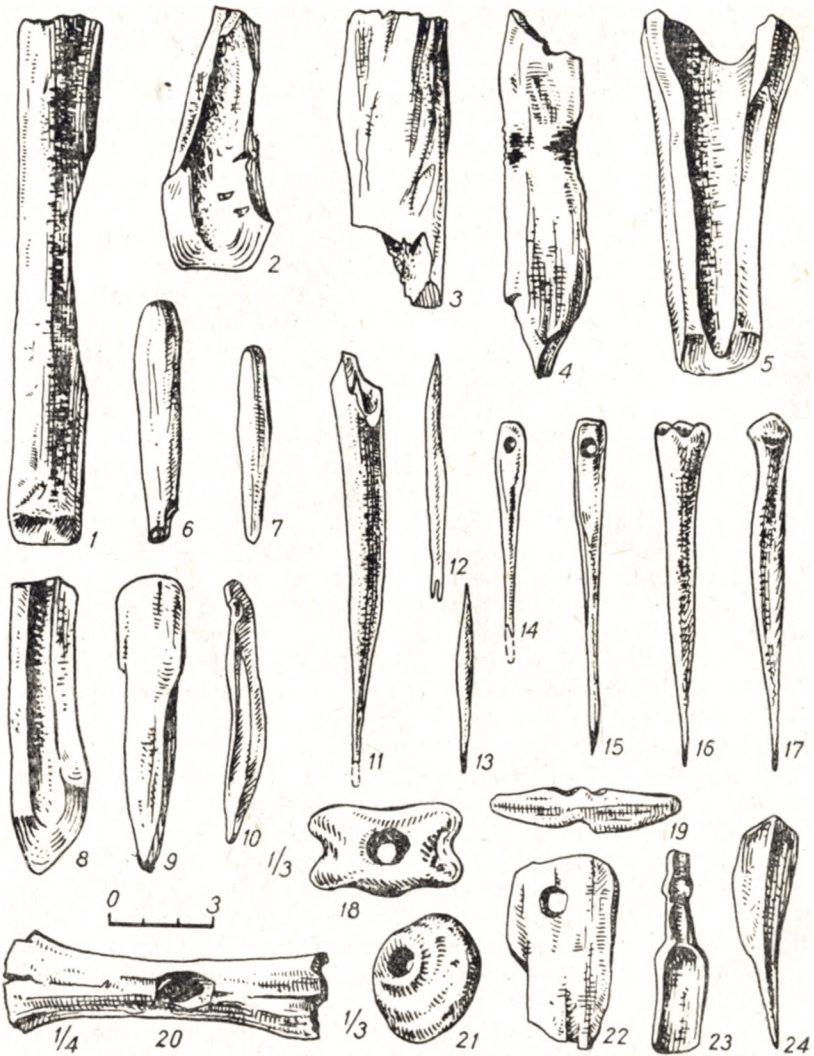

Рис. 11. Кістяні вироби бондаринської культури. Ницаха.

Крім виробів з кісток в землянці на розкопі II знайдено ко- нус висотою 3 см, виготовлений з тонкої бронзової платівки.

Наше уявлення про поширення бондарихинської культури в басейні Ворскли дещо доповнюється підйомним матеріалом, зібраним в ряді пунктів Білгородської області (РРФСР), а саме: в ур. Баланда поблизу с. Борисівки, в ур. Межириччя на північний схід від поселення в ур. Баланда, біля сіл Порубіж- ного (пункт 3), Теплового (пункт 3), Серетена (пункт 2), Пуш- карного²⁴, в ур. Казинка коло с. Грайворона²⁵, а також в Сум- ській (поблизу сіл Старо-Іванівки, Кириківки та хутора Марок) і Полтавській (поблизу сіл Перекопу²⁶ та Малого Переще- пина²⁷) областях.

Більшість вказаних пунктів знаходиться у верхній течії р. Ворскли. Вони розташовані на першій надзаплавній терасі або на піщаних островах недалеко від води. Серед підйомного матеріалу зустрічаються уламки кераміки малобудківського типу, прикрашені зубчастим штампом, а також фрагменти по- судин, орнаментованих пальцевими ямками, защипами, прямо- кутними або овальними ямками, зробленими кінцем палички тощо (рис. 12). Останні добре відомі за матеріалами бондари- хинської культури з поселень біля сіл Хухри і Ницахи.

Вивчення бондарихинської культури тільки починається, але вже зараз можна визначити її основні риси. Для неї характер- ні невеликі неукріплені поселення, розташовані в заплавах рі- чок на краю борових терас. Розкопками відкриті залишки ве- ликих землянок з вогнищем посередині і наземні житла, кон- структивні особливості яких повністю ще не вивчені. Кераміка широко представлена відкритими горщиками із своерідною орнаментацією у вигляді різноманітної форми ямок, зроблених паличкою, пальцевих вдавлень, защипів. Аналіз матеріалу з по- селень біля сіл Хухри і Ницахи свідчить про те, що бондарихин- ські пам'ятки в басейні Ворскли близькі до аналогічних пам'я- ток сусідніх територій лісостепового Лівобережжя.

Для характеристики господарства бондарихинського насе- лення Ворскли даних поки що мало. Можна лише відзначити, що воно займалося головним чином землеробством. Підтвер- джується це знахідками крем'яних вкладишів для серпів і зер- нотерок на поселеннях поблизу сіл Ницахи і Хухри.

Велика кількість кісток з поселення поблизу с. Ницахи вка- зує на існування розвинутого скотарства. Наведемо дані ви-

²⁴ А. Ф. Евминова, Поселения поздней бронзы верхнего течения р. Ворсклы, КСИА, вып. 11, К., 1961, стор. 84—86, рис. 1.

²⁵ Розвідки С. М. Одинцової 1950—1951 років. Матеріали зберігаються в Фондах ІА АН УРСР.

²⁶ Знахідки В. А. Товкачевського. Матеріали зберігаються в Фондах ІА АН УРСР.

²⁷ Знахідки А. Т. Брайчевської. Матеріали зберігаються в Фондах ІА АН УРСР.

значення остеологічного матеріалу з цього поселення, проведені В. І. Бібіковою (див. вивід на стор. 33).

Відсутність серед знахідок кісток диких тварин свідчить про те, що мисливство у господарстві бондарихинських племен

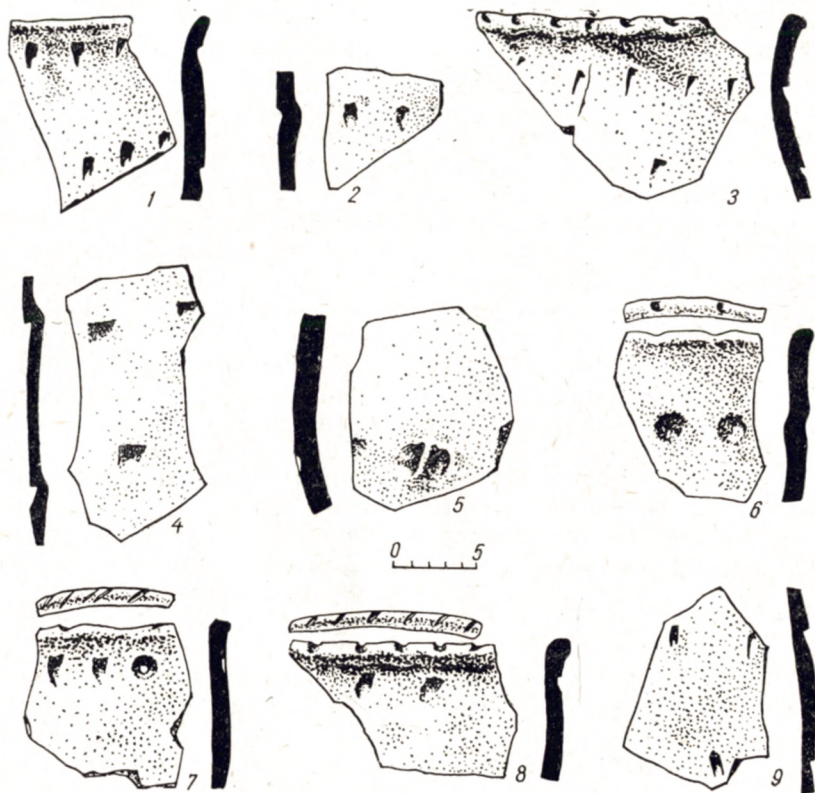

Рис. 12. Кераміка бондарихинської культури з басейну Вороскли.

1 — Кириківка; 2 — Старо-Іванівка; 3—5 — Грайворон, ур. Казинка; 6 — Марки; 7, 8 — Борисівка, ур. Баланда; 9 — Солдатське.

якоїсь помітної ролі не відігравало. Останнє підтверджується і розкопками В. А. Іллінської на поселенні біля с. Осколі (на р. Осколі), де також кісток диких тварин не знайдено²⁸.

Місцевої металургії на поселеннях Вороскли не виявлено. Однак кам'яні і глиняні ливарні форми для відливки кельтів і долотовидних знарядь та ллячки, знайдені на бондарихинських поселеннях на сусідніх територіях лісостепового Лівобережжя

²⁸ В. А. Ильинская, Бондарихинская культура бронзового века, СА, 1961, № 1, стор. 38.

Поселення поблизу с. Ницахи

	Кількість кісток	Кількість особин
Кінь	115	7
Бик	79	7
Дрібна рогата худоба	13	4
Свиня	30	11
Собака	1	1
<hr/>		
Всього	238	30

(поселення в ур. Бондариха та поблизу сіл Оскола і Дробишева на Сіверському Дінці і Осколі²⁹), свідчать про знайомство населення бондарихинської культури з бронзоліварним виробництвом. Залізне чотиригранне шило з поселення в ур. Бондариха і ніж з поселення біля с. Оскола³⁰ є першими ознаками початку залізного віку.

Поховання бондарихинської культури ще не виявлені.

Пам'ятки чорноліської культури

Зараз на Ворсклі відомо лише два поселення з керамікою другого ступеня культури чорноліського типу. Обидва вони розташовані на місцях бондарихинських селищ. На поселенні поблизу с. Хухри, як вказувалося вище, кераміка чорноліського типу була виділена серед матеріалів ранньоскіфської доби. На поселенні біля с. Ницахи вона знаходилась у верхньому горизонті культурного шару на розкопі I та в траншеї II.

До чорноліського і ранньоскіфського часу на Хухринському поселенні відносяться залишки чотирьох жител, з яких три розкриті повністю, а також значна кількість ям господарського призначення.

Житла схожі між собою. Всі вони мають неправильну овальну форму, витягнуту по лінії північ—південь. Довжина їх від 6,7 до 12 м, ширина — від 3,5 до 4,5 м. Основа жител заглиблена в материк на 10—15 см. На невисоких підвищеннях (10—17 см) всередині жител виявлено залишки вогнищ, які мали, напевне, каркасне склепіння. Про останнє свідчать шматки об-

²⁹ Д. Я. Телегін, вказ. праця, стор. 80, 82, рис. 4, 1—3; В. А. Ильинская, Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскола, КСИА, вып. 8, стор. 83, табл. I, 5.

³⁰ В. А. Іллінська, Нові дані про пам'ятки доби бронзи в лівобережному Лісостепу, Археологія, т. X, стор. 57, табл. 3, 4; її ж, Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскола, КСИА, вып. 8, стор. 28, табл. I, 7.

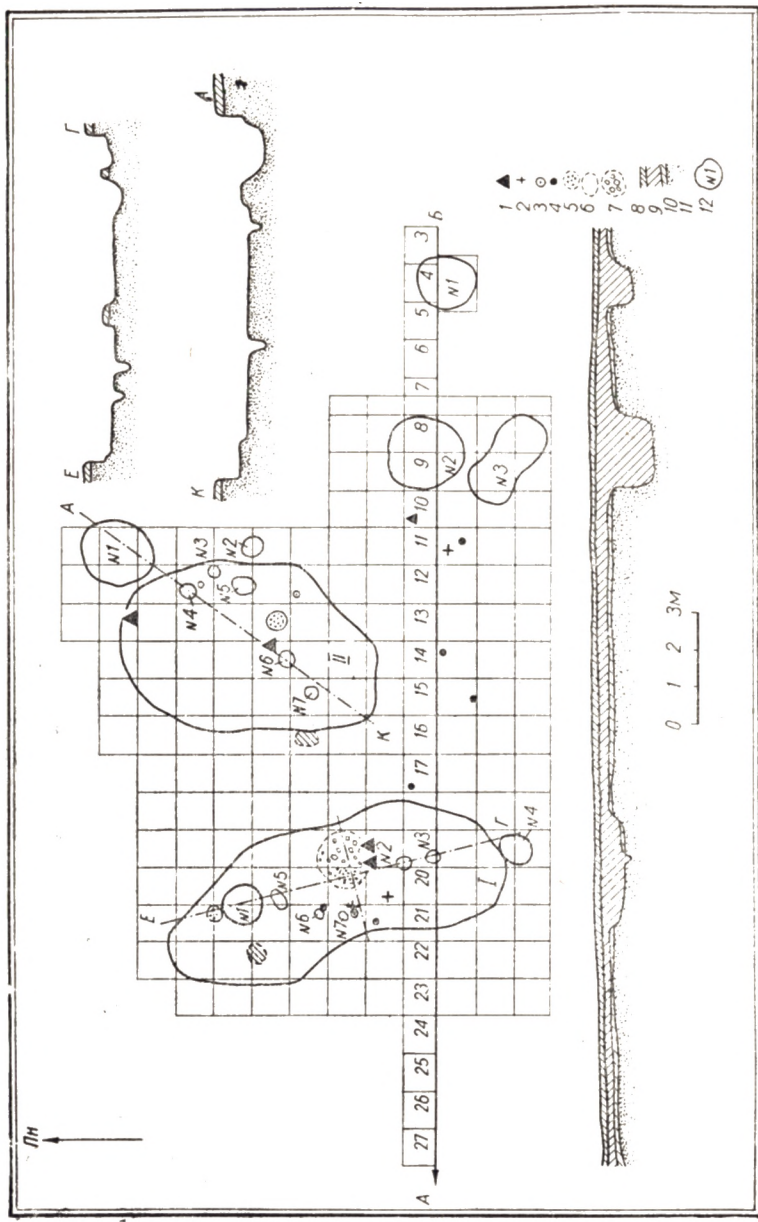

Рис. 13. Хухра. План та розрізи жител на розкопці I.

I — кістяні вироби; 2 — металеві вироби; 3 — окремі посудини; 4 — мініатюрний посуд; 5 — залишки вогнища; 6 — скупчення кісток тварин; 7 — скупчення печини; 8 — переораний шар; 9 — гумусовий пісок; 10 — сіро-буруватий пісок (підгрунтя); 11 — світло-жовтий пісок; 12 — ями.

мазки з відбитками лози, знайдені довкола них. В житлі № 1 було два вогнища, розташованих в різних місцях і на різних рівнях (рис. 13). Одне з них знаходилось в північній частині на глибині 0,5 м, інше — майже в центрі приміщення на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. В житлі № 4 вогнища не було. Тут виявлено лише заглиблення з окремими шматками печини в ньому.

У всіх землянках у підлозі були ями діаметром від 0,18 до 0,4 м і глибиною від 0,4 до 0,5 м з вертикальними або конусоподібними стінками. У більшості з них знахідок не було, лише в деяких виявлено невелику кількість уламків кераміки і кісток тварин. Серед цих ям, можливо, були і ями для стовпів, але за розташуванням визначити їх конструктивне призначення важко. Тим більше, що залишків дерева тут не було помічено.

В заповненні жител знайдено велику кількість уламків ліпних горщиків, мисок, черпаків та інших глиняних виробів (рис. 14—16). Окремо слід відзначити фрагмент нижньої частини невеликої посудини з зображенням на дні солярного знака у вигляді кружка з хрестом в середині (житло № 1, рис. 16, 10), два уламки залізних ножів, уламок залізного серпа, кістяні долото і проколку (рис. 16, 16—18). В житлах № 2 і 4 виявлено два кістяні тупики, виготовлених з щелепи тварини, та уламок залізного ножа.

Біля жител і за їх межами відкрито 36 округлих в плані ям діаметром 1,2—2,1 м і глибиною від рівня сучасної поверхні 1—1,7 м з вертикальними або конусовидними стінками. Дві з них (№ 7 і 8 на розкопі II) були грушевидної форми. Яма № 10 на тому ж розкопі мала приступку. Всі ями заповнені гумусованим піском з невеликою кількістю кераміки і кісток тварин. На дні ями № 9 на розкопі II знайдено фрагмент горщика, заповнений залишками луски.

Чорноліські матеріали з поселення представлені в основному уламками кухонних і в трохи меншій кількості столових посудин. Перші мали звичайну для Правобережжя форму витягнутих горщиків з плавно відігнутими назовні вінцями і більш або менш високою шийкою, яка плавно переходить в опуклий тулуб. Вони були прикрашені наскрізними проколами під вінцями і розчленованим ямковими вдавленнями або косими нарізками валиком, розміщеним на плічках. Іноді валик замінено рядом пальцевих ямок. Часто траплявся посуд без валика, прикрашений пальцевими заглибленнями по краю вінець і проколами під ними або лише останніми (рис. 14, 1—7). Колір посудин нерівномірний — сірий або бурий. Поверхня заглажена. Глина без помітних домішок.

Черпаки мають вигляд звичайних для чорноліської культури кухлів з петельчастою ручкою без виступу, яка злегка підніма-

ється над краєм посудини. Колір їх темносирій або чорний. Поверхня заглажена (рис. 14, 9). Миски — глибокі, конічної форми, здебільшого з прямими або трохи загнутими всередину

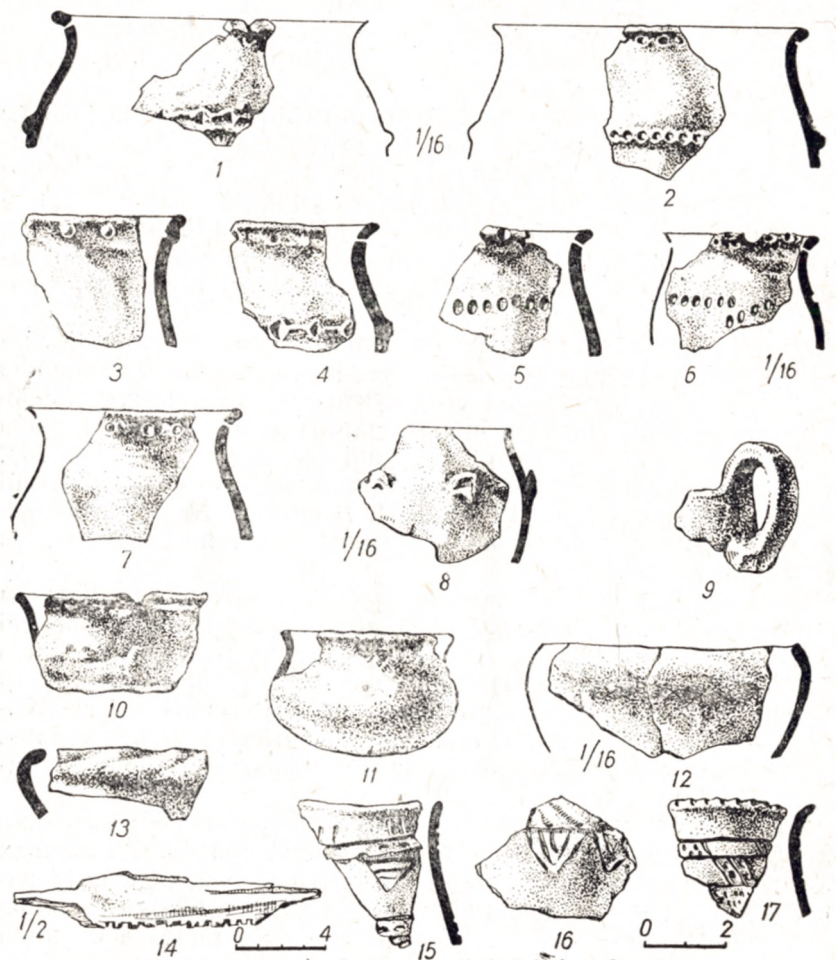

Рис. 14. Кераміка та кістяні вироби другого ступеня чорноліської культури. Хухра.

округлими краями. На деяких з них є орнамент у вигляді жолобків (рис. 14, 12, 13). Поверхня мисок також здебільшого ретельно заглажена, в рідкісних випадках — залощена. Порівняно численну групу становлять посудини, форму яких за уламками встановити важко. Вони прикрашались гладколінійним штампом у вигляді горизонтального пояса з трикутниками,

опущеними вершинами донизу або накольчастим орнаментом і орнаментом у вигляді круглого штампа-коліщатка (рис. 14, 15—17).

До чорноліської або ранньоскіфської доби можуть бути віднесені і уламки посудин, прикрашених з двох чи чотирьох боків симетрично розміщеними відростками конічної форми (рис. 14, 8), а також фрагмент нижньої частини прямої посудини, прикрашеної різьбленим орнаментом у вигляді заштрихованих трикутників (рис. 15, 18, 19). Аналогічні посудини відомі за знахідками на правобережних чорноліських городищах — Московському та Калантаєвському³¹. В поодиноких випадках вони зустрічаються і серед кераміки ранньоскіфського часу³².

Окрему групу становлять невеликі посудини, висотою 8—10 см, які мають вигляд кубків. Усі вони без орнаменту (рис. 14, 10, 11).

З інших предметів чорноліської доби, знайдених на поселенні, викликають інтерес два тупики для обробки шкур, виготовлені з щелеп великих тварин, і кістяний штамп для орнаменту посуду (рис. 14, 14; 53, 1, 2). Останній має вигляд вузької платівки, по одному краю якої чітко вирізані насічки. Ширина штампу 6 см. Аналогічні тупики і керамічний штамп були знайдені при розкопках Суботівського городища на Тясміні³³.

Кераміка ранньоскіфської доби на поселенні³⁴ представлена також уламками кухонного і столового посуду. Найбільше виявлено уламків кухонних посудин, близьких за формою до чорноліських. Зустрічаються також і їхні варіанти з більш виділеною шийкою і більш опуклим тулубом. Такі посудини звичайно прикрашалися наліпним, розчленованим пальцевими ямками валиком, який розміщувався, на відміну від посудин чорноліської доби, не на плічках, а нижче, на тулубі. Звичайним є і орнамент у вигляді проколів у сполученні з пальцевими заглибленнями по краю вінець (рис. 15, 1—5). Посудини бочкоподібної форми, прикрашені наліпним валиком під вінцями, що характерні для пам'яток VI ст. до н. е. на лісостеповому Правобережжі, на поселенні зустрічаються в поодиноких випадках.

³¹ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, рис. 44, 8; 45, 2; Е. Ф. Покровская и Г. Т. Ковпаненко, Раскопки около сс. Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 г., КСИА, вып. 8, рис. 3, 2.

³² Курган № 378 поблизу Костянтинівки. Див. ИАК, вып. 4, СПб., 1902, стор. 35, рис. 10.

³³ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, стор. 50.

³⁴ Щоб не переривати опису пам'ятки, характеристику кераміки ранньоскіфської доби даємо у цьому розділі.

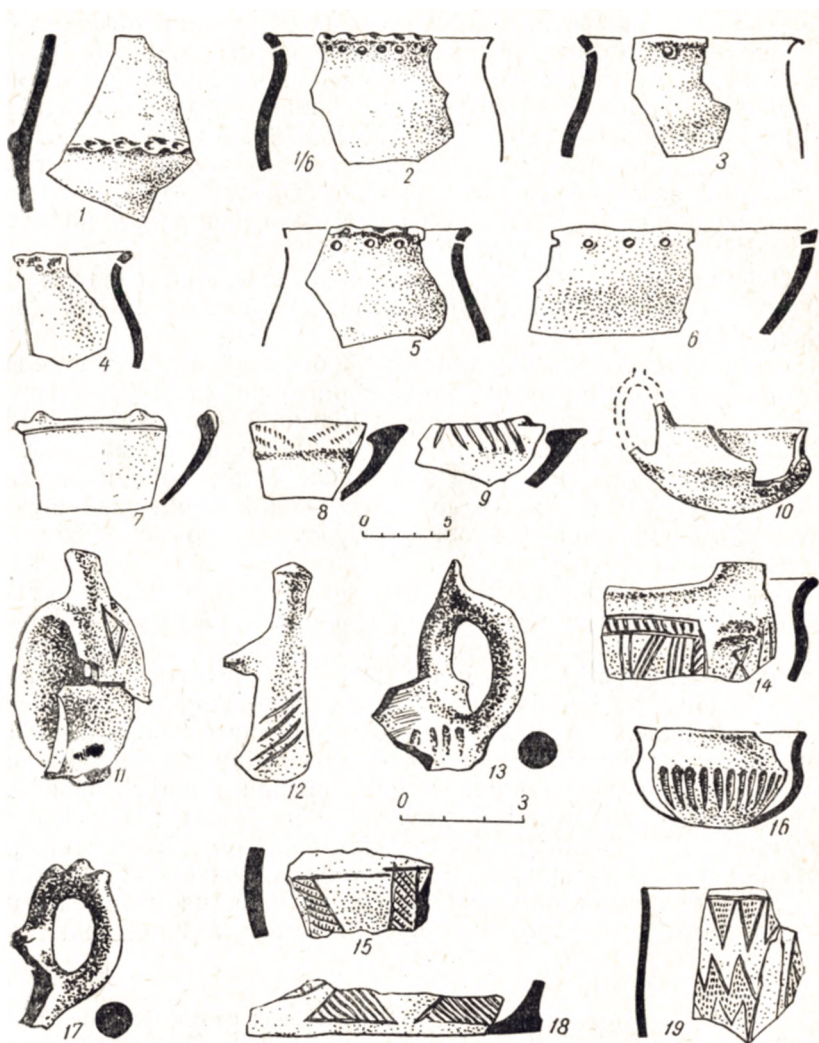

Рис. 15. Кераміка ранньоскіфського часу. Хухра.

Рис. 16. Вироби ранньоскіфського часу з бронзи, заліза, кості та глини. Хухра.

Столовий посуд представлений черпаками у вигляді глибокої чашечки з ледве виявленим профілем. Ручки з виступом на перегині невисоко піднімаються над краєм посудин. На багатьох черпаках зустрічається різьблений орнамент з інкрустацією, рідше — у вигляді жолобків (рис. 15, 10—14, 16, 17). Миски мають напівсферичну форму з загнутим всередину округлим або плоско зрізаним краєм. Часто вони прикрашені конічними виступами або відрізками валиків, які опускаються від краю посудини на плічки. В поодиноких випадках плоский край мисок прикрашався різьбленим орнаментом (рис. 15, 6—9).

Зустрічаються на поселенні уламки великих товстостінних посудин, прикрашених наліпами з жолобками або різьбленим геометричним орнаментом, який, на відміну від виробів чорноліської доби, наносився тонкими лініями (рис. 15, 15; 16, 1).

Значну групу знахідок в Хухрі становлять дрібні глиняні вироби: мініатюрні посудини, прикрашені на зразок великих різьбленим орнаментом, глиняні пряслиця різноманітних форм, котушки, блоки і кружки, виготовлені зі стінок посудин (рис. 16, 2—9, 11—14).

Переважає більшість описаного вище посуду ранньоскіфської доби має аналогії серед кераміки з поселень кінця VII—VI ст. до н. е. на Ворсклі і в лісостеповому Правобережжі (Жаботин, Хрещатик).

Ранньоскіфські вироби з кісток і металу на поселенні біля с. Хухри нечисленні. Крім речей, згаданих вище, на розкопі I було знайдено уламок бронзових вудил зі стременовидною петлею, звичайних в середньому Подніпров'ї для пам'яток VII—VI ст. до н. е. Один кінець вудил був загострений, що вказує на повторне їх використання для інших цілей (рис. 16, 19).

На поселенні було знайдено також уламки зернотерок, точильних брусків з отворами (рис. 16, 15), розтиральників.

В окремих шурфах виявлено незначну кількість уламків посуду більш пізньої доби (V—IV ст. до н. е.). Від описаного він відрізняється грубішою обробкою поверхні, а також формою, для котрої характерні коротка виділена шийка, опуклий тулуб і невелике дно. Вінця посудин прикрашені частими пальцевими заглибленнями або косими насічками. Зустрічається посуд, у якого вінця потовщені і прикрашені пальцевими заглибленнями з зовнішнього боку. У незначній кількості на поселенні знайдено уламки грецьких амфор V—IV ст. до н. е.³⁵

Невелику кількість кераміки чорноліського типу було знайдено на поселенні біля с. Ницахи. На жаль, чорноліський культурний шар тут виявився значною мірою знищеним оранкою.

³⁵ Визначення А. І. Фурманської.

Чорноліська кераміка виявлена в південній частині поселення в зольнику на розкопі I і в культурному шарі над ямою землянки в траншеї II.

На задернованій поверхні поселення зольник не виділявся. Він був виявлений в розвідковій траншеї I, яка перерізала зольник з заходу на схід. Досліджувалася частина зольника площею 85 м². Розкопки показали, що зольник перекривав залишки споруди бондарихинської культури. Складався він із зolistої землі товщиною в центрі 0,6—0,8 м, а по краях 0,2—0,25 м. Знахідки зустрічалися здебільшого на глибині 0,2—0,6 м.

Виявлена кераміка досить одноманітна. На відміну від поселення біля с. Хухри, вона представлена в основному фрагментами кухонних посудин, які відзначаються грубою виробкою. Найбільш поширеною формою тут є горщик середніх розмірів (діаметром 18—20 см) з короткою, більш-менш виділеною шийкою, відігнутими назовні вінцями, опуклим тулубом та невеликим плоским дном. Оздоблювався він проколами під вінцями. Зустрічається також орнамент у вигляді наліпного валика або пальцевих ямок на плічках (рис. 17, 1, 2, 4—7). Значний інтерес становить фрагмент кухонного горщика, прикрашений проколами під вінцями і гладколінійним орнаментом у вигляді пояса, розміщеного на плічках (рис. 17, 8).

Столовий посуд представлений незначною кількістю глибоких мисок конічної форми, часто орнаментованих проколами під краєм. В одному випадку край був оздоблений зубчастим штампом (рис. 17, 14). Поверхня мисок добре заглажена. Знайдено також уламки посудин з лощеною або добре заглаженою поверхнею, орнаментованих зубчастим штампом або широкими різьбленими лініями, а інколи — відростками (рис. 17, 3, 9—13).

Описана вище кераміка чорноліського типу з поселень біля сіл Хухри і Ницахи добре відома за матеріалами з пам'яток чорноліської культури в лісостеповому Правобережжі³⁶. Можна лише відзначити, що як за своїми формами, так і за орнаментом вона дещо бідніша від правобережної. Кухонний посуд тут менш різноманітний за формою, лощені посудини зустрічаються не так часто, а орнамент на них значно простіший і більш одноманітний.

Крім поселень до чорноліської доби можна віднести також єдине поки що на Ворсклі поховання воїна-вершника, виявлене біля с. Бутенко, Кобеляцького району, Полтавської області³⁷.

³⁶ А. И. Тереножкин, Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье, ВССА, стор. 97—99, рис. 1—5.

³⁷ Г. Т. Ковпаненко, Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы, КСИА, вып. 12, К., 1962, стор. 66 і далі.

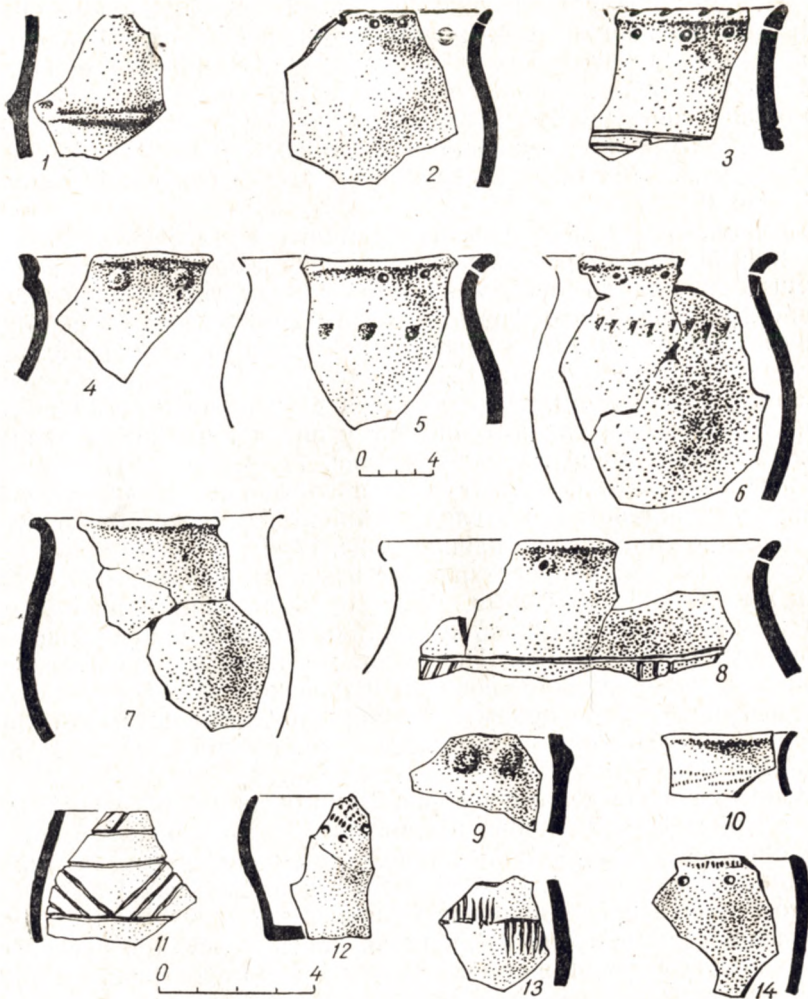

Рис. 17. Кераміка другого ступеня чорноліської культури. Ницаха.

Це було безкурганне поховання з трупоспаленням. У виритій у материку ямі на глибині 1,1—1,2 м разом з перепаленими кістками були виявлені: бронзові двокільчасті вудила (рис. 18, 1—4), псалії (рис. 18, 5—8, 13—16, 19), великі кільця з рухомою муфтою, (рис. 18, 17, 18), бляхи з петлею на зворотному боці (рис. 18, 9—12, 24—27), бронзові браслети (рис. 18, 28, 29), бронзові наконечники стріл (рис. 18, 20, 21) та залізні — списів (рис. 18, 22, 23)³⁸. Більша частина речей знаходить собі аналогію у північнокавказьких виробих VIII—VII ст. до н. е. Деякі з них (наприклад, вудила і псалії) добре відомі серед пам'яток тієї ж доби в Правобережному Подніпрров'ї.

На окрему увагу заслуговують залізні наконечники списів і бронзові браслети. Особливістю перших є наявність у них двох отворів біля основи пера, що відрізняє їх від подібних наконечників VIII—VII ст. до н. е. з Північного Кавказу і з одночасних пам'яток України. На території України відомі лише три залізні наконечники з отворами в нижній частині пера. Один з них походить з поховання № 75 Висоцького могильника³⁹, другий — зі скіфського поховання Київської чи Полтавської губерній⁴⁰, третій — з кургану поблизу с. Лоївців, колишньої Кам'янець-Подільської губернії⁴¹. Останній датується бронзовими наконечниками стріл VI ст. до н. е.⁴²

За межами України подібні наконечники (бронзові або залізні) з отворами біля основи пера відомі в могильнику Кум поблизу Неаполя, в скарбі бронзових речей з Адерно в Сіцилії, датованого Г. Мюллером-Карпе VIII ст. до н. е.⁴³, а також у скарбі V періоду бронзового віку (900—700 роки до н. е.) з округи Дессау в Східній Німеччині, в Угорщині⁴⁴ та в похованні VIII—VII ст. до н. е. біля с. Белі Извор в Болгарії⁴⁵.

Дуже своєрідні бронзові браслети з цвяхоподібним виступом на боці. За формою, наявністю ознаки замка і розмірами вони можуть вважатися спрощеним відтворенням звичайних чорноліських браслетів Правобережної України.

³⁸ Речі зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею, інв. № 16 969.

³⁹ Розкопки В. І. Канівця 1951 р., Фонди ІА АН УРСР.

⁴⁰ КІМ, інв. № 21 758.

⁴¹ КІМ, інв. № Б52-16.

⁴² Е. Сецинский, Археологическая карта Подольской губернии, Труды XI АС, т. I, М., 1901, стор. 300; Каталог выставки XI АС в Кіеве, К., 1901, стор. 151, № 400—403.

⁴³ Н. Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nordlich und sudlich der Alpen, Berlin, 1959, стор. 38.

⁴⁴ Sándor Gallus et Tibor Horváth, Un peuple cavalier pré-sythique en Hongrie, Dissertationes Pannonicae, ser. II, № 9, Leipzig, 1933, табл. XXI, 1—3.

⁴⁵ Богдан Николов, Тракийски наметница във Врачанско, ИБАИ, т. XXVIII, София, 1965, стор. 166, рис. 3.

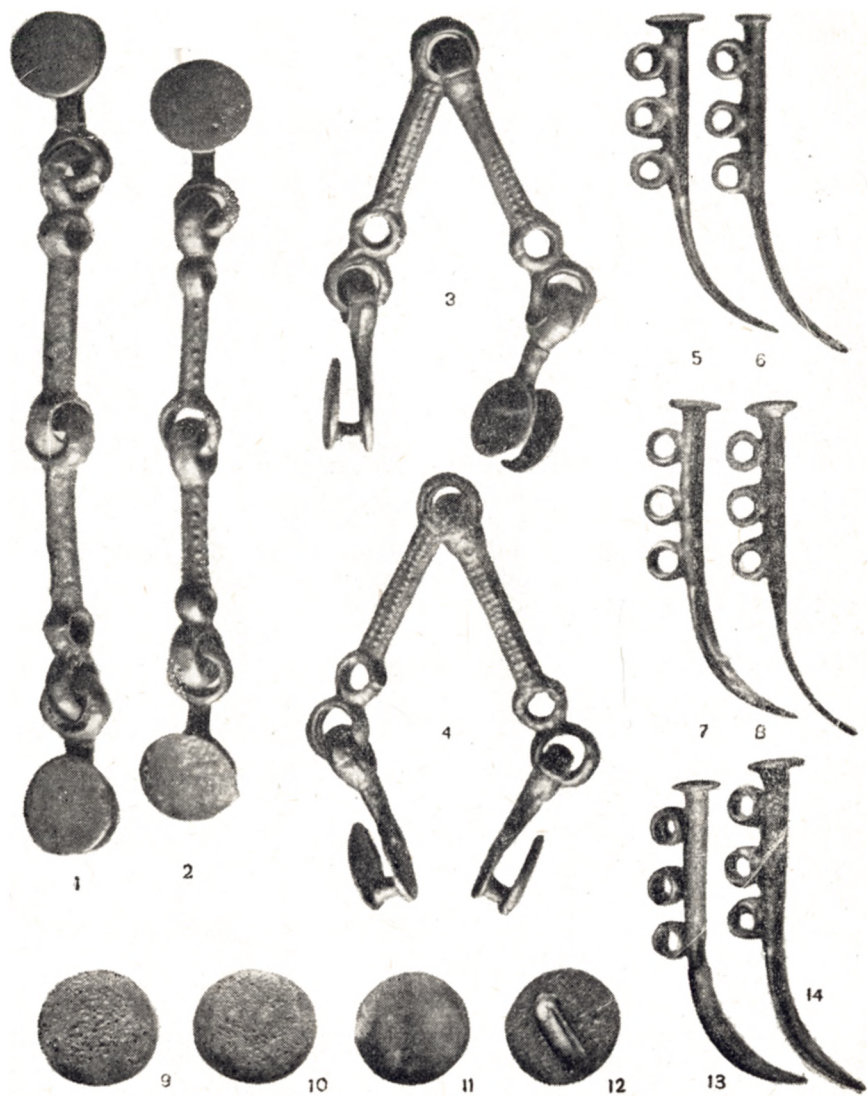
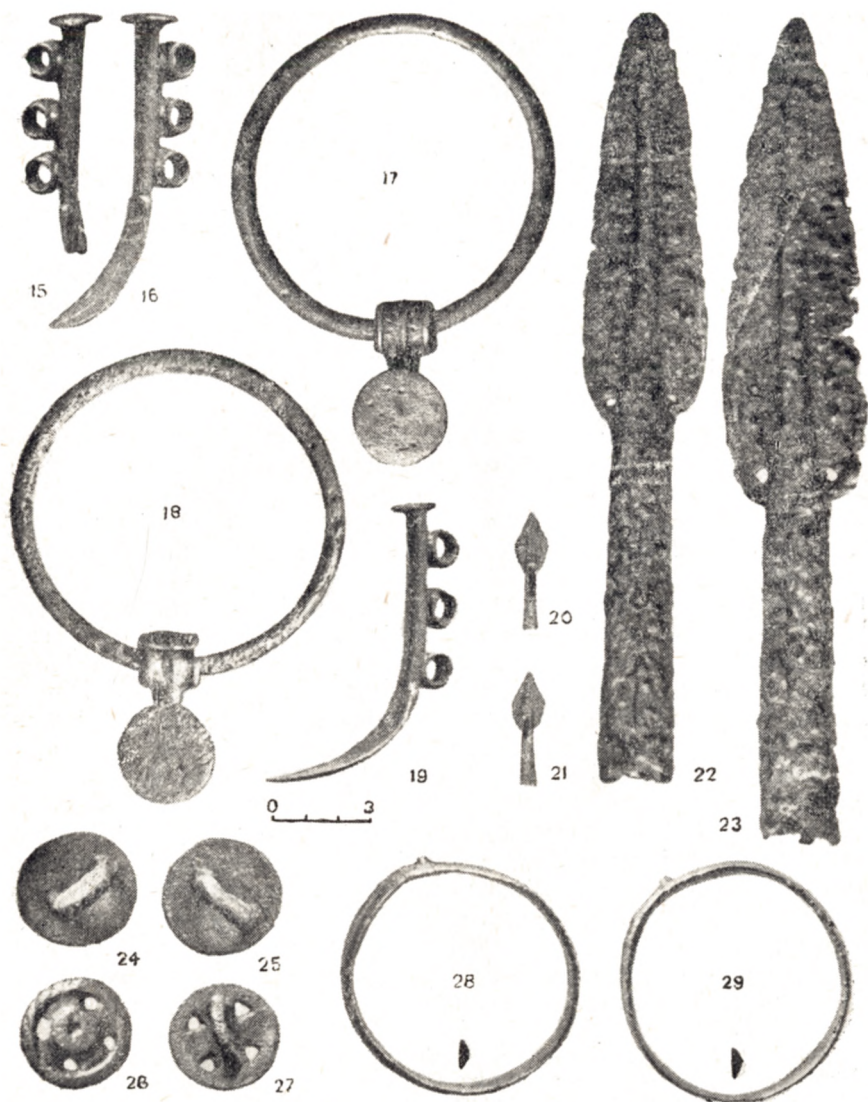

Рис. 18. Инвентар

поховання поблизу с. Бутенок.

На основі обряду поховання (безкурганне трупоспалення) могили біля с. Бутенок можна пов'язувати з похованнями чорноліської культури Правобережного Придніпров'я, де в передскіфську добу поряд з трупопокладанням зустрічаються і безкурганні поховання з трупоспаленням⁴⁶. Цей висновок підтверджується також наявністю в складі речей Бутенківського поховання і браслетів чорноліського типу.

З випадкових знахідок речей чорноліської доби в басейні р. Ворскли насамперед треба відзначити посудину, знайдену біля с. Кириківки⁴⁷. Умови, в яких її було знайдено, невідомі. Висота посудини 19,5 см. Вона має низькі плічки, розширений, звужений до невеликого плоского дна тулуб, циліндричну шийку і відігнуті вінця. Прикрашена двома поясами різьбленого орнаменту, розміщеними в найширшій частині тулуба (рис. 19, 1). Аналогічні посудини добре відомі в передскіфську і ранньоскіфську добу на лісостеповому Правобережжі. Однак посудина з Кириківки має свої особливості. Дно у неї більш широке, ніж звичайно у посудин такого типу. За технікою нанесення орнаменту і за його розміщенням вона стоїть ближче до чорноліських, ніж до ранньоскіфських. Останні звичайно прикрашалися одним поясом різьбленого орнаменту, розміщеним на тулубі або на плічках, і виконувався він більш тонкими лініями. В чорноліську добу, навпаки, орнамент майже завжди був накреслений більш широкими лініями і, як бачимо на прикладі посудини з кургану № 52 поблизу с. Гуляй-Города⁴⁸, складався не обов'язково з одного пояса на плічках, а іноді навіть з трьох: одного на шийці і двох на тулубі. Виходячи з цього, найімовірніше віднести кириківську посудину до пізнього періоду чорноліської доби.

Завдяки знахідкам І. А. Зарецького на дюнах в околицях с. Лихачівки стали відомі і деякі прикраси чорноліської культури в басейні Ворскли. До них відносяться бронзові і одна залізна дротяні сережки у вигляді невеликої спіралі з гачком (рис. 19, 3, 5; 53, 93). Близькі за типом сережки відомі серед знахідок на Суботівському городищі⁴⁹ і в Гуляй-Городському курганному некрополі⁵⁰. Серед знахідок поблизу с. Лихачівки є і бронзова вісімкоподібна бляшка (рис. 19, 2), чорноліський час якої встановлено за матеріалами скарбу прикрас з Субо-

⁴⁶ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, стор. 43—46; Е. Ф. Покровська, Кургани передскіфського часу в басейні р. Тясмина, Археологія, т. VIII, стор. 128, 130, 133.

⁴⁷ Музей Харківського державного університету, інв. № 57.

⁴⁸ Е. Ф. Покровська, Кургани передскіфського часу в басейні р. Тясмина, Археологія, т. VIII, стор. 133, рис. 3, 1.

⁴⁹ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, Субботовское городище, СА, 1958, № 2, стор. 173, рис. 9, 1, 2.

⁵⁰ Е. Ф. Покровська, Кургани передскіфського часу в басейні р. Тясмина, Археологія, т. VIII, стор. 133—135, рис. 3, 5.

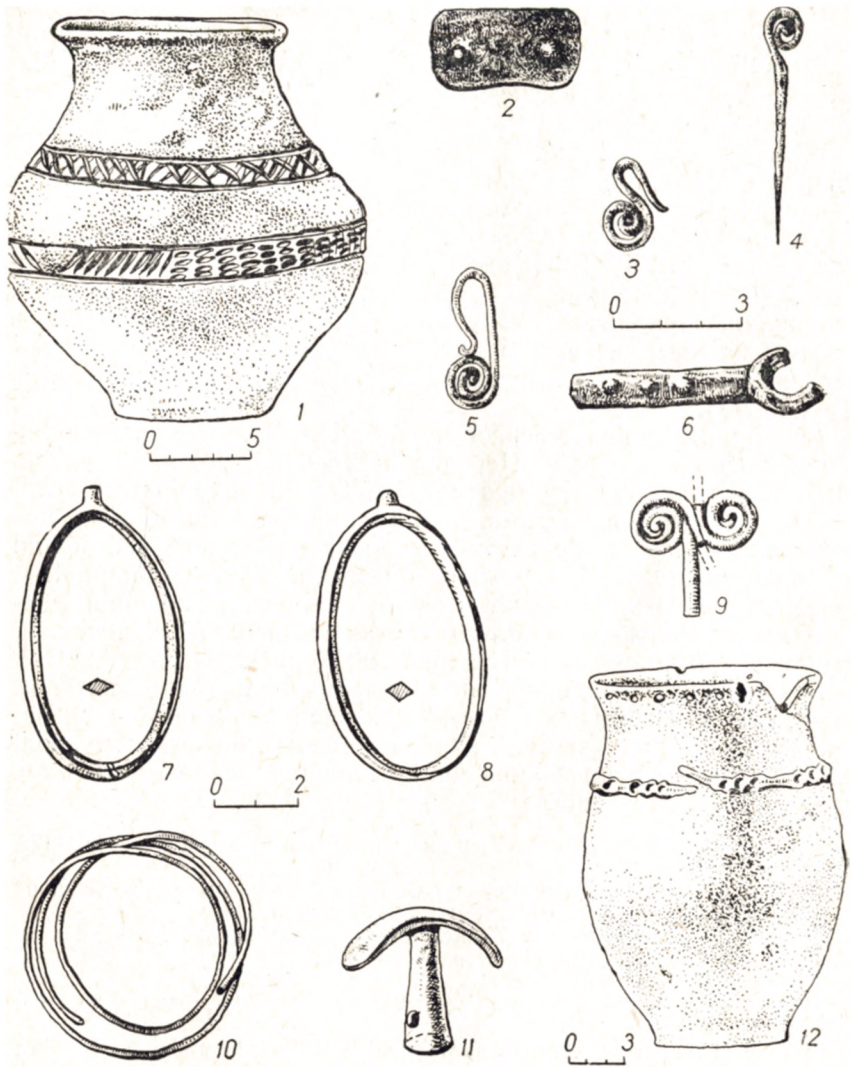

Рис. 19. Випадкові знахідки чорноліської культури.

1 — Кириківка; 2 — 6 — Лихачівка (знахідки І. А. Зарецького); 7 — Семенівка;
8 — 11 — Переяслівський скарб; 12 — Глинськ.

тiвського городища⁵¹. До чорноліського чи до трохи пізнішого часу слід віднести також уламок двокільчастих бронзових вудил кобанського типу (рис. 19, 6), які прийнято датувати VIII—VII ст. до н. е.⁵², та бронзову шпильку із спіралью закрученою голівкою, теж знайдену І. А. Зарецьким поблизу с. Лихачівки (рис. 19, 4). Подібні шпильки відомі в епоху пізньої бронзи і в ранньоскіфську добу на лісостеповому Правобережжі (Войцехівський могильник⁵³ та курган № 136 могильника А на р. Тенетинці⁵⁴) і на заході — серед пам'яток висоцької⁵⁵ і лужицької⁵⁶ культур. Є вони і на Кавказі в одному з поховань Кам'яномостського могильника VIII—VII ст. до н. е.⁵⁷

На сусідніх з ворсклинською територіях лісостепового Лівобережжя пам'ятки чорноліської культури представлені поодинокими знахідками. До цього часу залишається унікальним, наприклад, чорноліський горщик з проколами під краєм вінець і розчленованим ямками валиком на плічках, знайдений випадково в районі с. Глинська на правому березі р. Сули⁵⁸ (рис. 19, 12).

Ймовірно, до чорноліської культури належить скарб, виявлений в Дніпрі проти м. Переяслава 1886 р.⁵⁹ До нього входили: дротяний бронзовий браслет, скручений у три витки, уламок бронзового браслета з двома спіралями на кінцях, два бронзових овальних браслети з коротким виступом посередині на зовнішньому боці (довжина браслетів 13,3 см, ширина — 9 см) та бронзовий предмет у вигляді стовпчика конічної форми з дугоподібною прогнутою пластиною зверху. Всі речі знаходились у мідному казані⁶⁰ (рис. 19, 8—11).

Цікаві також два бронзових овальних браслети з виступом посередині з зовнішнього боку, аналогічні знайденим у описаному вище скарбі, які були виявлені 1880 р. на зораному полі біля с. Семенівки на Хорольщині. Довжина браслетів 13,5 см, ширина — 8,5 см, товщина — 1 см⁶¹ (рис. 19, 7).

⁵¹ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, вказ. праця, стор. 173, рис. 9, 4, 5.

⁵² А. А. Иессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР, СА, XVIII, М., 1953, стор. 102.

⁵³ Є. Ф. Лагодовська, Войцехівський могильник бронзової доби на Волині. Археологія, т. II, К., 1948, стор. 65, рис. 2, 3.

⁵⁴ Смела, II, СПб., 1894, табл. 3, 8.

⁵⁵ T. Sulimirski, Kultura Wysocka, Kraków, 1931, табл. XVII, 9в; XXIV, 24, 25

⁵⁶ T. Sulimirski, Zagadnienie ekspansji kultury luzyckiej na Ukrainie, WA, 14, Warszawa, 1936, табл. X, 6.

⁵⁷ Е. И. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, табл. 34, 7.

⁵⁸ Фонди роменського музею. Зарисовка В. А. Іллінської.

⁵⁹ М. Я. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, стор. 41, табл. IV, 1—4.

⁶⁰ Полтавський краєзнавчий музей, інв. № 10 518, 10 519.

⁶¹ Полтавський краєзнавчий музей, інв. № 10 520.

Отже, на підставі всього сказаного вище можна встановити таке.

Племена зрубної культури, які становили основне населення Північного Причорномор'я, залишили сліди свого перебування і на лісостеповому Лівобережжі, головним чином у південній його частині. Але найбільшого поширення наприкінці бронзового віку набули тут пам'ятки бондарихинської культури, датовані XI—IX ст. до н. е.⁶² Цьому часові цілком відповідають і бондарихинські поселення в басейні Ворскли. Не виключено, що на цій території вони проіснували до самого початку VIII ст. до н. е., як про це дають підставу гадати зразки кераміки з ознаками впливу чорноліської культури (посудини з проколами по краю), знайдені на поселенні біля с. Хухри.

Бондарихинську культуру в Поворсклі заступають пам'ятки другого ступеня чорноліської культури. На Лівобережжі вона не має місцевих джерел, і появу її на цій території можна пояснити лише переселенням частини правобережних чорноліських племен на схід від Дніпра.

Наскільки ця думка вірна, побачимо з розгляду пам'яток скіфського часу у басейні Ворскли.

⁶² А. И. Тереножкин, Основы хронологии предскифского периода, СА, 1965, № 1, стор. 84.

СЕЛИЩА І ГОРОДИЩА
СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Зараз у басейні р. Ворскли відомо понад 60 поселень скіфського часу. Всі вони знаходяться в зоні Лісостепу, у верхній і середній течії річки та на її притоках — Коломаку, Мерлі, Ворсклиці і Боромлі. В нижній течії Ворскли, південніше Нових Санджар, вони не зустрічаються (див. рис. 1). На жаль, провадилися розкопки лише незначної частини пам'яток—більшість з них відома тільки за попереднім вивченням¹.

І. І. Ляпушкін із загальної кількості обстежених ним в Поворсклі селищ скіфського часу (понад 50) до групи ранніх (VII—VI ст. до н. е.), для яких тою чи іншою мірою характерні «чорні лощені посудини і горщики з наскрізними проколами і наліпним валиком нижче краю вінець», відносить лише 10—15, а решту датує V—III ст. до н. е.²

Однак проведене нами 1953 р. повторне обстеження цих та ряду інших пам'яток між Полтавою і Опішнею, а також в районі с. Охтирки показало, що саме селища VI ст. до н. е. становлять найчисленнішу групу. За нашими підрахунками, на 31 з 66 відомих тепер на цій території поселень був знайдений чорнолощений посуд з різьбленим інкрустованим орнаментом і горщики з наліпним валиком під вінцями або на тулубі, тобто посуд, характерний лише для раннього скіфського часу (кінець VII—VI ст. до н. е.). Решта пам'яток відноситься до кінця VI або скоріше до V—III ст. до н. е. На них найчастіше зустрічаються горщики без валика, прикрашені проколами і пальцевими вдавленнями або косими насічками по краю вінця, а також лощені миски.

¹ М. Фукс, Про городища скитської доби на Харківщині, Записки ВУАК, т. I, стор. 91 і далі; И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 48—145; Г. Т. Титенко, Отчет о работе Ворсклинского отряда Среднеднепровской экспедиции ИА АН УССР за 1953 г., Науковий архів ІА АН УРСР, № 1953/96; Б. А. Шрамко, Отчет об археологических исследованиях ХГУ в 1952 г., Науковий архів ІА АН УРСР, № 1952/24; його ж, Археологические исследования ХГУ в Харьковской и Полтавской областях в 1954 г., Науковий архів ІА АН УРСР, № 1954/14; його ж, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1960 г., Науковий архів ІА АН УРСР, № 1960/27.

² И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 23, 29, 37.

Поселення VI ст. до н. е. зосереджені компактною групою в середній течії р. Ворскли між Нижніми Санджарами і Більськом. Поблизу останнього знаходиться найбільше городище Скіфії — Більське. Вище Більська і по берегах приток Ворскли (Коломак і Мерла) є кілька городищ V—III ст. до н. е. Селища III—V ст. до н. е. зустрічаються як у середній, так і у верхній течії річки та на її притоках.

Поселення кінця VII—VI ст. до н.е.

Невеликі розкопки були проведені лише на п'ятьох селищах VII—VI ст. до н. е.: Хухрі, Пожарній Балці (пункт 2), Мачухах, Олефірщині і Довжику. До цієї ж групи належить селище на Західному укріпленні Більського городища.

На відміну від поселення біля с. Хухри³, поселення VI ст. до н. е. розміщувалися переважно на рівному плато високого правого берега р. Ворскли або по берегах нині сухих балок. На лівому березі, де вони відомі в невеликій кількості, селища цього часу зустрічаються на піщаних берегах надзаплавної тераси.

Характерною особливістю поселень Поворскля є наявність на їх території значної кількості зольників (від 10 до 20—25), що являють собою невисокі курганоподібні бугри висотою 0,2—0,5 м і діаметром 15—20 м. Більшість бугрів повністю розорана і має вигляд сірих плям округлої або овальної форми. Лише на деяких селищах (Пожарна Балка, пункт 2, Федорівка) збереглися насипи висотою від 1 до 1,5 м. Є поселення, на яких серед розораних зольників виділяється один великий. Такий бугор висотою 1,5 м і діаметром 30 м зберігся на селищі біля с. Павліїв, Диканського району, Полтавської області⁴. Відстань між насипами неоднакова — від 3 до 30, а іноді навіть 50 м і більше.

Ніякої закономірності в розташуванні бугрів, за попередніми даними, не спостерігається. Лише на поселенні біля с. Гавронців, Диканського району, Полтавської області, зольники тягнуться в два ряди⁵.

Поселення поблизу с. Пожарної Балки (пункт 2), Полтавського району, розташоване на плато вздовж високого корінного берега р. Ворскли за 1—1,5 км на південний захід від села. Довжина поселення 1 км, ширина — 350 м. На поселенні

³ Опис культурного шару ранньоскіфського часу поселення поблизу с. Хухри дано в розділі II.

⁴ Г. Т. Титенко, Отчет о работе Ворсклинского отряда Среднеднепровской экспедиции за 1953 г., стор. 15.

⁵ И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 64.

збереглося 10 курганоподібних насипів висотою 1—1,5 м і діаметром 25 м, розташованих один від одного на відстані 10—35, а іноді й до 100 м⁶.

Поселення біля с. Мачух, Полтавського району, знаходиться на березі нині сухого яру в ур. Десяте поле. Зі сходу воно обмежене Тарановим яром, з півдня, заходу і півночі — лісом. Тут на площі близько 10 га налічується 22 зольники, розташованих на відстані від 3 до 30—50 м один від одного. Бугри в більшості випадків розорані і мають вигляд світло-сірих плям великого діаметра⁷.

Поселення біля с. Довжика, Грунського району, Сумської області, розташоване на схилі мису, котрий піднімається над долиною р. Сухої Груні. 19 зольників, на відміну від описаних вище селищ, сконцентровані в трьох групах по шість-сім насипів у кожній⁸.

З поселень VI ст. до н. е. найкраще вивчене селище поблизу с. Пожарної Балки (пункт 2), на якому І. І. Ляпушкіним 1949 р. було розкопано (неповністю) два зольники і частину площі між ними. Загальна площа розкопок становить 482 м². Дослідження показали, що насипи складалися із шару попелу товщиною в центрі до 1,5 м. На різних глибинах в них були виявлені відкриті вогнища, руїни глинобитної печі, господарські ями та ями для стовпів, а також різні культурні залишки. Під одним із зольників виявлено рештки споруди, яка, на думку дослідника, була жертovníком. Знаходилася вона під південною полою бугра № 1. За описом І. І. Ляпушкіна, жертвоне місце становило собою округлу в плані яму, стінки якої зружувались до дна. Розміри ями: вгорі — 3,2×2,85 м, внизу — 3×2,4 м, глибина — 0,5 м. В центрі розміщувалося невелике вогнище відкритого типу, на якому лежав кістяк собаки, витягнутий по лінії північ—південь. Перед вогнищем зі східного боку знаходилося зольне підвищення майже квадратної в плані форми площею 1,1×1 м і висотою в східній частині близько 0,3 м, в західній — 0,2 м, покрите зверху білою обмазкою. Під ним в південно-західній частині лежали череп коня без нижньої щелепи і кілька інших кісток. На північ від «жертвонного» місця відкрита площадка (152 м²) з сіткою поглиблених канавок глибиною 0,1—0,3 м, заповнених попелом. На думку І. І. Ляпушкіна, ці канавки були спеціально вириті в ґрунті і дуже схематично передавали контури тварини і птахів⁹. Подібні ка-

⁶ І. І. Ляпушкін, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 99.

⁷ М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології (1946), АП, т. II, стор. 69—70, рис. 2.

⁸ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 144, 145, рис. 110.

⁹ І. І. Ляпушкін, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 100 і далі.

навки, заповнені попелом, зустрічались автору при розкопках зольника № 5 біля с. Собківки на Уманщині 1951 р. Вони були розміщені також біля основи зольника і являли собою нори гризунів¹⁰. Відомо, що подібні явища спостерігалися й іншими дослідниками при розкопках зольників¹¹. Отже, припущення про штучне походження «рисунків» під зольником Пожарної Балки викликає сумнів. За межами зольників І. І. Ляпушкіним було виявлено незначний культурний шар товщиною 0,5 м з невеликою кількістю знахідок.

В зольниках, розкопаних М. Я. Рудинським на поселенні біля с. Мачух і В. О. Городцовим поблизу с. Довжика, ні вогнищ, ні ям, подібних до тих, що були виявлені на поселенні Пожарна Балка (пункт 2), не знайдено. Зольник № 5, частково досліджений М. Я. Рудинським 1946 р. на поселенні біля с. Мачух, мав висоту 1,3—1,4 м і радіус 13—14 м. Складався він з гумусованої золи товщиною 3 см і суцільного шару її (0,75 м), в якому зустрічалися прошарки більш компактної, неначе зцементованої маси, окремі вуглинки, дрібні кістки¹². Насипи № 1—3 на поселенні біля с. Довжика склалися з золи, в якій виявлено невелику кількість кераміки та кістки тварин¹³.

Автором 1953 р. частково був розкопаний бугор на поселенні поблизу с. Олєфірщини, в якому ніяких зольних скупчень не виявилось. Бугор був розораний і мав вигляд плями подовженої форми розмірами 22×18 м. Через його середину в напрямі з півночі на південь була закладена траншея довжиною 16 м і шириною 4 м. З'ясувалося, що бугор складався з чорнозему і суглинку товщиною до 0,9 м. В південній частині траншеї була відкрита яма площею 1,7×1 м і глибиною 0,4 м, заповнена золою. На дні її знаходилися частина кістяка коня і чотири черепи собаки, уламки кераміки та дрібні вуглинки¹⁴.

Крім розкопок окремих бугрів, І. І. Ляпушкіним були зачищені відшарування зольників на селищах поблизу сіл Семенівки (сучасне Кротенкове) і Петрівки, Полтавського району. Проведені роботи показали, що за своєю структурою ці зольники не відрізняються від мачуських. Вони також склалися із золлистого шару товщиною до 1 м, в якому зустрічались окремі

¹⁰ С. С. Березанська і Г. Т. Титенко, Нові розкопки пам'яток білгородського типу, Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 122.

¹¹ О. І. Тереножкін, Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 117.

¹² М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології, АП, т. II, стор. 70, 71.

¹³ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 144—146.

¹⁴ Г. Т. Титенко, Отчет о работе Ворсклинского отряда Среднеднепровской экспедиции за 1953 г., стор. 8—11.

вуглини, а в зольнику біля с. Семенівки був виявлений також прошарок обпаленої глиняної обмазки¹⁵.

При розкопках поселення VIII—XIII ст. н. е. на Красній (колишній Соборній) площі в м. Полтаві І. І. Ляпушкіним були виявлені залишки селища скіфського часу. Під обмазкою під-

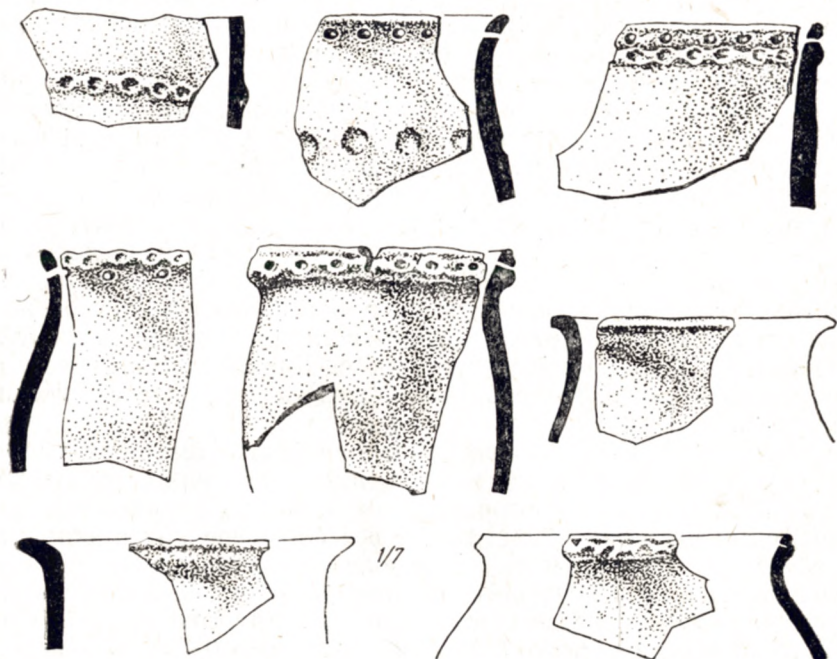

Рис. 20. Липний посуд. Пожарна балка, пункт II (за І. І. Ляпушкіним).

логи слов'янських жителів B_1 і B_2 було відкрито три господарські ями цього періоду діаметром від 1,8 до 2 м і глибиною 0,45 м. Вони були заповнені чорноземом, в якому зустрічались уламки липних посудин, кістки тварин і уламки глиняної обмазки. В ямі № 1 знайдено горщик, прикрашений наліпним валиком під вінцями¹⁶.

Найбільш масовим матеріалом на досліджених селищах є кераміка, для якої характерні горщики, прикрашені наліпним валиком під вінцями або на тулубі та лошений посуд, оздоблений різьбленим геометричним орнаментом з інкрустацією — черпаки, кубки, корчаги (рис. 20; 21, 1—13; 22, 1—15; 24, 1—8,

¹⁵ І. І. Ляпушкін, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 98, 132.

¹⁶ І. І. Ляпушкін, Старослов'янське поселення VIII—XIII ст. на території м. Полтави, АП, т. I, стор. 70, рис. 5, 8.

10, 14). Зустрічаються й інші керамічні вироби: мініатюрні посудини, пряслиця, «гудзики», фігурки тварин (рис. 21, 14, 16—18; 22, 16—22; 24, 9, 13). Вперше серед знахідок з'являються

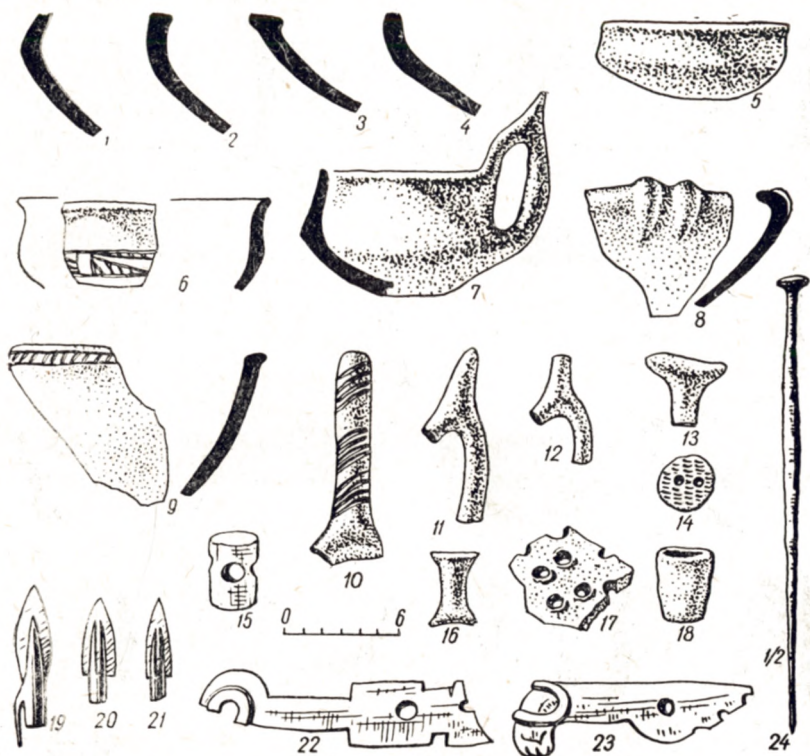

Рис. 21. Кераміка, вироби з бронзи та кости. Пожарна Балка, пункт II (за І. І. Ляпушкіним).

уламки грецьких амфор першої половини та середини VI ст. до н. е.

Крім кераміки на вказаних селищах було виявлено також невелику кількість виробів з металу (ножі, шпильки, бронзові наконечники стріл — рис. 21, 19—21, 24; 23, 1—3, 5), кости та рогу (псалії, тупики, проколки — рис. 21, 22, 23; 23, 6—8; 24, 11) і каменю (долота, тарелі — рис. 23, 4; 24, 12). На всіх селищах зустрічались кістки домашніх і диких тварин.

Аналогічний описаному вище кухонний і столовий посуд було зібрано автором на багатьох інших селищах в басейні Ворскли: поблизу сіл Бречкова, Вакулинців, Гавронців, Дібровки, Диканьки (пункти 2 і 3), Кратова, Лихачівки (пункти 1 і 2), Лихопоєва, Семенівки, Максимців, Павліїв, Патлаївки,

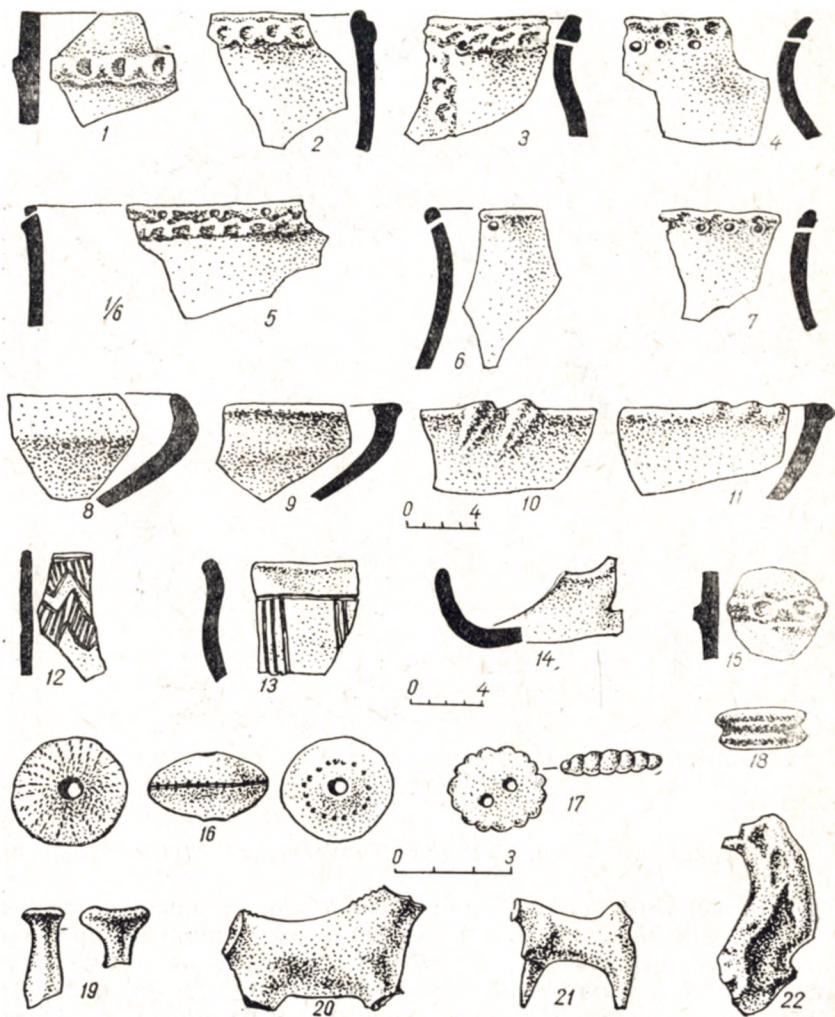

Рис. 22. Ліпний посуд та вироби з глини. Мачухи (за М. Я. Рудинським).

Матвіївки, Стасів, Федорівки, Чернецького¹⁷, Глинська¹⁸, Пилівки¹⁹, в ур. Лубенщина поблизу с. Мачух²⁰ та біля хутора Марок (рис. 25). На думку І. І. Ляпушкіна, до групи ранніх відносяться також поселення, виявлені ним поблизу сіл Петрівки і Кам'янки, Полтавського району, та хутора Бойківки, Новосанджарського району, Полтавської області²¹.

До VI—IV ст. до н. е. належать кераміка і різні речі з бронзи та заліза, зібрані І. А. Зарецьким на дюнах біля с. Лихачівки. Довгий час ці речі відносили до так званого городища Розкопана Могила²². Однак розвідувальні роботи, проведені Б. А. Шрамком 1952 р.²³ і автором 1953 р., показали, що Розкопану Могилу не можна вважати городищем. Ймовірно, ми маємо тут справу з пам'яткою, які прийнято називати майданами. Останні широко відомі на території України.

Розкопана Могила знаходиться на північ від с. Лихачівки серед курганного могильника на пологій височині правого берега р. Мерли. Вона являє собою курган округлої форми діаметром близько 100 м і висотою 11 м, всередині якого є яма діаметром 25 м. Навко-

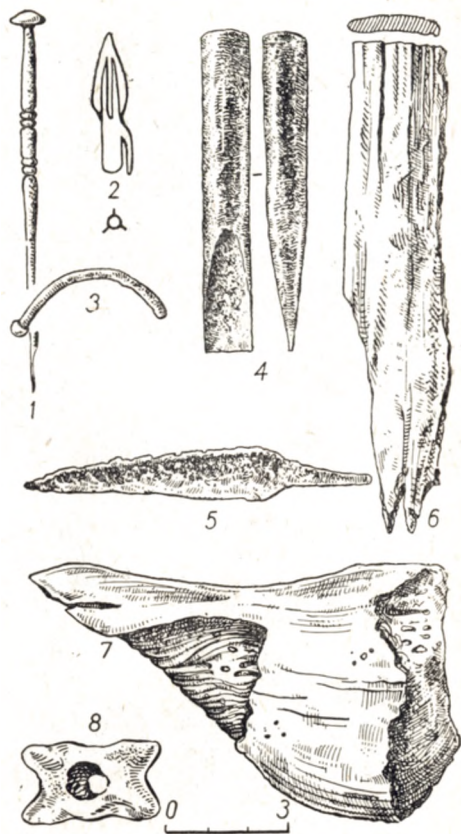

Рис. 23. Вироби з бронзи, кістки та каменю. Мачухи (за М. Я. Рудинським).

¹⁷ Г. Т. Титенко, Отчет о работе Ворсклинского отряда Среднеднепровской экспедиции за 1953 г., стор. 2 і далі.

¹⁸ Б. А. Шрамко, Археологические исследования ХГУ в Харьковской и Полтавской областях в 1954 г.

¹⁹ Розвідка В. А. Товкачевського, Фонди ІА АН УРСР.

²⁰ Фонди Полтавського краєзнавчого музею.

²¹ І. І. Ляпушкін, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 36.

²² Б. Н. Граков, Литейное и кузнечное ремесло у скифов, КСИИМК, вып. 22, стор. 42.

²³ Б. А. Шрамко, Отчет об археологических исследованиях ХГУ в 1952 г.

ло кургану йде рів глибиною до 2 м. На північний схід від Розкопаної Могили збереглися два відтинки валу висотою 1,5 м, від яких відходить ще один вал довжиною 42—43 м і висотою до 2 м. В цілому курган має вигляд валу з п'ятьма розривами.

Рис. 24. Матеріали з поселення біля с. Олєфірщини.

Перший опис Розкопаної Могили знаходимо у архієпископа Філарета²⁴, який, назвавши цю споруду курганом, повідомляє, що в народі вона називалася «шведським містечком» або «розритою могилою». 1807 р., за повідомленням Філарета, тут був влаштований склад фуражу і артилерії. Мешканці Лихачівки розповідають, що під час Великої Вітчизняної війни Розкопана Могила була використана під бліндаж.

²⁴ Філарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отделение III, стор. 269 і далі.

Вперше Розкопану Могилу назвав городищем І. А. Зарецький, який 1888 р. проводив розвідку біля с. Лихачівки²⁵. А. А. Захаров, публікуючи матеріали розкопок І. А. Зарецького, відніс речі, знайдені останнім на піщаних дюнах поблизу

Рис. 25. Кераміка ранньоскіфського часу з поселень Поворскля.
1–3 – Диканька; 4–7 – Павлії; 8–11 – Федорівка; 12–16 – Лихопоїв.

села, до «городища» Розкопану Могила²⁶, хоча ніяких підстав для цього у нього не було, бо І. А. Зарецький ніде не вказує, що ці речі знайдені ним на городищі.

Лихачівка розташована на правому березі р. Мерли, недалеко від злиття її з Ворсклою. В межириччі Мерли і Ворскли

²⁵ І. А. Зарецький, Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда у слободы Лихачевки, Харьковский сборник, вып. 2, кн. 10, стор. 232.

²⁶ А. А. Захаров, вказ. праця, стор. 59.

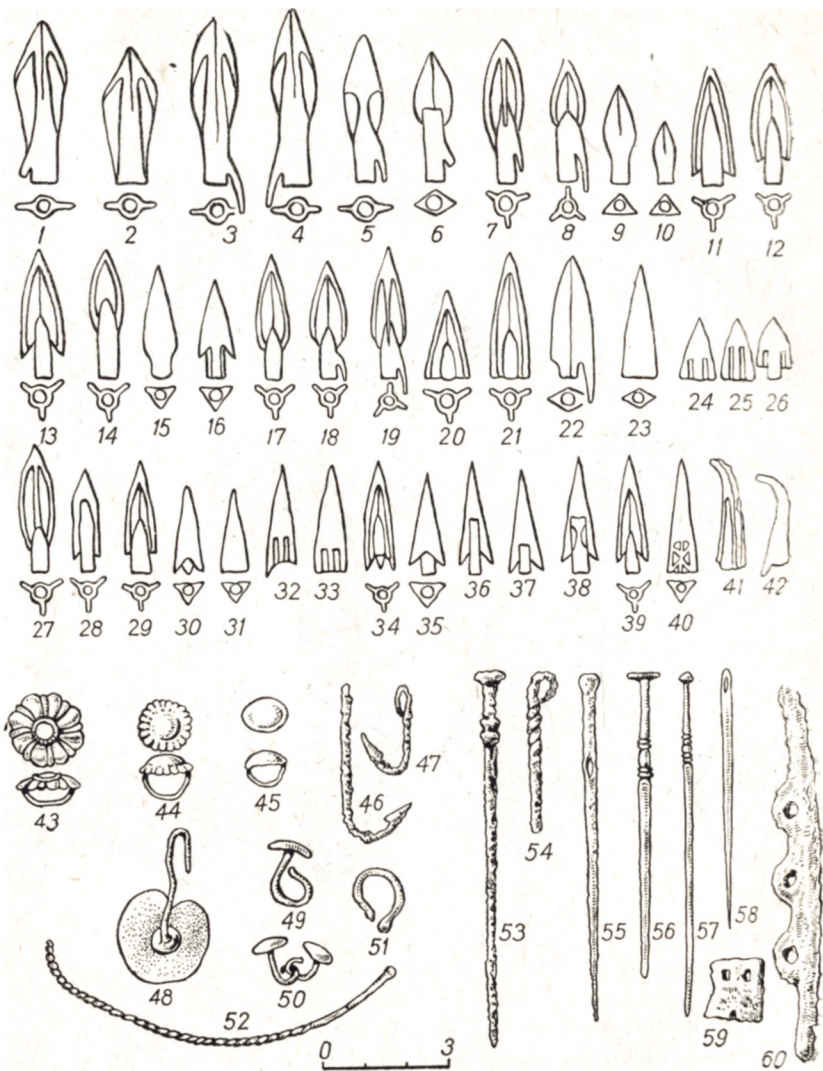

Рис. 26. Вироби з металу. Лихачівка (знахідки І. А. Зарецького) -

знаходяться піщані дюни, на поверхні яких, за повідомленням І. А. Зарецького, було багато уламків посуду, виробів з бронзи, заліза і кісток тварин. Протягом семи років І. А. Зарецькому вдалося зібрати тут значну кількість старовинних речей, в тому числі до 2000 стріл²⁷. Знахідки відносилися до різних періодів скіфського і слов'янського часів. Зараз піщані бугри закріплено лісонасадженнями. Розвідувальними роботами І. І. Ляпушкіна було виявлено залишки двох селищ ранньоскіфського часу, які знаходяться на захід і північ від села²⁸. Одне з них було оглянуте автором 1953 р. За своїм зовнішнім виглядом це звичайне поселення з зольниками скіфського часу. Ймовірно, з таких або подібних селищ і походять речі, зібрані І. А. Зарецьким. Серед них слід відзначити горщики, подібні до знайдених на поселеннях VI ст. до н. е. у Поворсклі, прикрашені наліпним валиком, розміщеним під вінцями або на шийці, уламки черпаків та стінок корчаг з різьбленим інкрустованим орнаментом, мініатюрні посудини, глиняні катушки, «гудзики», зооморфні статуетки, наконечники стріл різних типів, предмети кінської вуздечки, прикраси тощо (рис. 26).

Більське городище

До VI ст. до н. е. відноситься поява на Ворсклі величезного Більського городища. Воно розміщується на рівному високому плато між річками Ворсклою і Сухою Грунню і складається з трьох окремих укріплень — Західного, Східного і Куземинського, об'єднаних загальним валом. Всю територію, охоплену зовнішнім валом, прийнято називати Великим городищем. Цей фортифікаційний комплекс виник не одночасно. Як свідчать дослідження, спочатку були споруджені Західне і Східне укріплення, потім вали Великого городища, до якого, напевне, не раніше IV ст. до н. е. було прибудовано Куземинське укріплення (рис. 27).

Західне городище розташоване на плато високого берега р. Сухої Груні. Воно має підтрикутну форму і займає площу, згідно плану, складеному 1958 р. Б. А. Шрамком, 121 га. В. О. Городцов вказує на наявність навколо Західного укріплення двох валів — зовнішнього і внутрішнього — та суцільного рову²⁹. Основною оборонною спорудою городища був внут-

²⁷ Д. И. Бага лей, Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии, Труды XII АС, т. I, стор. 16.

²⁸ И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 85.

²⁹ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 99, 151.

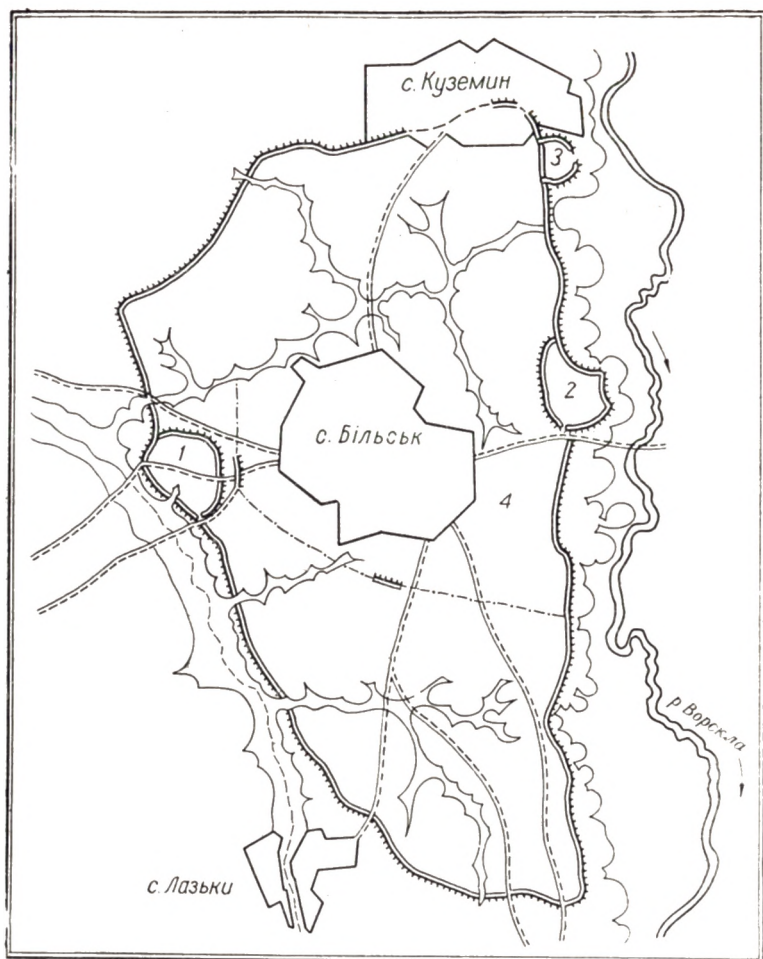

Рис. 27. План Більського городища (за В. О. Городцовим).
 1 — Західне городище; 2 — Східне городище; 3 — Куземинське городище; 4 —
 Велике городище.

рішній вал, який досягає 6, а іноді 9 і 10 м висоти. Зовнішній вал, що утворився при копанні рову, був невеликим і міг мати лише допоміжне значення. Зараз він зберігся лише на схилі Сухої Груні.

Укріплення має чотири в'їзди, розміщені за частинами світу. Стародавніми воротами В. О. Городцов вважав східні, які ведуть всередину Великого городища.

Вал з часів побудови зазнав сильного руйнування. Внутрішній його схил в багатьох місцях зруйнований майданами та

ямами, південно-західна частина зараз інтенсивно розорюється. Зруйновано і зовнішній схил валу на північ від східного в'їзду, звідки мешканці Більська беруть глину для будівельних робіт. Зачистка відшарувань валу в західній та східній його частинах і розрізи валу і рову, проведені В. О. Городцova

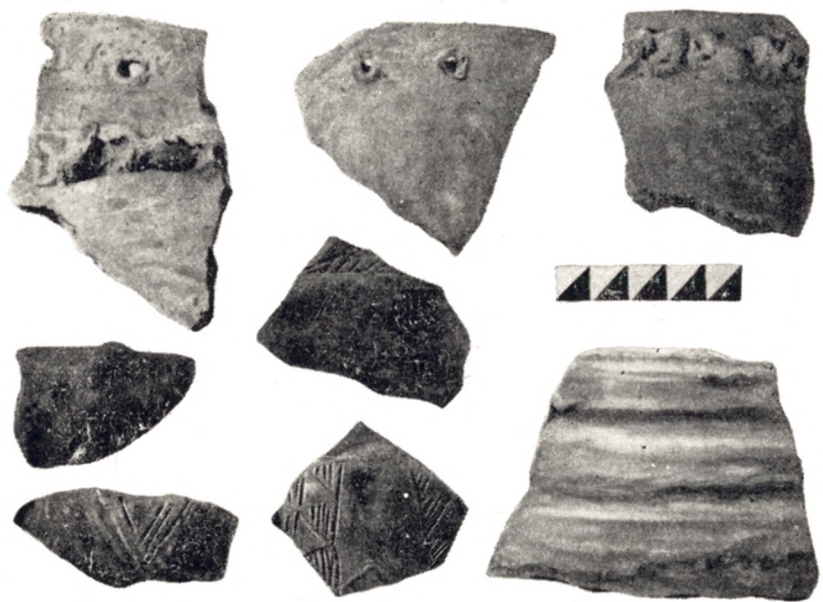

Рис. 28. Кераміка з валу Західного Більського городища.

вим, показали, що його насипано з глини і золи з великою кількістю культурних залишків. Зола знаходилась на схилі з внутрішнього боку або з внутрішнього і зовнішнього³⁰. Тільки в розрізі східної частини валу золи не було, він складався туг виключно з глини³¹. Ніяких ознак дерев'яних укріплень у валі, які зустрічаються на правобережних і деяких сіверсько-донецьких городищах, тут не помічено.

Кераміка всередині валу Західного укріплення, виявлена Б. М. Граковим 1958 р. (рис. 28), повністю підтвердила думку В. О. Городцова про те, що вал споруджено на місці селища, яке існувало тут до нього.

Площа Західного городища нерівна, вона злегка знижується в напрямі р. Сухої Груні. В межах валу налічується 43 золь-

³⁰ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, рис. 99, профіль № 1, 3, 4.
³¹ Там же, рис. 99, профіль 2.

ники, що мають вигляд невисоких бугрів або зольних плям великого діаметру (25—30 м). 1906 р. В. О. Городцовим було розкопано вісім зольників (№ 1—8), 1958—1959 років комплексною експедицією Московського і Харківського державних університетів — ще два (№ 11 та 12) зольники і частину площі за їх межами. За своєю структурою зольники схожі між собою. Вони складаються з більш чи менш золистого ґрунту, в якому зустрічаються скупчення або прошарки чистої золи, вугілля (№ 1, 3, 4, 8), очерету (№ 7), жовтого піску (№ 1), шматків шлаку, обпаленої глиняної обмазки з відбитками круглих у перетині жердин, залишки кострищ. У бугрі № 12 було виявлено завали необпалених глиняних вальків, які лежали без будь-якого порядку і на різних рівнях культурного шару. Один з таких завалів довжиною 4 м і шириною 1,5 м лежав на ґрунті і являв собою, на думку Б. М. Гракова, залишки наземної глинобитної споруди. В зольниках № 5 і 8, на відміну від описаних вище, зола зустрічалась не по всій площі, а лише в північній його частині. В основі зольника № 3 знаходилась площадка, яка підвищувалась до центра. Під чотирма зольниками (№ 1, 6, 11, 12) було відкрито землянки і господарські ями³².

За формою, розмірами і деталями конструкції розкопані землянки схожі між собою. Всі вони мають в плані форму, близьку до квадрата з заокругленими кутами площею 7—8 × 7—7,6 м. Глибина землянок 0,6—1 м від рівня давньої поверхні. У двох житлах (зольник № 11, землянка № 1 і зольник № 12, землянка № 3) зберігся вхід у вигляді двох східців, вирізаних у глині. В землянках під зольниками № 1 (розкопки В. О. Городцова 1906 р.) та № 11 (розкопки Б. А. Шрамка 1958 р.) виявлено глинобитні вогнища. Одне з них, відкрите В. О. Городцовим, добре збереглося. Воно мало чотирикутну в плані форму площею 1,78 × 1,54 м з тонкою чериню розмірами 0,36 × 0,9 м і глинобитними обпаленими товстими стінками та склепінням висотою 0,48 м³³. Вздовж стін жител збереглися ями від стовпів, які підтримували дах, а в землянках № 1 і 3 (зольники № 11 і 12) такі ж ями були й посередині³⁴.

Викликають інтерес знайдені в зольнику № 1 уламки обпаленої глиняної обмазки з рельєфним спіральним орнаментом. Навне, вони походять від жертовника, подібного до тих, що були відкриті на поселенні VII—VI ст. до н. е. біля с. Жа-

³² В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 103—118.

³³ Там же, стор. 106.

³⁴ Б. Н. Граков и Н. Г. Елагина, Отчет о раскопках скифской экспедиции исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1958 г., Науковий архів ІА АН УРСР, № 1958/30; Б. А. Шрамко, Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 г., Науковий архів ІА АН УРСР, № 1958/31.

ботина³⁵ та на Трахтемирівському городищі³⁶ на Правобережжі.

За межами зольників простежувався незначний культурний шар товщиною 0,6 м з невеликою кількістю знахідок. В північній частині траншеї II (розкопки 1958 р.) було виявлено яму діаметром 2,1 м, заповнену біля дна золою. На думку дослідників, вона могла бути пов'язана з житловою спорудою³⁷.

Під час розкопок зольників Західного городища одержано багато кераміки, виробів з металу і кістки, мідні та залізні шлаки, значний остеологічний матеріал. В невеликій кількості тут було знайдено також кістки людини.

Кераміка (проста і лощена) за формою і орнаментом близька до знайденої на селищах VI ст. до н. е. (рис. 29, 30, 31). Можна лише відзначити, що в орнаментативній горщиків наліпний валик на тулубі зустрічався в поодиноких випадках³⁸, а лощений посуд з різьбленим інкрустованим орнаментом знайдено тільки в зольниках № 4 (рис. 31) та II і, за спостереженням Б. М. Гракова і Н. Г. Єлагіної, в нижньому шарі зольника № 12. Грецька кераміка, за визначенням В. Д. Блаватського, характеризується в основному уламками амфор середини—другої половини VI і першої половини V ст. до н. е.

Серед виробів з металу та кістки найчастіше зустрічаються бронзові наконечники стріл, кістяні псалії, прикрашені в скіфському звіриному стилі, проколки, бронзові та залізні цвяхоподібні шпильки, ножі, браслети, кістяні тупики і т. ін. (рис. 32). В зольнику № 12 (розкопки 1958 р.) була виявлена кістяна булава (рис. 53, 47).

Остеологічний матеріал укріплення представлений як окремими кістками свині, дрібною та великою рогатої худоби і собаки, так і цілими кістяками тварин або їх частинами (черепи, кінцівки тощо).

Східне городище знаходиться на високому березі р. Ворскли в ур. Попова Лука. За розмірами воно менше Західного. Б. А. Шрамко підрахував, що площа його дорівнює 65,2 га. Оточене воно валом висотою від 4,5 до 8 м і ровом глибиною до 1,5—2 м. Вал добре зберігся. Лише частину його на сході городища, відзначену на плані В. Г. Ляскоронського³⁹, зруй-

³⁵ Е. Ф. Покровская, Жертвенник раннескифского времени у с. Жаботина, КСИА, вып. 12, стор. 73 і далі.

³⁶ Розкопки автора 1964 р.

³⁷ Б. Н. Граков, Отчет о раскопках скифской экспедиции МГУ на Бельском городище в 1959 г., Науковий архів ІА АН УРСР, № 1959/30.

³⁸ На жаль, ми не знаємо кухонного посуду з найбільш раннього зольника № 4, де разом з ранніми формами черпаків та інших лощених посудин, прикрашених різьбленим орнаментом з інкрустацією, могли бути горщики з валиком на тулубі.

³⁹ В. Г. Ляскоронский, Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рек Псла и Ворсклы, Труды XIII АС, т. I, стор. 176, рис. 33.

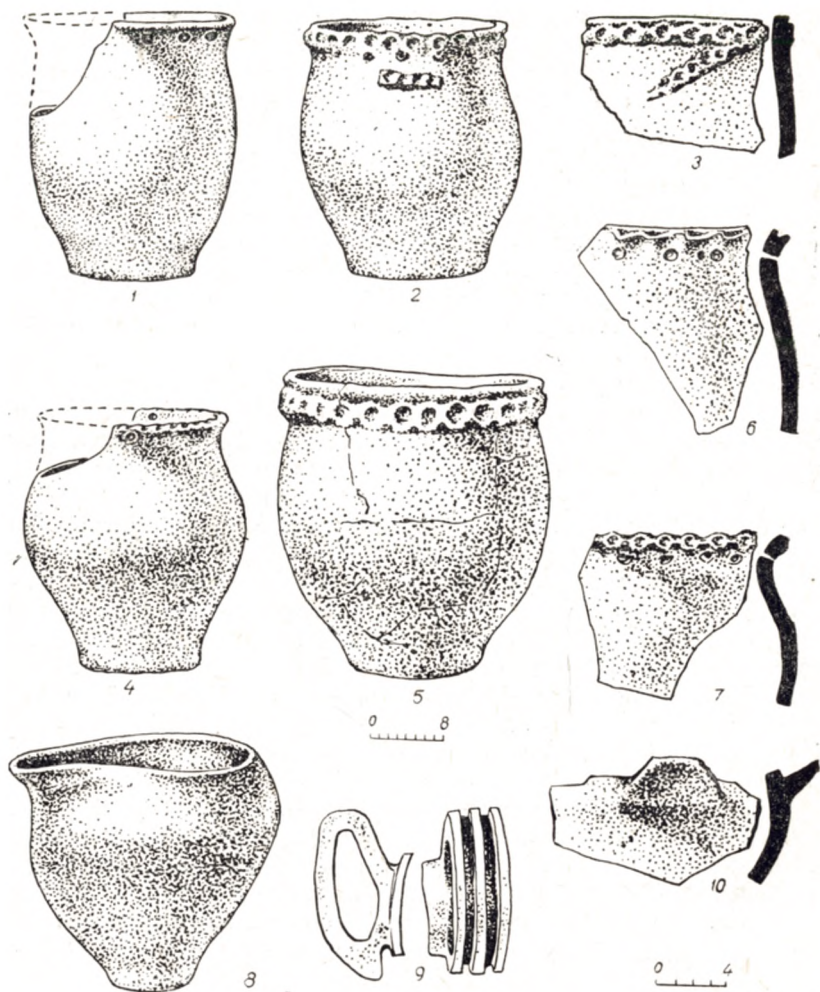

Рис. 29. Липний посуд. Західне Більське городище.

1—4, 6, 7, 9, 10 — з розкопок В. О. Городцова; 5, 8 — з розкопок Б. А. Шрамка.

новано кар'єром цегельного заводу. За повідомленням В. Г. Ляскоронського, в насипу валів траплялося каміння та уламки кераміки⁴⁰. Тепер вал задерновано і ніяких культурних залишків на ньому немає. Розріз валу, зроблений В. О. Го-

Рис. 30. Липний посуд та глиняні вироби. Західне Більське городище. З розкопок Б. А. Шрамка: 1—3, 6 — зольник № 11; з розкопок Б. М. Гракова: 8 — зольник № 12; 11 — траншея II; з розкопок В. О. Городцова: 4, 10 — зольник № 7; 5 — зольник № 4; 7—8 — зольник № 1.

родцовим, показав, що його споруджено з глини, одержаної при копанні рову⁴¹.

Більша частина площі городища зараз розорюється і лише в західній його частині зберігся ліс.

В 1958—1960 роках комплексна експедиція під керівництвом Б. М. Гракова і Б. А. Шрамка провела на городищі розкопки на площі близько 1000 м². Культурний шар залягає тут рів-

⁴⁰ В. Г. Ляскоронский, Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рек Псла и Ворсклы, Труды XIII АС, т. I, стор. 177.

⁴¹ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 95, профіль 8 і 9.

номірно по всій площі товщиною 0,5—0,6 м. При розкопках було виявлено житло типу землянки VI—V ст. до н. е., значна кількість господарських ям, серед яких особливий інтерес становлять ями з каркасними печами всередині (VI—V ст. н. е.), залишки вирізаних у материковій глині вогнищ (IV ст. до н. е.) та наземні житла, від яких збереглися руїни глинобитних стін⁴².

Серед знайденого посуду, на відміну від Західного городища, лощена кераміка з різьбленим орнаментом тут відсутня,

Рис. 31. Лощений посуд. Західне Більське городище, зольник № 4 (з розкопок В. О. Городцова).

кухонні горщики з наліпним валиком під вінцями виявлено в комплексах VI—V ст. до н. е. та в нижньому горизонті культурного шару. Основними формами посуду є горщики з розвинутим профілем, прикрашені пальцевими ямками по краю вінець або косими насічками, миски без орнаменту та глечики (рис. 33, 1—13)⁴³. З інших знахідок слід назвати залізні ножі, бронзові цвяхоподібні шпильки, уламки бронзових браслетів, бронзові наконечники стріл, залізні псалії, уламки точильних брусків, залізні шлаки тощо (рис. 33, 14—24).

Загальна площа Великого городища становить 4400 га. Величезні розміри городища мимоволі викликають подив. У цілому воно має форму витягнутого з півночі на південь трикутника і оточене валом висотою до 7 м та ровом. Городище, ймовірно, мало крім зовнішнього також внутрішній вал, що півдугою охоплював його середню частину від Західного укріп-

⁴² Б. А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1959 г., Науковий архів ІА АН УРСР, № 1959/29, стор. 28—38.

⁴³ Там же, стор. 39, 41; його ж, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1960 г., стор. 27—30.

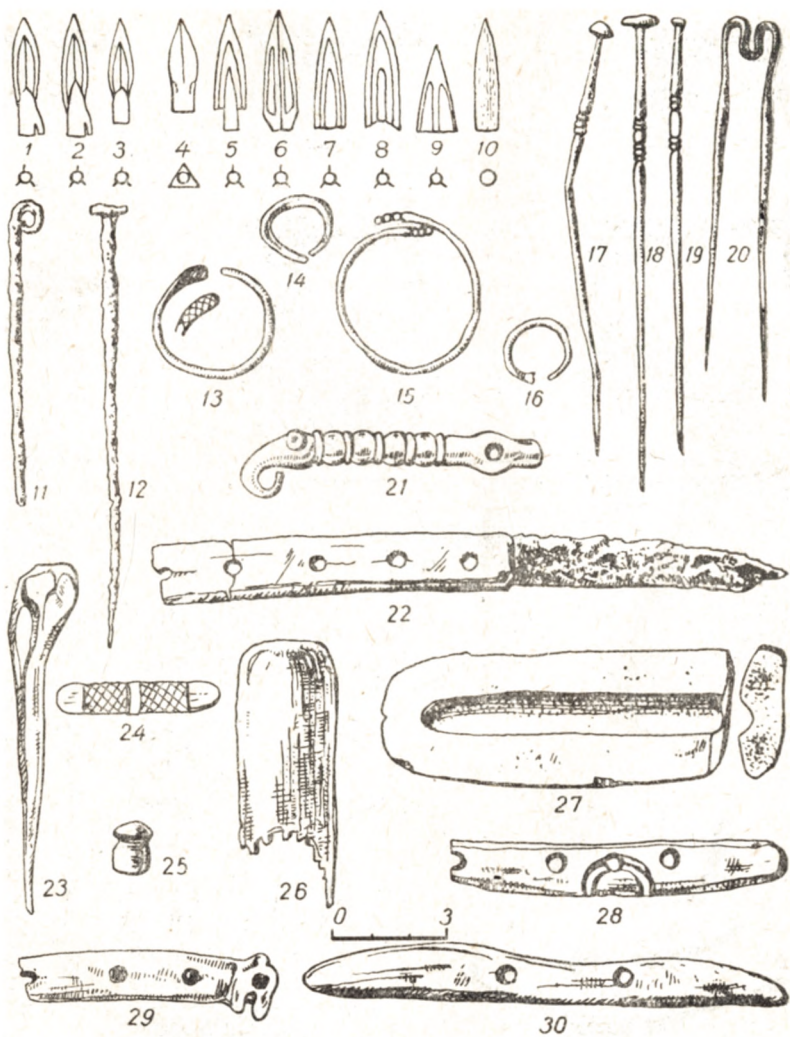

Рис. 32. Вироби з металу та кісті. Західне Більське городище.
 З розкопок В. О. Городцова: 1—3, 7, 8, 10, 13, 14, 16, 18, 19, 26, 27 — зольник № 3;
 4 — зольник № 7; 5, 21, 24 — зольник № 1; 6, 9, 28, 29, 30 — зольник № 2; з роз-
 копок Б. М. Гракова: 11, 12, 15, 17, 20, 22, 23, 25 — зольник № 1.

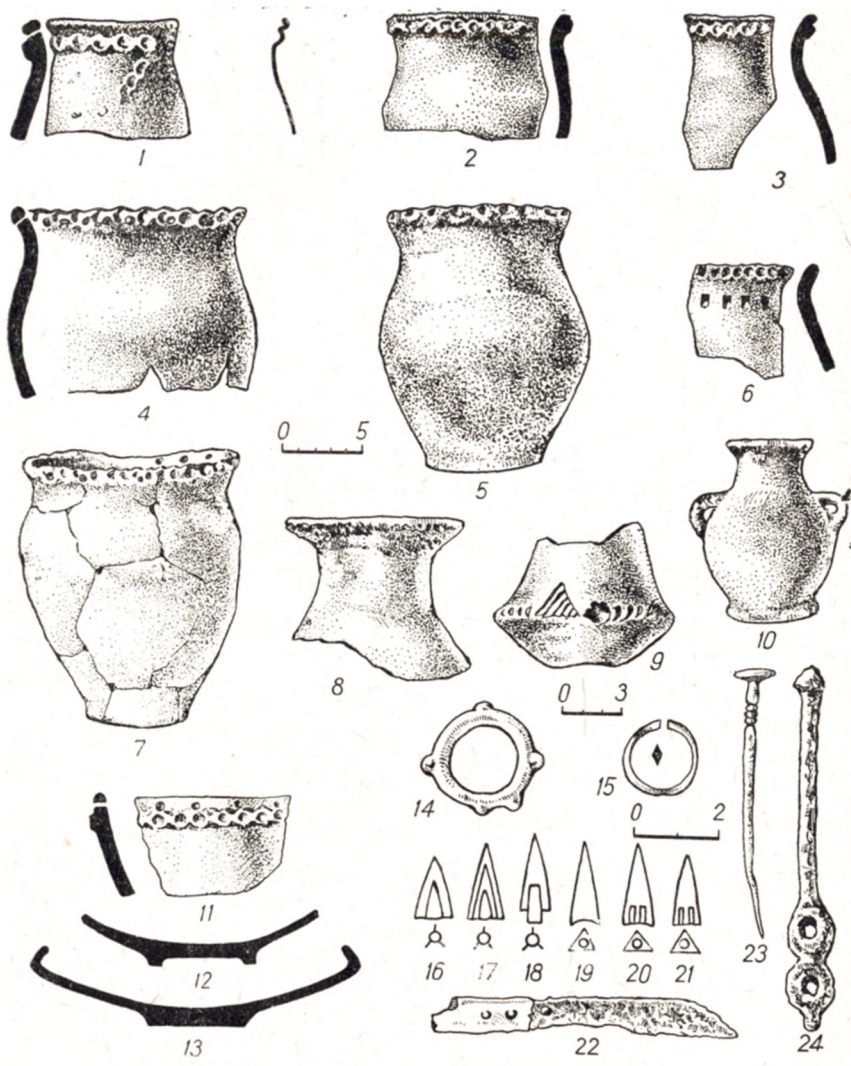

Рис. 33. Кераміка та вироби з металу. Східне Більське городище.
(з розкопок Б. М. Гракова та Б. А. Шрамка).

лення до р. Ворскли. Залишки цього валу були простежені В. О. Городцовим у південній і південно-західній частині городища⁴⁴

Наявність зольника під валом північної частини Великого городища з матеріалом, аналогічним (за визначенням В. О. Городцова) знайденому в Західному укріпленні⁴⁵, свідчить про те, що вал було споруджено на місці первісного неукріпленого поселення.

Поверхня Великого городища являє собою перерізану балками рівнину, що поступово знижується до долини р. Сухої Груні. На його території на південь і північ від Західного укріплення є зольники. Один з них (№ 9), відомий під назвою Цариної Могили, був частково розкопаний 1906 р. В. О. Городцовим. Він являв собою бугор, оточений з усіх боків природними западинами. Насип його складався із злистого шару з прошарками чистої золи і вугілля. На схилах бугра в різних місцях виявлено залишки кострищ і нагромадження обпаленої глини. В траншеї № 1 зафіксовано яму з золою і вугіллям. В основі бугра, як і під зольником № 3 Західного укріплення, знаходилось невелике земляне підвищення⁴⁶.

При розкопках Цариної Могили була виявлена місцева ліпна кераміка, яка, на жаль, не збереглася, грецький посуд V—III ст. до н. е., велика кількість кістяних ручок від ножів, кістяні шила, скляні намистини, бронзові наконечники стріл V—IV ст. до н. е. (рис. 34), шматки мідного шлаку та мідної руди.

Серед матеріалів, зібраних нами на поверхні зольників Великого городища 1958 р., кераміка з різьбленим орнаментом відсутня. Поряд з горщиками, оздобленими наліпним валиком під вінцями або по їх краю (рис. 35, 1—4, 7), значну частину знахідок становлять горщики, у яких вінця прикрашені косими насічками (рис. 35, 5). Знайдено також уламки вінець великих корчаг, миски з загнутими всередину краями без орнаменту (рис. 35, 8, 9, 11), уламки амфор VI—V ст. до н. е. з пухлою шийкою та фрагменти червонофігурної посудини, яку Б. М. Праков відносить до V—IV ст. до н. е. (рис. 35, 10).

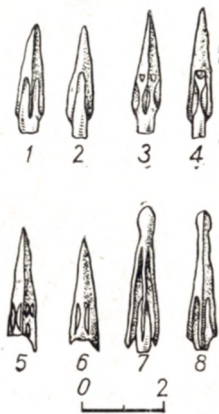

Рис. 34. Бронзові наконечники стріл. Велике Більське городище, зольник № 9 (за В. О. Городцовим).

⁴⁴ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 94, рис. 97.

⁴⁵ Там же, стор. 119—120.

⁴⁶ Там же, стор. 120—126.

Найбільш пізнім в системі Більського городища є Куземирське укріплення, розташоване в північно-східній частині городища.

В плані воно має овальну форму довжиною 600 м і в поперечнику 250 м. Вал, що оточує укріплення півдугою з півдня

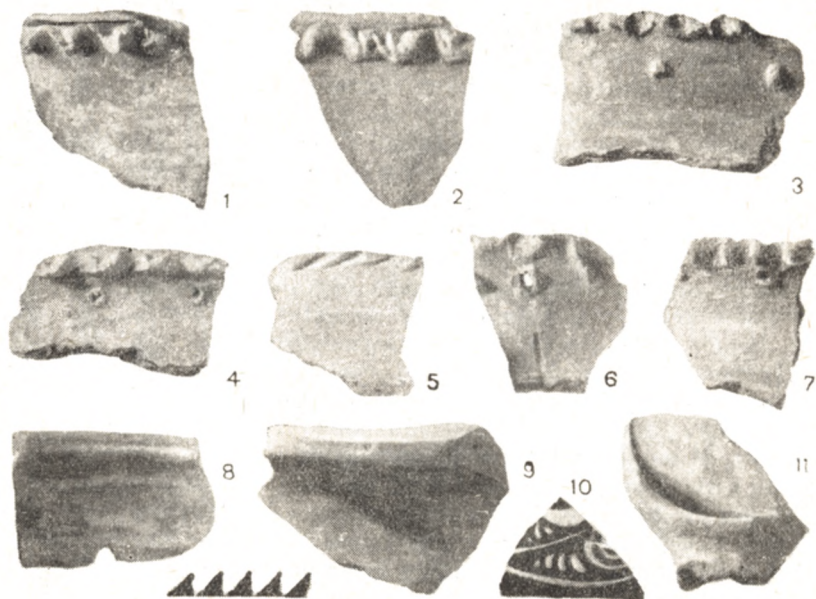

Рис. 35. Ліпний та грецький посуд. Велике Більське городище.

і півночі і примикає до валу Великого городища, споруджено з глини і піску. 1958 р. Б. А. Шрамко встановив, що на площі городища є порівняно слабо насичений культурний шар, який не перевищує 20 см у товщину. Знайдена тут кераміка представлена уламками посудин з заціпами і проколами біля краю, але без валика ⁴⁷.

Інші городища на Ворсклі

Крім Більського, в басейні Ворскли відомо ще 11 городищ. Три з них розташовані вище с. Більська, поблизу сіл Кам'янки, Сосенки та Зарічного (колишня Боголюбівка) в Сумській області; три — у верхів'ях Ворскли біля сіл Борисівки і Мошеного, Білгородської області, та Високого, Курської.

⁴⁷ Б. А. Шрамко, Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 г., стор. 35—36.

В середній течії Ворскли, біля м. Опішні, Полтавської області, знаходиться городище, відоме під назвою Кардашів вал. Чотири городища розташовані на річках Коломаку і Мерлі (ліві притоки Ворскли) поблизу сіл Гришкова, Коломака, Полкової Микитівки і Городного, Харківської області.

Городища будувались над ярами або на мисах, часто над дрібними річками. Винятком є городище Полкова Микитівка, яке знаходиться, як і Більське, на рівному підвищеному плато в межіріччі Мерли та Купивахи.

Найбільш прості за планом Боголюбівське, Опішнянське (Кардашів вал) і Гришківське городища, а також городища поблизу сіл Мощеного, Високого та Полкової Микитівки. Всі вони, крім останнього, мають порівняно невеликі розміри. Так, площа Опішнянського городища дорівнює 4,3 га, Боголюбівського — 7,5 га, Гришківського — 4,8 га, Мощеного — 0,7 га, Високого — близько 2 га, і лише городище біля с. Полкової Микитівки має площу 54 га. Всі названі городища, крім розташованих біля сіл Мощеного та Високого, укріплювалися ровом та валом, який помітний і зараз, вкругову⁴⁸. На двох останніх пам'ятках вал знаходився лише з боку поля⁴⁹.

Решта городищ дещо більші за розмірами і мають складніший план. Крім основного укріплення, так званого головного двору, вони мають одне або кілька передгородь. Так, городище поблизу с. Городного знаходиться на мисі, оточеному з двох боків ярами, а з третього — р. Городнянкою (притокою р. Мерли). Головний двір площею близько 5,4 га з усіх боків оточено валом висотою до 7 м та ровом. З напольного боку до валу основного прилягає додаткове укріплення, площа якого становить 6,5 га. Висота валу до 8 м. За 30 м від передгороддя в бік поля знаходиться ще один вал висотою 2 м⁵⁰ (рис. 36, 3). Аналогічний план має і Коломацьке городище⁵¹. Головний двір городища поблизу с. Борисівки було укріплено валом лише з напольного боку. До валу теж примикало передгороддя⁵² (рис. 36, 4).

По три і чотири додаткових укріплення мають городища Кам'янське і Сосенське (або Дубівське). Перше знаходиться на

⁴⁸ В. Г. Ляскоронский, Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рек Псла и Ворсклы, Труды XIII АС, т. I, стор. 183; И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 52, 61, 70, 83, 90, 92; Б. А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1960 г., стор. 7—9.

⁴⁹ И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 60, 92.

⁵⁰ Там же, стор. 69; Б. А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1960 г., стор. 3—4.

⁵¹ И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 78—79.

⁵² Там же, стор. 55.

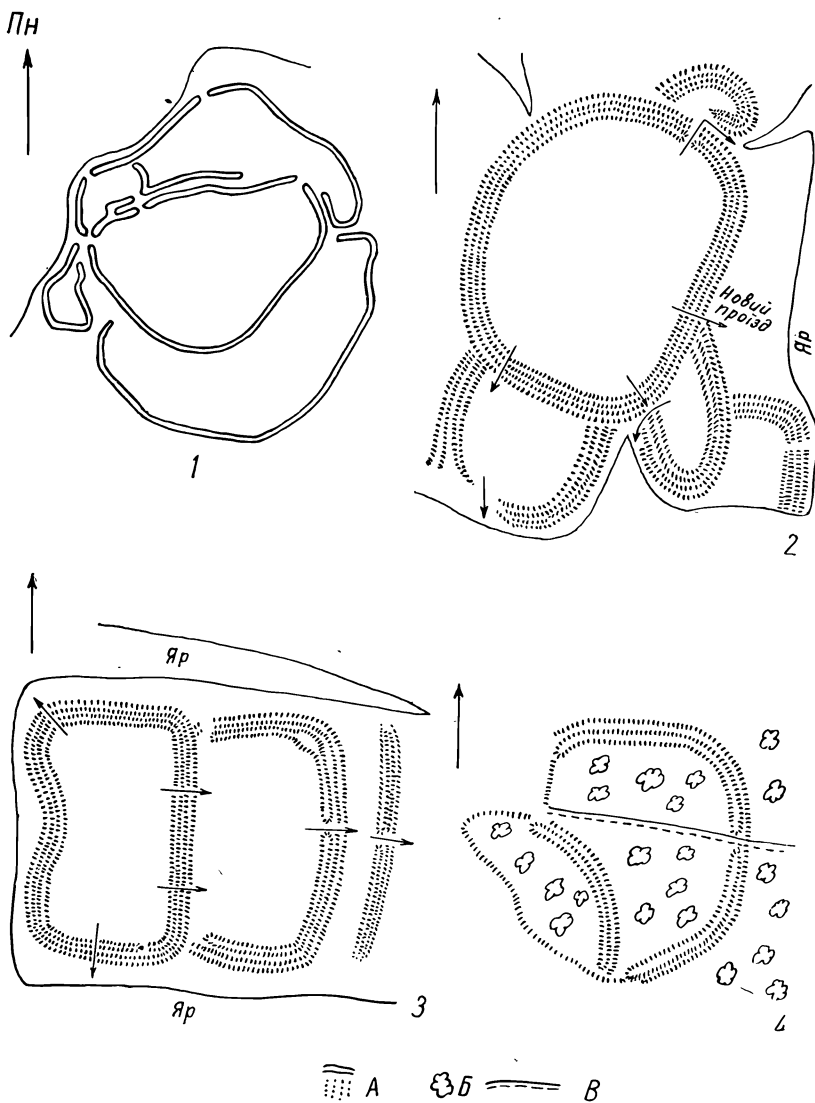

Рис. 36. Плани городищ.

1 — Кам'янське, 2 — Сосенське (за О. О. Спіциним), 3 — Городнянське (за О. О. Спіциним), 4 — Борисівське (за І. І. Ляпушкіним). А — вал; Б — ліс; В — дорога.

лівому березі Довгого яру і складається з основного укріплення та трьох допоміжних. Головний двір площею близько 5 га має кільцевий вал. Три передгороддя розташовані навколо основного: два, площею 4 га та 0,7 га,— з південно-західного та північного боку біля в'їздів, а третє, площею 3,6 га — з південно-східного, напольного. Висота валів до 8,5 м⁵³ (рис. 36, 1). Городище біля с. Сосенки розташоване на місці між двома ярами (зі сходу та заходу), з півдня воно оточене долиною р. Сосенки. Городище має головний двір площею 11 га та чотири передгороддя. Три з них, площею 1,35, 1,8 та 1 га знаходяться, як і на Кам'янському городищі, біля в'їздів з північного, південного і південно-східного боків. До останнього прибудовано вал четвертого передгороддя, край якого доходив до схилу, що йде до р. Сосенки⁵⁴ (рис. 36, 2). Обидва городища за планом нагадують Більське.

На думку М. К. Фукса, передгороддя Кам'янського та Сосенського городищ мали спеціальне призначення: одні з них захищали в'їзди до городища, інші — хід до води, а передгороддя Коломацького та Городнянського, можливо, були прибудовані для розширення площі городища⁵⁵.

На жодному з вказаних городищ розкопки не проводились. Лише М. Я. Рудинським на Гришківському городищі (1924 р.) та Б. А. Шрамком на городищах поблизу сіл Городного, Зарічного та Кам'янки (1960 р.) було проведено невелику шурфовку. Решта городищ відома за підйомними матеріалами.

На городищах Полкова Микитівка та Городне дослідники відзначають наявність зольників.

Шурф, закладений М. Я. Рудинським на валу Гришківського городища, показав, що вал насипано із глини безпосередньо на поверхні плато. Ніяких культурних залишків у ньому не було⁵⁶.

Кераміка, зібрана на городищах, складалася в основному з горщиків, прикрашених проколами, пальцевими заціпами або косими насічками по краю вінець. Крім того, на городищах біля сіл Городного і Полкової Микитівки Б. А. Шрамко 1960 р. зібрав уламки горщиків з валиком під вінцями⁵⁷. Ке-

⁵³ И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 74—75; Б. А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1960 г., стор. 10—11.

⁵⁴ И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 133.

⁵⁵ М. Фукс, Про городища скитської доби на Харківщині, Записки ВУАК, т. I, стор. 107—108.

⁵⁶ М. Я. Рудинський, Кантамирівські могили римської доби, Записки ВУАК, т. I, стор. 132.

⁵⁷ Б. А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1960 г., стор. 5—7.

раміка, зібрана М. К. Фуксом на Сосенському городищі, на його думку, аналогічна кераміці більських городищ⁵⁸. В Полтавському краєзнавчому музеї зберігаються фрагменти горщиків з наліпним валиком під вінцями та уламки чорнолощених мисок з городища Кардашів вал.

Селища V—III ст. до н. е.

Селища V—III ст. до н. е., на відміну від селищ попереднього періоду, виявлені не тільки в середній, але й у верхній течії р. Ворскли та на її притоках. Більшість з них відомі за підйомним матеріалом. Невеликі розкопки і шурфування провадилися лише на селищах поблизу сіл Кучмівки, Полтавського району і області, Чернеччини, Охтирського району, і Буд (пункти 1 і 2), Тростянецького району, Сумської області⁵⁹. Найвність на деяких поселеннях VI ст. до н. е. (Дібровка, Диканька, пункт 2) серед підйомного матеріалу уламків грецьких амфор V і IV—III ст. до н. е. свідчить, що вони могли існувати і в більш пізній час.

За своїм зовнішнім виглядом і розташуванням на місцевості пізні селища не відрізняються від ранніх. Вони також знаходяться на рівному підвищеному плато по берегах річок або сухих балок.

На них, так само як і на ранніх селищах, є зольники, які внаслідок розорювання мають вигляд невисоких бугрів або плям. Так, на поселенні біля с. Кучмівки серед розораних зольників виділяються три бугри висотою до 0,25 м. Зольники на селищі Буди (пункт 1) мали висоту 0,3—0,65 м⁶⁰, на селищі Буди (пункт 2) — 0,3—0,4 м. І. І. Ляпушкін вважає, що однією з ознак пізніх селищ, на відміну від ранніх, є відсутність на них яскраво виявлених курганоподібних насипів⁶¹. Спостереження, зроблені автором під час розвідок на Ворсклі в 1953 і 1955 роках, показали, що ця ознака досить випадкова і залежить від більшого чи меншого ступеня розорювання поверхні поселення. Доказом цього є селища кінця VII—VI ст. до н. е. поблизу сіл Павлів, Кратова, Лихопоева та інших, які настільки розорані, що зольники на них мають вигляд плям або ледве помітних насипів.

⁵⁸ М. Фукс, Про городища скитської доби на Харківщині, Записки ВУАК, т. I, стор. 94.

⁵⁹ Пункт 1 досліджений 1901 р. В. Е. Данилевичем, пункт 2 — 1955 р. автором.

⁶⁰ В. Е. Данилевич, Раскопки курганов около с. Буд и хут. Березовки..., Труды XII АС, т. I, стор. 411—427.

⁶¹ И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 37.

На селищах V—III ст. до н. е. зольники розташовано, за попередніми даними, також без будь-якої системи. Лише на селищі поблизу с. Буд (пункт 1) вони концентруються двома групами, віддаленими одна від одної на 200 кроків. Перша група складається з трьох дуже розораних насипів висотою 0,3—0,5 м, розташованих за 40—60 кроків один від одного, друга — з дев'яти бугрів висотою 0,4—0,6 м і відстанню 30—150 кроків між ними⁶².

Траншея розмірами 11×4 м, прокопана через бугор на поселенні поблизу с. Кучмівки, перерізала в західній його частині золистий шар товщиною 0,6—0,7 м. На дні траншеї відкриті дві ями округлої форми (№ 1 і 2). Розміри однієї з них 1,7×2,6 м, іншої — 5,1×3,8 м, глибина обох — 0,95 м від поверхні. Біля південної стінки ями № 1 відкрито залишки кострища довжиною 1 м і шириною 0,6 м, які склалися з золи, обпаленої землі і окремих вуглинок. Аналогічні два кострища розмірами 1,5×1,45 м та — 1×0,8 м виявлено в ямі № 2. Вони знаходились біля західної стінки і мали округлу форму. В золистій землі, яка заповнювала яму, зустрічались шматки печини, вуглинки, уламки кераміки і кістки тварин⁶³. Можливо, що ями були залишками жител.

В шурфі, закладеному автором на поселенні біля с. Чернеччини, були виявлені залишки вогнища округлої форми діаметром 0,7 м. За 2 м від нього знаходилась овальна в плані яма розмірами 1,4×1,1 м і глибиною від поверхні 1,1 м. Вона була заповнена золистою землею, уламками посуду, кістками тварин⁶⁴.

Зольники, розкопані В. Є. Данилевичем на поселенні поблизу с. Буд (пункт 1), також склалися з золістого шару товщиною 0,5—0,6 м, який залягав або по всій площі бугра, або окремими скупченнями в центрі чи по краях. Під двома буграми виявлено дві ями, одна з яких мала діаметр 1 м і глибину 1,5 м. Вони були заповнені чорноземом⁶⁵. В золистом шарі бугра, розкопаного автором на поселенні Буді (пункт 2), було виявлено глиняний прошарок товщиною 7 см.

Знайдена під час розкопок кераміка за формою і орнаментом відрізняється від кераміки з поселень VI ст. до н. е. Лошений посуд з інкрустацією тут відсутній зовсім, не характерні також і посудини з наліпним валиком під вінцями. В невеликій кількості вони виявлені лише на поселенні поблизу с. Кучмівки

⁶² В. Е. Данилевич, Раскопки курганов около с. Буд и хут. Березовки..., Труды XII АС, т. I, стор. 411, 412.

⁶³ Г. Т. Титенко, Отчет о работе Ворсклинского отряда Среднеднепровской экспедиции за 1953 г., стор. 17.

⁶⁴ Там же, стор. 16.

⁶⁵ В. Е. Данилевич, Раскопки курганов около с. Буд и хут. Березовки..., Труды XII АС, т. I, стор. 412, 413.

(рис. 37, 1—7, 10). Основними на селищах цього часу є горшки, прикрашені проколами і пальцевими вдавленнями або ксими насічками по краю вінець, миски і глечики (рис. 38, 1—8, 10, 11).

Рис. 37. Матеріали з поселення поблизу с. Кучмівки.

На поселеннях було виявлено окремі вироби з металу та кости (рис. 37, 8, 9; 38, 9), кістки тварин, а в зольниках на селищі поблизу с. Буд (пункт 1) також обвуглені або зовсім перепалені кістки людини⁶⁶.

■

Зіставлення ворсклинських пам'яток скіфського часу з одночасними пам'ятками інших територій Середнього Подніпров'я вказує як на наявність у них спільних рис, так і на локальні відміни.

⁶⁶ В. Е. Данилевич, Раскопки курганов около с. Буд и хут. Березовки..., Труды XII АС, т. I, стор. 424.

В басейнах Сули, Псла і Сіверського Дінця, на відміну від Ворскли, поселень VII ст. до н. е. не виявлено. Найдавніше поселення на Сіверському Дінці (городище біля с. Люботина) датується першою, а на Сулі (Басівське городище) — другою половиною VI ст. до н. е.

Рис. 38. Матеріали з поселення поблизу с. Буд (пункт II).

За своєю будовою і місцем розташування найближчими до пам'яток Ворскли є поселення Сіверського Дінця. Вони також розміщувались на високих чорноземних плато біля річок і склалися зі значної кількості зольників, розташованих, за спостереженнями Б. А. Шрамка, найчастіше по колу. Однакова в загальних рисах і структура зольників. В основі деяких з них виявлено залишки наземних каркасних жител з глинобитною підлогою, а іноді і стовпом посередині (селища поблизу станції Шовкова і біля с. Островерхівки та городища поблизу сіл Каравана, Городища, Шмарівки).

Городища розміщувались переважно на мисах, по високих берегах річок. Серед них, як і на Ворсклі, є малі за розмірами, без передгородь, укріплені валом та ровом навкруги (В. Гомольша, Яковлівське та ін.), а також великі й більш складні за будовою, з кількома передгороддями (Караван, Циркуни).

Однак, укріплення останніх, на відміну від ворсклинських городищ типу Більського, Кам'янського та Сосенського, розміщені не вкругову, а тільки з напольного боку⁶⁷.

В басейні р. Сули, на відміну від Поворскля, селищ відомо мало. Значно більше в цьому районі городищ⁶⁸. Розташовані вони на мисах по берегах невеликих річок. Серед них є городища, укріплені валом і ровом навкруги (Великі Будки). Розкопки провадилися лише на Басівському городищі. За визначенням В. А. Іллінської, воно виникло наприкінці VI ст. до н. е. і існувало протягом всього скіфського часу. Городище площею 170 га, так само як і Більське, складається з трьох окремих укріплень, розміщених на мисах і об'єднаних спільним валом, який захищав городище тільки з напольного боку. Наземні житла на городищі, на відміну від ворсклинських, характеризуються наявністю кількох глинобитних добре утрамбованих підлог з вогнищем посередині і дерев'яними стовповими стінками. Крім наземних жител, виявлено і землянки з опорним стовпом у центрі⁶⁹.

Зольники для городищ Посулля не характерні. За усним повідомленням В. А. Іллінської, вони відомі лише на селищах поблизу с. Великих Будок і біля хутора Мануса поблизу с. Басівки.

Поселення в басейні Псла вивчено недостатньо. За даними І. І. Ляпушкіна⁷⁰ вони знаходяться переважно у верхній течії річки. Зольники є і тут⁷¹. Один з них (на городищі біля с. Книшівки) частково був розкопаний В. А. Іллінською. За своєю структурою він не відрізняється від більшості зольників Поворскля⁷².

В лісостеповому Правобережжі пам'ятки VII—VI ст. до н. е. представлені селищами, розміщеними або на високих горбах по берегах мокрих ярів (Жаботин), або на високих піщаних берегах річок (Хрещатик). З VI ст. до н. е. тут з'являються великі городища (Трахтемирівське, Матронинське, Пастирське, Шарпівське та ін.), оточені, подібно до ворсклинських, кільцевим валом і ровом. Деякі городища мали по два і більше внутрішніх валів.

⁶⁷ Б. А. Шрамко, Древности Северского Донца, стор. 178 і далі; П. Д. Либеров, Памятники в бассейне Северного Донца, МИА, № 113, стор. 67.

⁶⁸ В. А. Іллінська, Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі, АП, т. II, К., 1949, стор. 139—147; И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 46 і далі.

⁶⁹ В. А. Іллінська, Басівське городище, Археологія, т. XVIII, К., 1965, стор. 57.

⁷⁰ И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, рис. 2.

⁷¹ Там же, стор. 53, 80, 93, 135.

⁷² В. А. Ильинская, Памятники скифского времени в бассейне р. Псел, СА, XXVII, стор. 232 і далі.

Зольники, відомі на Правобережжі з епохи пізньої бронзи, для скіфського часу, на відміну від басейну р. Ворскли, не характерні. На селищах їх немає зовсім. Вони зустрічаються лише на деяких городищах (Немирівське, Пастирське), але в значно меншій кількості (один або два), ніж в Поворсклі.

Правобережні житла представлені наземними спорудами з каркасними глинобитними стінами. Вони існували протягом всього скіфського періоду — з VII по III ст. до н. е. (поселення біля с. Жаботина, Шарпівське, Пастирське та ін. городища). Для VII—VI ст. до н. е. відомі також великі круглі або овальні в плані землянки, — можливо з шатровим перекриттям (Немирівське, Пастирське городища, поселення біля с. Жаботина) ⁷³.

⁷³ І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція, АП, т. II, стор. 90—93; Г. Т. Титенко, Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі, АП, т. VI, К., 1956, стор. 52, 53; М. И. Артамонов, Археологические исследования в Подолии, ВЛУ, № 12, Л., 1947, стор. 134; Є. Ф. Покровська, Поселення VIII—VI ст. до н. е. на Тясміні, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 55.

КУРГАНИ

Поховальні пам'ятки скіфського часу в басейні Ворскли представлені курганами. Вони становлять окремі групи, розміщені недалеко від поселень. Наприклад, поблизу Більського городища відомо три такі групи: в урочищах Скоробор, Осняги і Саранчове поле; поблизу с. Кириківки — дві: поряд з залізничною станцією та за 4 км на південь від першої в ур. Рядові могили. Кургани розташовані на високих плато переважно в середній течії річки. Лише могильники поблизу хуторів Настельного і Покровського, Харківської області, знаходяться в стороні від них — в межиріччі Ворскли та Сіверсько-го Дінця (в басейнах річок Мерли та Коломака).

Курганні групи в основному невеликого розміру. Так, в групі поблизу залізничної станції с. Кириківки нараховується лише чотири кургани, в ур. Рядові могили — 20. Поблизу с. Глинища, колишнього Зіньківського повіту, зафіксовано три групи, які налічують від 5 до 20 курганів¹. За далеко неповними даними, найбільша група курганів знаходиться поблизу с. Мачух, в ур. Таранів яр. М. Я. Рудинський в середині 20-х років налічив у ній до 160 насипів².

В групах кургани розміщуються без будь-якої системи на більш чи менш близькій відстані один від одного. Але на деяких могильниках спостерігаються ознаки планування.

Найцікавішою у цьому відношенні є група в ур. Скоробор поблизу Більського городища. В ній налічується 40 курганів, розміщених п'ятьма паралельними рядами по вісім насипів у кожному. Ряди тягнуться з північного сходу на південний захід. Найбільші кургани, насипи яких зливаються, знаходяться у першому ряду. На жаль, всі вони зруйновані і мають вигляд майданів. Найменші ж кургани, насипи яких майже згладжені, знаходяться в останньому, п'ятому, ряду. Попереду всієї групи стоять два величезних, теж зруйнованих, кургани, які відомі під назвами Великого і Малого Скоробора³. Поблизу

¹ ОАК за 1895 г., стор. 125—185.

² М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології (1949 р.), АП, т. II, стор. 55.

³ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 138, 139, рис. 107.

с Кириківки, Охтирського району, Сумської області (ур. Рядові могили) кургани тягнуться з заходу на схід двома паралельними рядами. Найбільші насипи (висотою до 4,6 м) знаходяться посередині рядів, а по обидва боки від них йдуть кургани, які поступово знижуються аж до ледве помітних⁴. Поблизу с. Глинища кургани в групах розташовані у вигляді кола великого діаметра⁵.

Насипи курганів здебільшого малих або середніх розмірів, від ледве помітних до 2—2,5 м висоти. В поодиноких випадках зустрічаються кургани висотою до 3—6 м (Вітова могила, курган поблизу с. Глинища). Навколо деяких насипів дослідники відзначають залишки рову (кургани поблизу Більського городища).

Більшість курганів Поворскля містить по одному похованню. Лише у восьми курганах їх виявлено по два і по чотири (с. Мачухи). В трьох випадках поховання скіфського часу були впущені в кургани доби бронзи (с. Кириківка, кургани № 8 — поховання 8, № 12 — поховання 1, 3). Всього на Ворсклі досліджено 135 курганів, у яких виявлено 128 поховань скіфського часу⁶.

Будова поховальних споруд

За будовою поховальні споруди в курганах Поворскля можна поділити на два типи: ґрунтові ями без ознак дерев'яних конструкцій і з дерев'яними конструкціями. Серед останніх існують такі підтипи: а) ями з дерев'яним накатом; б) ями з дерев'яним облицюванням стінок; в) ями з стовпами для підтримки накату; г) ями з дромосом і дерев'яними стінками. Розглянемо кожен з цих груп окремо.

Поховання в ґрунтових ямах. Поховання в ямах без дерев'яних конструкцій виявлено в 19 курганах, з них дев'ять — у Мачуському могильнику⁷, два — в ур. Осняги⁸, сім — біля хуторів Настельного⁹ та Покровського¹⁰ і одне — у Вітовій могилі. Поховальні ями мали прямокутну у плані форму з за-

⁴ Е. Н. Мельник, Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900—1901 гг., Труды XII АС, т. I, стор. 705.

⁵ ОАК за 1895 г., стор. 125.

⁶ Мачухи, ур. Таранів яр — 38 курганів (49 поховань); ур. Кисла Балка — 1; Більськ — 22; Лихачівка — 14; Кириківка — 18, з них 9 скіфського часу (10 поховань); Глинище — 1; Блажки — 3; м. Полтава — 1; Нові Санджари — 2; Війтівка — 4; Великі Будища, ур. Лапівщина — 4; хутір Настельний — 18, з них 13 скіфського часу; хутір Покровський — 9, з них 4 скіфського часу.

⁷ Кургани № 6, 16, 18 (поховання 1), 19, 23 (поховання 2), 25, 29, 30, 31.

⁸ Кургани № 6 і 7.

⁹ Група I, курган № 1; група II, курган № 5; група III, курган № 3.

¹⁰ Кургани № 3, 5 (поховання 2), 6 (поховання 2), 9.

округленими кутами. Розміри їх здебільшого становлять 1—3,1×1,8—2,25 м, глибина — 0,9—1,15 м. Найбільші ями відкрито в курганах Вітова могила та № 6 в ур. Осняги. Їх розміри відповідно становили 4,26×2,84×1,06 м та 4,26×3,02×1,25 м. Орієнтація ям як правило південь—північ (Мачухи, кургани № 6, 16, 18 — поховання 1,— 19, 25, 30, Вітова могила) з відхиленням на схід чи на захід (Мачухи, кургани № 23 — поховання 2,—31, 29; Осняги, курган № 6; хутір Покровський, кургани № 3, 5 — поховання 2) і лише в одному випадку — схід—захід (хутір Настельний, група III, курган 3).

Дно могильної ями в кургані № 6 в ур. Осняги відзначалося особливою будовою. Воно було прорізане двома паралельними рівчачками, які утворювали площадку квадратної форми з сторонами 2,67 м, вкриту лубом. По краях луб закріплювався дошками в рівчачках¹¹. Дно ями, як можна встановити, було вкрите деревом або лубом і в інших могилах (курган № 7 в ур. Осняги, № 16 біля с. Мачухи, № 5 в групі II біля хутора Настельного та поховання 2 в кургані № 6 поблизу хутора Покровського).

Особливу будову ями, реконструкцію якої зробив П. Д. Либеров, мало поховання в кургані № 9 біля хутора Покровського. Вона мала форму прямокутника і була орієнтована з північного заходу на південний схід. Глибина ями 2,16 м від поверхні. В північно-західній її частині було невисоке підвищення розмірами 2×1,5 м. На північний схід від нього відходила напівкругла ніша, у якій були виявлені кістки тварин. З південно-східного боку до підвищення примикала інша площадка розмірами 2×1 м. Вона була орієнтована з північного сходу на південний захід¹².

Поховання в ґрунтових ямах відомі протягом всього скіфського періоду. Вони не є особливістю лише поховань з небагатим інвентарем, прикладом чого є поховання у Вітовій могилі.

Ями з дерев'яними конструкціями. Ями з накатом. Найпростішим видом дерев'яних поховальних споруд є ями, перекриті зверху накатом. Вони становлять основну кількість могил в Більських могильниках¹³, а також зустрічаються

¹¹ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 131—132.

¹² П. Д. Либеров, Памятники скифского времени бассейна Северного Дона, МИА, № 113, стор. 27, рис. 2; В. Е. Данилевич, Дневник раскопок курганов около хутора Покровского, Валковского уезда, Харьковской губернии, Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV АС, вып. II, стор. 23, 25, 27.

¹³ Осняги, кургани № 1—5; Скоробор, кургани № 1—4, 6—10; Саранчове поле, кургани № 10, 11.

в курганах поблизу хутора Блажків¹⁴ та сіл Мачух¹⁵ і Лихачівки¹⁶, біля м. Полтави¹⁷ та хутора Настельного¹⁸.

За формою ями прямокутні із заокругленими кутами. Довжина їх 2,65—4,45 м, ширина 1,74—4 м, глибина 1—1,2 м. Найбільша яма розмірами 5,3×4,61×1,42 м відкрита в кургані № 4 в ур. Осняги. Накат споруджувався з дубових плах або колод, покладених в один-два ряди. Більша частина ям має орієнтацію північний схід—південний захід (Більські кургани), в поодиноких випадках ями орієнтовано з півночі на південь (Мачухи, курган № 37, Лихачівка, курган № 8) або з заходу на схід (Осняги, курган № 4).

Конструкція ями з накатом добре вивчена М. Я. Рудинським в кургані № 37 Мачуського могильника (розкопки 1946 р.). Згідно його опису, вона мала в плані форму прямокутника і була орієнтована з півночі на південь. Яма звужувалася до дна: вгорі вона мала розміри 3,2×2,7 м, а внизу — 2,9×2,4 м. Глибина ями 1 м. Накат складався з товстих колод, покладених у два ряди: один — вздовж східної і західної стін, другий — перпендикулярно до першого вздовж північної і південної. Довжина повздовжніх колод 5—5,2 м, поперечних — 3,5 м. На стінках ями збереглися сліди знаряддя, яким копалась яма, у вигляді вузьких смуг шириною 6—7 см¹⁹.

Характерною особливістю ям з накатом у Більських і Блажківських курганах є особлива будова дна, яке перерізалось двома чи трьома рівчачками шириною по 16 см і глибиною по 4 см. Вони йшли поперек ями або обмежували квадрат в середній частині дна. В них вкладалися дерев'яні бруски, а площадка між ними покривалася дошками або лубом²⁰.

Ями, перекриті накатом, відомі з VI по III ст. до н. е.

Ями з стовпами. Могильні ями з стовпами всередині виявлені в п'яти курганах. Три з них належать до VI ст. до н. е. (Лихачівка, кургани № 2 і 9, Кириківка, курган № 13) і два — до IV, а може й до V ст. до н. е. (Кириківка, курган № 15, хутір Настельний, група I, курган № 2). Конструкція цих споруд не зовсім зрозуміла. В кургані № 15 біля с. Кириківки стінки ями були обставлені вертикально дванадцятьма стовпами діаметром 17—30 см по чотири з кожного боку. На стовпах було «укріплено чотири дубові колоди по боках і дві посередині

¹⁴ Кургани № 1 (поховання 2), 2, 3.

¹⁵ Курган № 37.

¹⁶ Курган № 8.

¹⁷ Розкопки О. Федоровського 1925 р., Науковий архів ІА АН УРСР, фонд ВУАК, № 49/13.

¹⁸ Група III, курган № 2; група IV, курган № 4.

¹⁹ М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології, АП, т. II, стор. 64—65.

²⁰ Аналогічна будова дна ями була відзначена в кургані № 6 в ур. Осняги.

в повздовжньому напрямку з півдня на північ, які підтримували плоский дах з дощок»²¹.

В ямі кургану № 2 біля с. Лихачівки виявлено 14 стовпів, на яких, а частково і на краю ями, лежав дерев'яний накат²². В кургані № 9 того ж могильника І. А. Зарецьким було зафіксовано сім стовпів, розміщених вздовж стін на різній відстані один від одного²³.

В кургані № 13 біля с. Кириківки (VI ст. до н. е.) поховальна камера з стовпами вздовж стін і настилом зверху мала вхід у вигляді дромоса, стінки якого були обкладені деревом. На глибині 0,6 м нижче горизонту в північно-східній частині насипу кургану знаходилась вхідна яма, обставлена дубовими брусами і вкрита дошками, котрі зверху були застелені березовою корою. Звідси, поступово заглиблюючись на північний схід, йшов коридор довжиною 3—4 м, який закінчувався широкою могильною камерою розмірами 3,10×2×1,23 м. Камера виходила за межі кургану. Вся споруда обставлена дубовими стовпами з дощаним настилом і вкрита зсередини і ззовні товстим шаром берести. Вхід в поховальну камеру, куди вели дві приступки, був щільно заставлений деревом, закритий берестою і засипаний доверху попелом²⁴. Є. М. Мельник визначила цю споруду як катакомбу²⁵. Вслід за нею катакомбою її називав також П. Д. Ліберов²⁶. На основі начебто схожості цієї споруди зі спорудами катакомбного часу поблизу с. Куп'янська він не виключає можливості, що саме тут потрібно «шукати глибоке коріння більш пізніх катакомб скифського часу»²⁷.

Однак невелика глибина камери, дерев'яне перекриття дромосу і камери, яке обпиралося на стовпи, швидше свідчать про те, що описана могила, напевне, є спорудою типу дерев'яного склепу з дромосом, які відомі в курганах типу журівських кінця VI—V ст. до н. е. на Правобережжі²⁸. Розкопки численних курганів у Середньому Подніпров'ї показали, що поховальні споруди типу катакомб для лісостепових пам'яток раннього скифського часу (VI ст. до н. е.) не характерні. Вони з'явля-

²¹ Е. Н. Мельник, Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900—1901 гг., Труды XII АС, т. I, стор. 716.

²² А. А. Захаров, вказ. праця, стор. 63, рис. 2.

²³ Там же, стор. 74.

²⁴ Е. Н. Мельник, Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900—1901 гг., Труды XIV АС, т. I, стор. 715.

²⁵ Там же, стор. 677.

²⁶ П. Д. Либеров, Памятники скифского времени в бассейне Северного Дона, МИА, 113, стор. 21, 22.

²⁷ П. Д. Либеров, Хронология памятников Поднепровья скифского времени, ВССА, стор. 145—146.

²⁸ Грушівка, кургани № 389, 392 (ИАК, вып. 4, стор. 46—48); Журівка, ур. Криворуково, кургани № 396, 398, 401—404 (ИАК, вып. 14, СПб., 1905, стор. 2).

ються в лісостеповому Правобережжі з початку V—IV ст. до н. е.²⁹, а на Лівобережжі відомі лише на півночі, в курганах IV ст. до н. е. поблизу с. Старого, Бориспільського району, Київської області (розкопки О. І. Тереножкіна 1962 р.). Поховання в камерах-катакомбах поширені в скіфських пам'ятках V—IV ст. до н. е. степової частини України, але в жодному випадку тут не відзначено облицювання стін деревом. Якщо вважати, що споруда в кургані № 13 є катакомбою, то навряд чи поховання катакомбного часу біля с. Куп'янська могли бути прототипом скіфських катакомб, як вважає П. Д. Ліберов, бо їх розділяє надто великий проміжок часу (до тисячі років), протягом якого катакомби, як поховальні споруди, були невідомі.

Ями з дерев'яним облицюванням стін. Цей вид поховальних споруд є основним в курганах Мачуського могильника³⁰. Його виявлено також в курганах інших могильників: в ур. Кисла балка недалеко від с. Мачух, поблизу сіл Глинища, Кириківки³¹, Лихачівки³², хутора Настельного³³ та в ур. Осняги³⁴.

Могильні ями з дерев'яним облицюванням стін за формою та розмірами не відрізняються від описаних вище. Насипи курганів висотою від 0,5 до 1,5—2 м перекривали неглибокі прямокутні в плані могильні ями довжиною 2,15—3,5 м, шириною 1,8—2,5 м і глибиною 1—1,1 м. Лише в кургані біля с. Глинища могильна яма мала розміри 5×3,8×0,7 м.

Конструкцію дерев'яних споруд встановити важко, оскільки більшість з них зазнали руйнування і від облицювання збереглися лише незначні залишки. Відсутність канавок вздовж стін свідчить, певно, про те, що вони мали горизонтальне облицювання. Разом з тим існували, мабуть, і склепи з вертикальним облицюванням. Так, в кургані № 2 (поховання 2) біля с. Мачух М. Я. Рудинським було зафіксовано вертикальне облицювання стін ями корою³⁵.

Зруби достовірно засвідчені в курганах Ворскли лише в семи випадках: п'ять в Мачуському могильнику³⁶ і по одному в курганах № 9 в ур. Осняги і № 3 в групі IV поблизу хутора На-

²⁹ Тулинці, курган № 62 (Смела, III, Спб., 1901, стор. 126—127); Рижанівка, курган № 4 (Смела, II, Спб., 1894, стор. 140); Турія, курган № 487 (ИАК, вып. 35, СПб., 1910, стор. 67—72).

³⁰ Кургани № 1, 2 (поховання 1), 3, 5, 7—11, 13—17, 21, 22, 24 (поховання 3), 28, 32, 33 (поховання 4), 34 (поховання 2), 38 (поховання 2).

³¹ Кургани № 4, 6.

³² Курган № 6.

³³ Група I, курган № 2; група II, курган № 1; група III, курган № 1; група IV, курган № 3.

³⁴ Курган № 9.

³⁵ М. Я. Рудинський, Матеріали до розкопок Тараноярського могильника коло с. Мачухи на Полтавщині.

³⁶ Кургани № 11, 13, 14, 15, 21.

стельного. Найбільш ранні з них (кургани № 11 і 21 поблизу с. Мачух) датуються посудинами (черпаки, кубки) VI ст. до н. е., решта — комплексом бронзових наконечників стріл V ст. до н. е. Поховання в кургані № 9 в ур. Осняги та поблизу хутора Настельного відносяться до IV ст. до н. е. У зв'язку з цим викликає заперечення думка П. Д. Ліберова про те, що зруби — найпоширеніші і найбільш ранні поховальні споруди Мачуського та інших могильників Ворскли³⁷.

На жаль, конструкцію зрубів у ворсклинських курганах не з'ясовано. Єдиний опис їх знаходимо у В. О. Городцова, який розкопав курган № 9 в ур. Осняги. Могильна яма цього поховання мала прямокутну форму розмірами 4,8×3,6×1,2 м і була орієнтована з південного заходу на північний схід. Зверху яма перекривалась дерев'яним настилом з товстих деревин, покладених впоперек ями. На дні її стояв зруб, складений з чотирьох товстих колод, затесаних на два або чотири канти. Підлога ями була вкрита дошками³⁸.

Орієнтація ям з облицьованими деревом стінами різна: північ—південь — 9 ям (Мачухи, кургани № 1, 2 — поховання 1,—5, 7, 8, 10, 15, 28, 33 — поховання 4); з незначними відхиленнями на схід або захід — 5 ям (Мачухи, кургани № 13, 22, 24 — поховання 3,—32, 38 — поховання 2); північний схід—південний захід — теж 5 (Мачухи, кургани № 9, 14, 21; хутір Настельний, група II, курган № 1, група III, курган № 1).

Впускні поховання. В курганах Ворскли впускних поховань небагато. Вони виявлені поблизу сіл Мачух та Кириківки³⁹.

Мачуські поховання впущені в одночасні їм кургани скіфського часу (VI ст. до н. е.), кириківські — в кургани доби бронзи. За своїми розмірами ці кургани не відрізняються від решти. Висота їх насипів від 0,5 до 1,1 м. Поховання (від одного до трьох) знаходилися в насипу, інколи — біля краю основної могили на рівні горизонту або трохи заглиблено в ґрунт. В кургані № 8 (поховання 8) поблизу с. Кириківки було відкрито дерев'яний склеп розмірами 2,3×1 м, перекритий зверху настилом. В кургані № 12 цього ж могильника одне поховання знаходилось на рівні горизонту в ямі, перекритій дерев'яним накатом, інше — в ґрунтовій ямі. Мачуські впускні поховання за інвентарем відносяться до VI ст. до н. е., кириківські — до

³⁷ П. Д. Ліберов, Хронология памятников Поднепровья скифского времени, ВССА, стор. 140.

³⁸ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 132—133.

³⁹ Мачухи, кургани № 2 (поховання 2), 12 (поховання 2), 23 (поховання 1, 2), 24 (поховання 1, 2), 33 (поховання 1, 2, 3), 34 (поховання 1), 35 (поховання 1), 38 (поховання 1); Кириківка, кургани № 8 (поховання 8), 12 (поховання 1 і 3).

IV—III ст. до н. е. Найявність трьох-чотирьох одночасних поховань під одним насипом не характерна для лісостепових курганів Середнього Подніпров'я. Вони відомі лише на Правобережжі в IV ст. до н. е. (кургани Холодного Яру)⁴⁰.

Отже, поховальним пам'яткам скіфського часу на Ворсклі притаманна різноманітність поховальних споруд. Тут зустрічаються поховання як в простих ямах, так і в ямах, перекритих зверху накатом або з дерев'яним склепом всередині. В невеликій кількості виявлено споруди у вигляді дерев'яних стовпових склепів, з яких один (Кириківка, курган № 13) мав вхідний дромос. Особлива будова дна ями (рівчаки з брусами в них) характерна лише для більських та блажківських курганів.

Орієнтовані могили також по-різному. Для Мачуських курганів більш характерна орієнтація північ—південь, хоч тут є ями, орієнтовані з відхиленнями від цієї лінії; для більських—північний схід—південний захід або південний схід—північний захід. В поодиноких випадках (ур. Осняги, курган № 4, хутор Настельний, група III, курган № 3) ями орієнтовані з заходу на схід.

Обряд поховання

Основним обрядом поховання у ворсклинських курганах з різними типами могильних споруд є трупопокладення. Погана збереженість кістяків та порушення їх при пограбуванні не завжди дозволяють встановити положення і орієнтацію небіжчиків. На підставі тих небагатьох даних, що є, можна відзначити, що більшість кістяків лежали на спині головою на південний схід. Так, з 35 поховань з визначеною орієнтацією вісім небіжчиків були покладені головою на південь⁴¹, два — на північ⁴², шістнадцять — на південний схід або південний захід⁴³, два — на південний-південний схід⁴⁴, чотири — на схід⁴⁵, два — на захід⁴⁶, три — на північний захід⁴⁷.

⁴⁰ Є. Ф. Покровська, Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного яру поблизу м. Сміли, Археологія, т. X, К., 1957, стор. 65 і далі.

⁴¹ Мачухи, кургани № 2 (поховання 2), 13, 15, 16, 21, 25, 33 (поховання 3), 34 (поховання 1).

⁴² Осняги, курган № 4; Кириківка, курган № 5.

⁴³ Мачухи, кургани № 1, 2 (поховання 1), 8, 11, 14, 18 (поховання 2), 19, 23 (поховання 4), 24 (поховання 1, 2), 29; Кириківка, кургани № 6, 8 (поховання 8), 13, 15; хутор Настельний, група III, курган № 2.

⁴⁴ Мачухи, кургани № 18 (поховання 1), 33 (поховання 2).

⁴⁵ Мачухи, кургани № 23 (поховання 1), 33 (поховання 1); Лихачівка, курган № 2; хутір Настельний, група IV, курган № 4.

⁴⁶ Кириківка, курган № 12 (поховання 1, 3).

⁴⁷ Хутір Покровський, курган № 9; хутір Настельний, група II, курган № 1; група III, курган № 1.

Небіжчиків у скорченому положенні менше. Вони виявлені у всіх впускних похованнях VI ст. до н. е., а також в курганах № 2 біля с. Лихачівки та № 25 біля с. Мачух. Як пережиток, цей звичай зберігається на Ворсклі до IV ст. до н. е. (Осняги, курган № 4, Кириківка, курган № 12 — поховання 3).

Поховання в курганах Поворскля в більшості випадків одиночні. Знайдено також дев'ять парних⁴⁸ і одне колективне поховання⁴⁹. Парні являють собою сумісне поховання чоловіка й жінки, що лежать поруч на спині у витягнутому положенні. В одному випадку (курган № 14 біля с. Мачух) другий небіжчик, на відміну від основного, лежав у скорченому положенні.

Можна припустити, що у двох випадках виявлено поховання насильно (?) убитих осіб, залежне становище яких підтверджується їх положенням і місцем у могилі. В кургані № 8 поблизу с. Мачух біля ніг жінки, що лежала на спині, знаходився кістяк підлітка в «сидячому положенні»; в кургані № 13 того ж могильника праворуч від основного кістяка (чоловічого) лежав у злегка зігнутому стані кістяк жінки, а ліворуч, біля його ніг, знаходився ще один кістяк у скорченому положенні⁵⁰.

Звичай спалювати склеп на Ворсклі простежується лише в двох курганах — в Опішлянці та в кургані № 5 поблизу с. Лихачівки, розкопаних І. А. Зарецьким 1889 р. На дні першого з них в південно-східному кутку стояла урна з обгорілими людськими кістками, золою і вугіллям. Про спалення склепу в кургані № 5 можуть свідчити сильно перепалений насип кургану і відсутність могильної ями⁵¹. Аналогічні поховання відомі на Правобережжі, наприклад в кургані V ст. до н. е. на станції Медероно, Кіровоградської області (розкопки О. І. Тереножкіна 1964 р.).

В курганах № 20, 36 і 38 (поховання 2) Мачуського могильника при відсутності кістяків було виявлено звичайний поховальний інвентар. Дві могили (кургани № 20 і 36) знаходилися в насипу, одна (курган № 38) — в ґрунтовій ямі з дерев'яним склепом всередині. М. Я. Рудинський відносить ці поховання до так званих кенотафів⁵².

⁴⁸ Мачухи, кургани № 8, 14, 15, 19, 23 (поховання 2); Скоробор, курган № 6; Осняги, курган № 5; Кириківка, кургани № 12 (поховання 1), 15.

⁴⁹ Мачухи, курган № 13.

⁵⁰ М. Я. Рудинський, Матеріали до розкопок Тараноярського могильника коло с. Мачухи на Полтавщині.

⁵¹ А. А. Захаров, вказ. праця, стор. 66, 76.

⁵² М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології (1946 р.), АП, т. II, К., 1949, стор. 68.

Інвентар поховань

Більшість поховань, розкопаних на Ворсклі, виявилися в тій чи іншій мірі пограбованими. До того ж багато речей не були опубліковані і загубилися. Отже, дослідник має в своєму розпорядженні лише окремі речі, які збереглися в музеях або відомі за публікаціями.

Основна маса поховань супроводжувалась небагатим інвентарем. Найбільшою простотою і скромністю відзначаються мачуські могили, де знайдено головним чином кераміку і невелику кількість речей з металу (рис. 39—42). З могил VI ст. до н. е., які краще збереглися, можна назвати поховання в курганах № 11 та 19, котрі дають змогу скласти деяке уявлення про склад та розміщення інвентаря як у жіночих, так і чоловічих похованнях.

В кургані № 11 (розкопки 1923 р.) в дерев'яному зрубі на спині лежав кістяк дорослого чоловіка головою на південний схід. В ногах у нього знаходились черпак, кубок і бронзовий наконечник стріли (рис. 41, 17, 19). Майже в центрі ями знайдено уламок стрижня від залізної речі, а в різних кутках ями — дві бронзові бляхи від вуздечки (рис. 41, 15).

В кургані № 19 (розкопки 1925 р.) на дні ями поруч лежали два кістяки, орієнтовані головами на південний схід. Біля голови одного з небіжчиків стояла миска, в ногах — черпак і уламки залізної речі. Біля іншого було знайдено два невеликих горщика бочковидної та біконічної форм, миску, шматочки реальгара та сірки. В західній частині ями виявлено 198 намистин (рис. 40, 5, 7—10).

Зіставляючи інвентар цих та інших поховань VI ст. до н. е. з Мачуського могильника, бачимо, що як чоловічі, так і жіночі поховання супроводжуються керамікою, насамперед мисками, черпаками, кубками, і в меншій кількості — горщиками. В могилу звичайно клали 1—3 посудини, інколи — до 4—5. Крім кераміки в чоловічих похованнях зустрічається також невелика кількість наконечників стріл (від 1 до 4), залізні списи (кургани № 1; 2 — поховання 1; 24), прикраси вуздечок (курган № 11), залізні ножі (рис. 42, 13); в жіночих, які, до речі, становлять більшість серед розкопаних могил, крім кераміки знайдено бронзове дзеркало, бронзові та залізні шпильки, бронзові сережки (рис. 41, 8, 10, 13), глиняні пряслиця (кургани № 1; 2 — поховання 2; 21; 34 — поховання 1) та намисто — пастове, скляне, кістяне, кам'яне (кургани № 3; 6; 7; 8; 19; 25; 33 — поховання 2 і 3; 37; 38 — поховання 2), кількість якого іноді становила 350 намистин (курган № 6). У невеликій кількості зустрічаються намистини з янтаря, сердолика, корнеола та раковин «Саугі».

За складом інвентаря до мачуських наближаються похо-

Рис. 39. Матеріали з курганів поблизу с. Мачух (за М. Я. Рудинським).
 1, 2 — курган № 22; 3, 12 — курган № 2 (поховання 1); 4, 5 — курган № 2 (поховання 2); 6, 8 — курган № 21; 7 — курган № 3; 9, 10 — курган № 25; 11 — курган № 24.

Рис. 40. Матеріали з курганів поблизу с. Мачух (за М. Я. Рудинським).
 1—4, 6 — курган № 6; 5, 7—10 — курган № 19; 11, 12, 13 — курган № 1.

Рис. 41. Матеріали з курганів поблизу с. Мачух (за М. Я. Рудинським).
 1—6, 13 — курган № 37; 7 — курган № 32; 8—12, 14 — курган № 18 (поховання 2);
 15, 17, 19 — курган № 11; 16, 18 — курган № 18 (поховання 1).

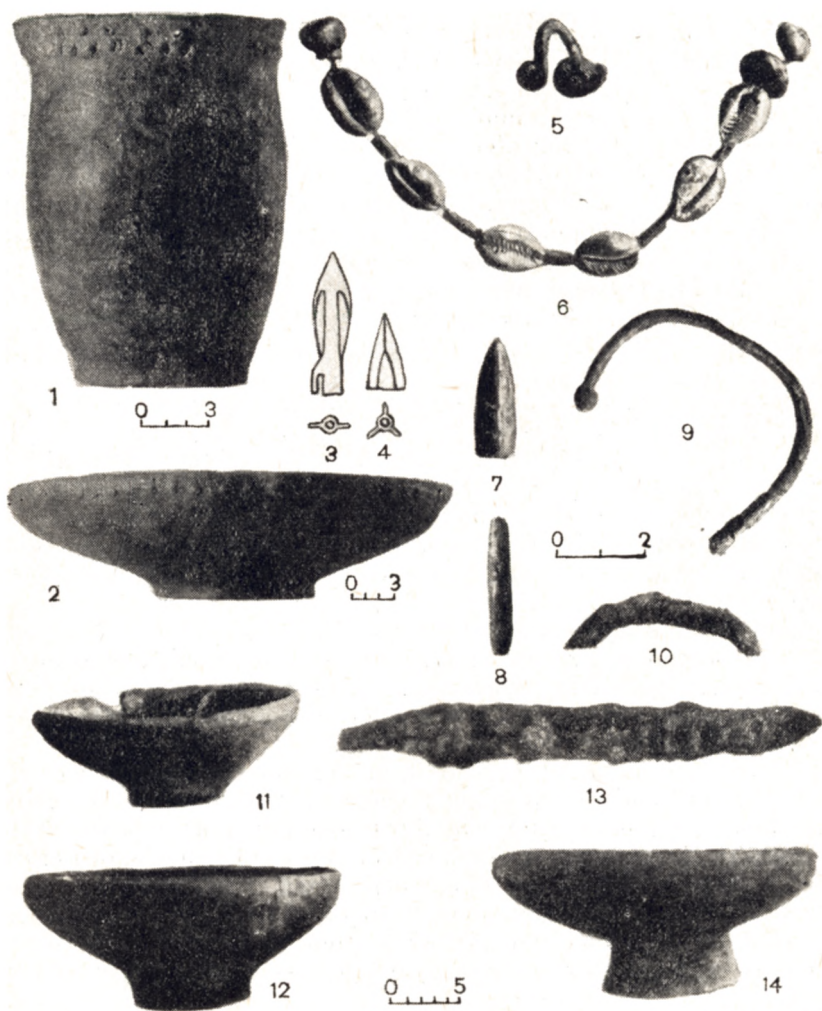

Рис. 42. Матеріали з курганів поблизу с. Мачух (за М. Я. Рудинським).
 1, 2 — курган № 38 (поховання 1); 3, 14 — курган № 16; 4, 12 — курган № 7; 5—
 11, 13 — курган № 8.

вання в курганах в ур. Лапівщина, поблизу с. Великих Будищ (розкопки І. А. Зарецького 1888 р.), та хутора Блажків (розкопки В. О. Городцова 1906 р.), де також знайдено головним чином посуд (горщики з валиком під вінцями, черпаки) та невелику кількість речей з металу (бронзові наконечники стріл, залізні вудила, залізний стрижень від булавки, бронзову бляху у вигляді голівки грифона)⁵³.

Інвентар курганів VI ст. до н. е. поблизу сіл Більська, Лихачівки, Кириківки, Глинища більш різноманітний за складом (рис. 43, 44). Кераміка (черпаки, горщики з валиком під вінцями) є і тут, але, в порівнянні з мацуськими могилами, її менше, а речей з металу (озброєння, кінська вуздечка) більше, хоч, по суті справи, їх небагато і тут. Серед останніх слід відзначити знахідку залізної сокири-молотка (ур. Скоробор, курган № 1), залізних вудил з псаліями (ур. Скоробор, курган № 10, ур. Саранчове поле, курган № 11), залізного меча (ур. Скоробор, курган № 1), залізних ножів (рис. 44, 1, 2, 9, 12, 14).

Цікаво відзначити, що наконечники стріл відомі не лише в чоловічих могилах, але й у жіночих. Біля жіночого кістяка у парному похованні кургану № 6 в ур. Скоробор знайдено залишки сагайдака з чотирма бронзовими наконечниками стріл⁵⁴ (рис. 43, 9—12). Знахідки зброї в жіночих могилах не є особливістю пам'яток Ворскли. Вони добре відомі в скіфський час також на Правобережжі (курган № 20 біля Холодного Яру)⁵⁵.

З прикрас в похованнях знайдено бронзові та залізні шпильки (ур. Скоробор, курган № 1), намиста — пастові, бурштинові, скляні (ур. Скоробор, курган № 4) та з раковини «Сиргаеа» (ур. Скоробор, курган № 8), а в кургані поблизу с. Глинища — бронзове дзеркало з ручкою в центрі.

Серед поховань VI ст. до н. е. на Ворсклі зустрічаються такі, де виявлено більш-менш повний комплекс зброї, а також золоті речі. Прикладом може бути поховання в кургані № 13 поблизу с. Кириківки. Небіжчик лежав на дні дерев'яного склепу на спині, головою на південний захід. Біля голови знаходився золотий ланцюжок довжиною близько 7 см з привіскою на кінці, коло пояса — точильний камінь, на кістках тазу — два залізних мечі та ніж, біля лівого плеча — бронзовий наконеч-

⁵³ М. Я. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, стор. 44—45; В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 147—148.

⁵⁴ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 141—142.

⁵⁵ Е. Ф. Покровська, Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного Яру поблизу Сміли, Археологія, т. X, стор. 66.

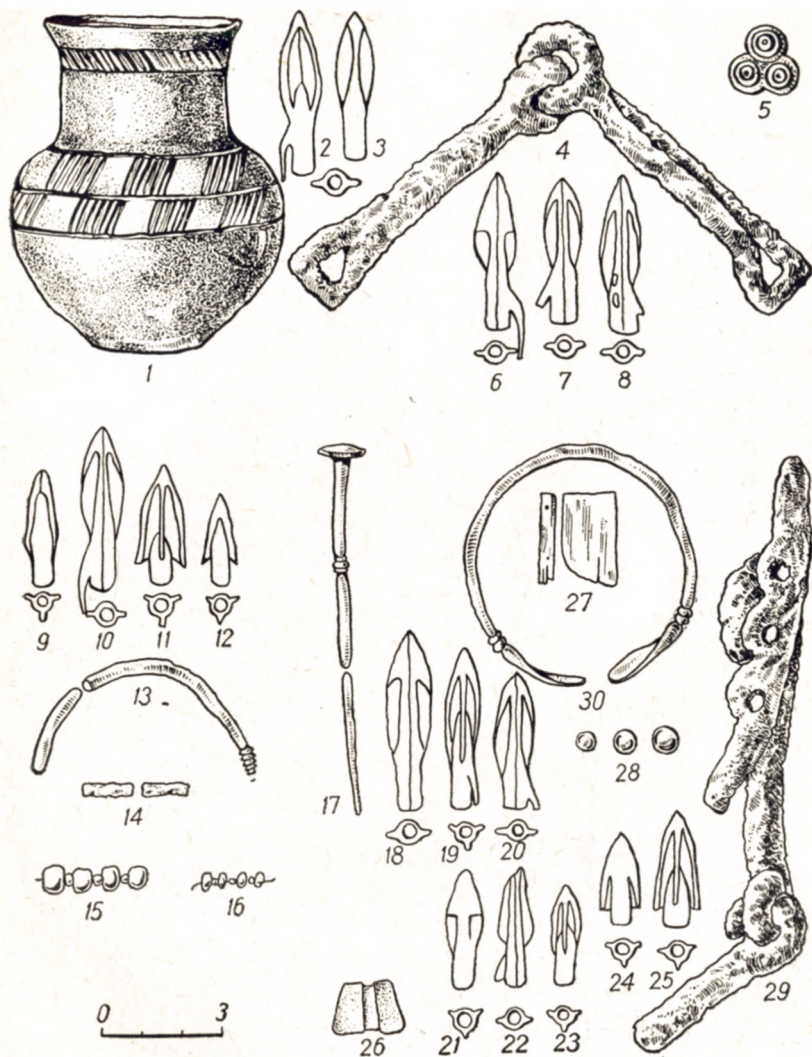

Рис. 43. Матеріали з курганів в урочищах Осняги та Скоробор (за В. О. Городцовим).
 Осняги: 1-4, 6-8 — курган № 1; 5 — курган № 2. Скоробор: 9-12, 15, 16 — курган № 6; 13, 14 — курган № 7; 17-30 — курган № 4.

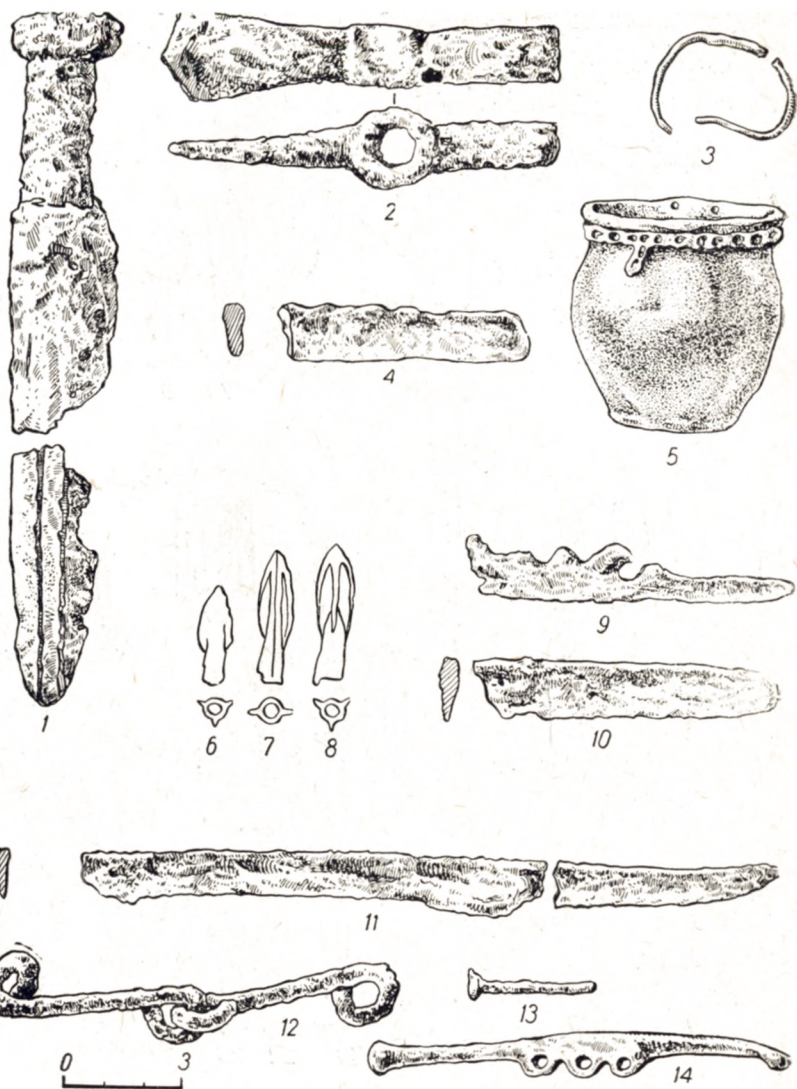

Рис. 44. Матеріали з курганів в урочищах Скоробор і Саранчове поле (за В. О. Городцовим).

Скоробор: 1, 2, 4 — курган № 1; 3 — курган № 3; 5 — курган № 2; 6—10 — курган № 10.
 Саранчове поле: 11 — курган № 10; 12—14 — курган № 11.

ник стріли, нижче — залишки лука і сагайдак з вісьмома бронзовими наконечниками стріл. Під кістяком виявлено кістяну пряжку. В ногах у небіжчика було покладено їжу⁵⁶.

Окремі золоті речі — гривні, бляшки (рис. 45, 7) — відомі в інших, на жаль, майже повністю пограбованих похованнях VI ст. до н. е., очевидно, жіночих (Лихачівка, кургани № 1, 9; ур. Осняги, курган № 2).

Найбагатшими на Ворсклі є поховання в курганах Опішлянка і Вітова могила, які, напевне, належали вождям або представникам родо-племінної знаті. Біля східної стінки могили в кургані Опішлянка стояв горщик, в якому знаходились обпалені людські кістки разом з золою та вугіллям. Наліво від горщика лежали десять залізних вудил із псаліями, десять залізних блях з вушком на зворотному боці, залізний спис та кабаняче ікло з дірочкою біля основи, прикрашене в звіриному стилі. В південно-західному кутку ями було виявлено прикрашений золотими бляхами горит із 174 бронзовими наконечниками стріл. Посередині ями знайдено залишки напутньої їжі та залізний ніж⁵⁷ (рис. 46, 1—8; 47). Не менш цікавим є поховання в кургані Вітова могила, де було знайдено прикрашений золотими бляхами в скіфському звіриному стилі сагайдак з 238 бронзовими наконечниками стріл, десять залізних псалііз, невелику платівку з рога та бронзову бляху (рис. 46, 9—14; 48).

Грецький посуд в могилах VI ст. до н. е. представлений лише двома уламками від дворучної іонійської посудини, знайденої в кургані № 4 біля с. Лихачівки (рис. 45, 6).

Поховань V ст. до н. е. відомо небагато. На відміну від могил VI ст. до н. е. ліпні посудини в них зустрічаються в значно меншій кількості. Вони, як і раніше, основне місце посідають лише в курганах Мачухи, де, до речі, представлені зовсім іншими типами (рис. 49, 1—6). В складі інвентаря курганів V ст. до н. е. крім бронзових наконечників стріл та мечів трапляються частини залізних панцирів, бронзові ворворки та бляхи з петлею на зворотному боці (ур. Скоробор, курган № 5, Війтівка)⁵⁸.

Найбільш цікавим для V ст. до н. е. є поховання в кургані № 13 біля с. Мачух. На дні дерев'яного зрубу знаходились три кістяки; два з них лежали поруч в центрі ями, а третій — в північно-західному кутку. В ногах у основного кістяка (чоловічого) стояв горщик, біля коліна лівої ноги лежали залізні меч та вудила з псаліями і дві бронзові бляшки від вуздечки, під мечем — бронзова ворворка, коло лівого плеча — 27 брон-

⁵⁶ Е. Н. Мельник, Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900—1901 гг., Труды XII АС, т. I, стор. 715.

⁵⁷ А. А. Захаров, вказ. праця, стор. 76.

⁵⁸ М. Я. Рудинський, Збірник Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, стор. 44.

1

2

3

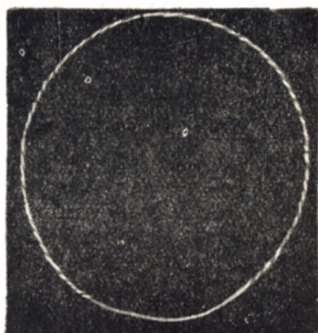
4

5

6

7

Рис. 45. Матеріали з курганів поблизу с. Лихачівки (за І. А. Зарецьким).
 1—3 — курган № 8; 4 — курган № 2; 5 — курган № 6; 6 — курган № 4; 7 — курган № 9.

зових наконечників стріл. Серед кісток грудної клітки жіночого кістяка знайдено уламок залізного стрижня, очевидно, від шпильки, на правій руці — дві бронзові каблучки, біля коліна правої ноги — ще одну. Між стопами ніг лежали глиняне прислице і залізний ніж. Біля ступні лівої ноги — дві невеликі

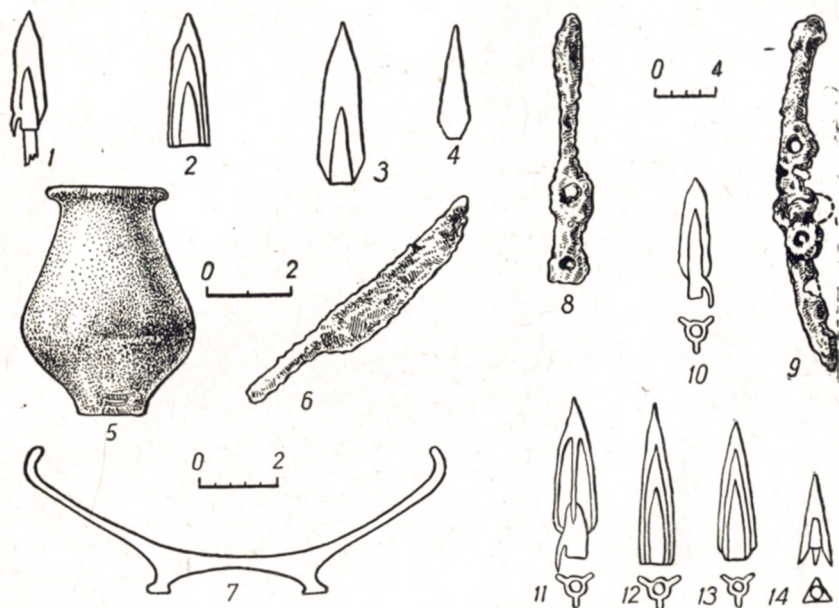

Рис. 46. Інвентар поховань (за І. А. Зарецьким).

1—8 — Опішлянка; 9—14 — Вітова Могила.

посудини і залізний ніж. В ногах у третього небіжчика знайдено бронзовий наконечник стріли і ще один уламок залізного ножа⁵⁹ (рис. 50).

В похованнях IV ст. до н. е. ліпні посудини зустрічаються рідко, частіше тут виявляється привізний грецький посуд (чорнолаковий, амфори). Крім зброї та предметів кінської вуздечки, які від більш ранніх відрізняються не тільки за формою, але й за кількістю, в більш багатих могилах з'являються речі особистого вбрання. Прикладом такого поховання може бути багата могила з кургану № 5 в ур. Осняги. Вона виявилася пограбованою. На дні її виявлено ніж, дві намистини, 41 золоту бляху, золоту сережку, 28 тригранних бронзових наконечників стріл, бронзову бляху у вигляді орлиного дзьоба, бронзо-

⁵⁹ М. Я. Рудинський, Матеріали до розкопок Тараноярського могильника коло с. Мачухи на Полтавщині.

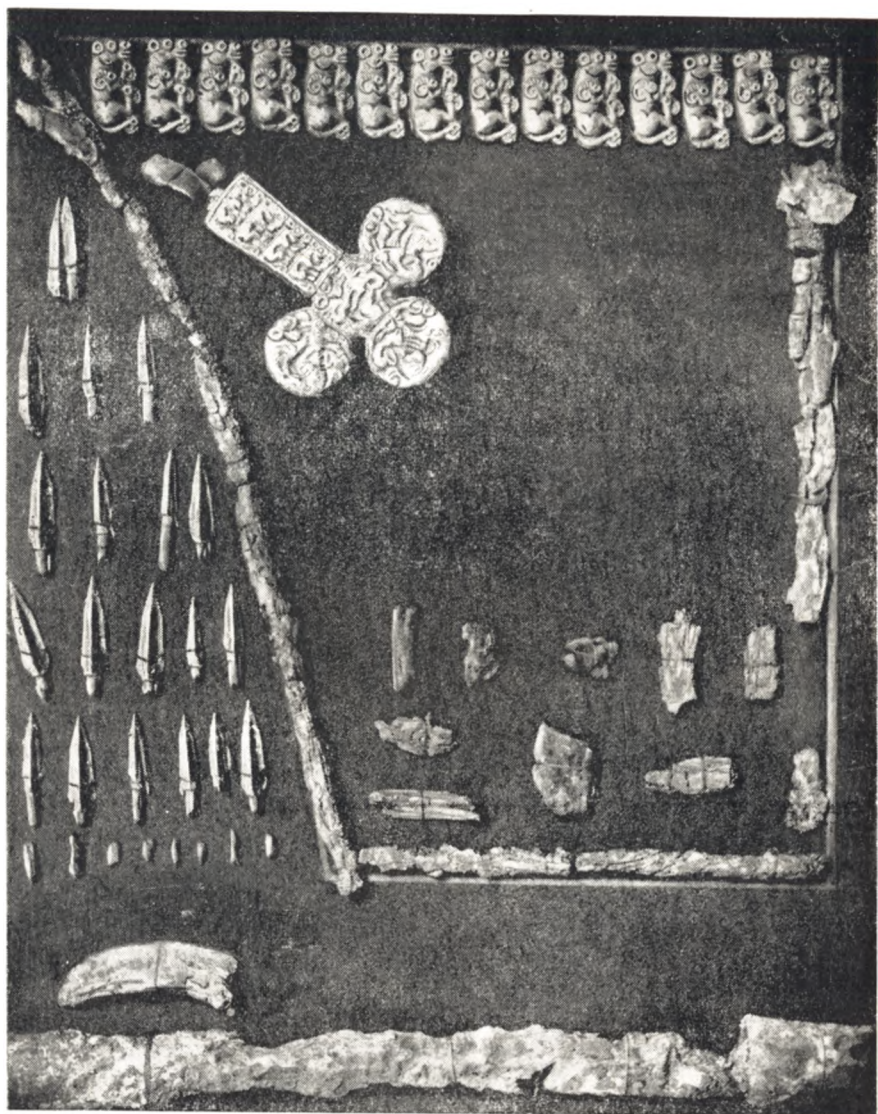

Рис. 47. Горит. Опішлянка.

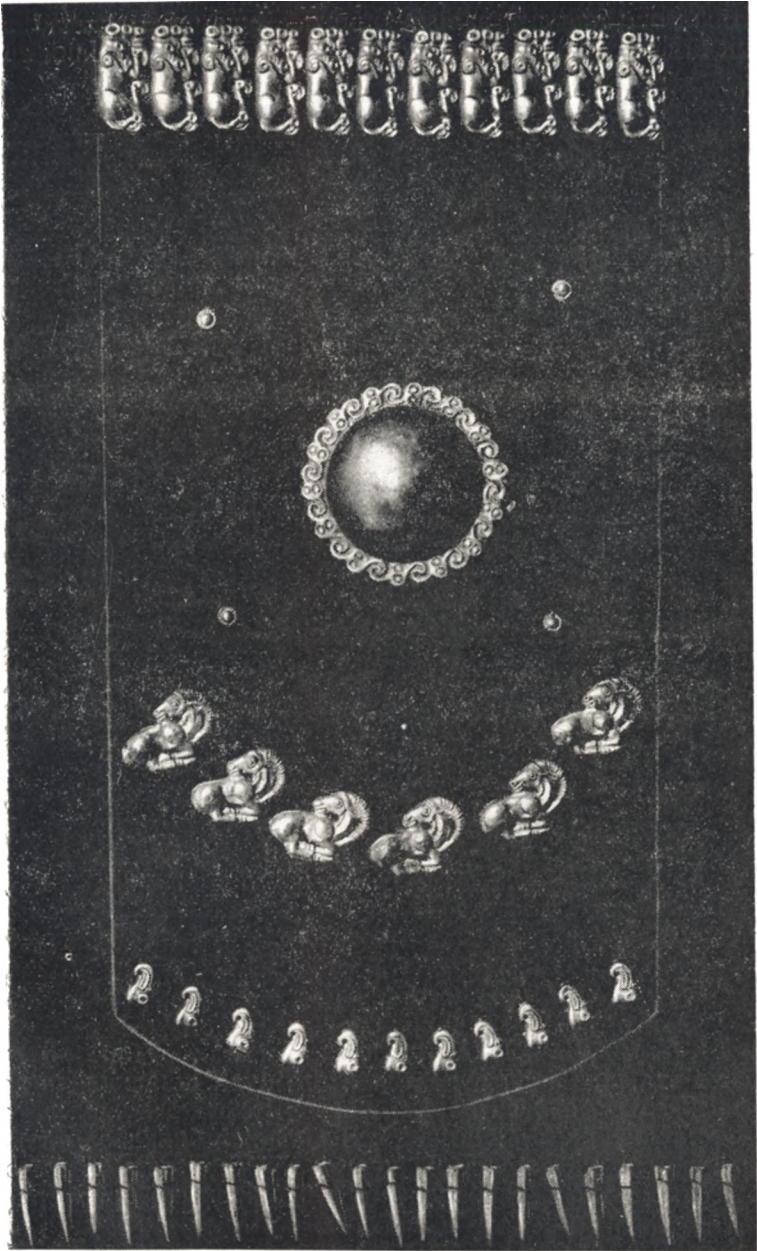

Рис. 48. Сагайдак. Вігова могила.

ве дротяне кільце, прикрашене трьома кульками, розміщеними пірамідкою, дві бронзові бляшки з залишками ременя на них, дві бронзові та одну залізну пряжки, уламок масивної залізної речі, фрагменти ліпного горщика та червонофігурний арибал

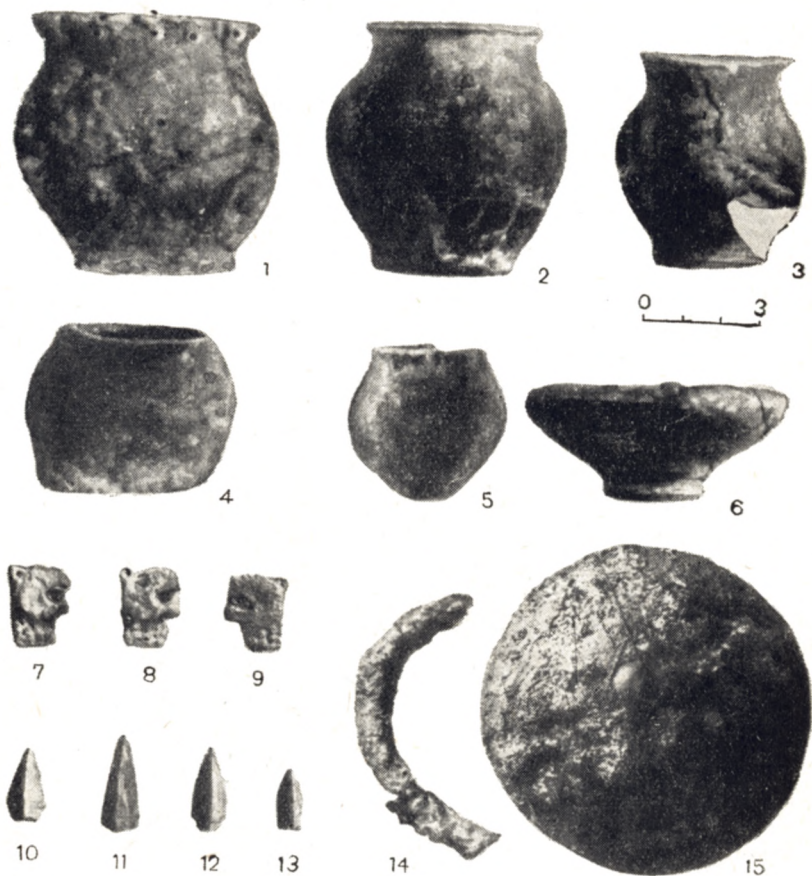

Рис. 49. Матеріали з курганів поблизу с. Мачух (за М. Я. Рудинським).
1, 3 — курган № 15; 2, 4 — курган № 14; 5, 6 — курган № 10; 7—15 — курган № 9.

(рис. 51, 1—12, 17—21)⁶⁰. В інших могилах IV ст. до н. е. знайдено залізний меч, рукоятка якого була прикрашена золотом (ур. Осняги, курган № 4); бронзові дротяні кільця з нанизаними на них намистинами, різні нашивні бляхи з отворами (хутір Настельний, група II, курган № 5; група IV, курган № 1; хутір Покровський, курган № 9), бронзові браслети, се-

⁶⁰ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 130, 131.

Рис. 50. Інвентар поховання з кургану № 13 поблизу с. Мачух (за М. Я. Рудинським).

режки, дзеркала списи, дротики (хутір Настельний, група II, курган № 2), точильні та пращеві камені.

Звертає на себе увагу поховання в кургані № 1 в групі III поблизу хутора Настельного, де похована жінка зі зброєю.

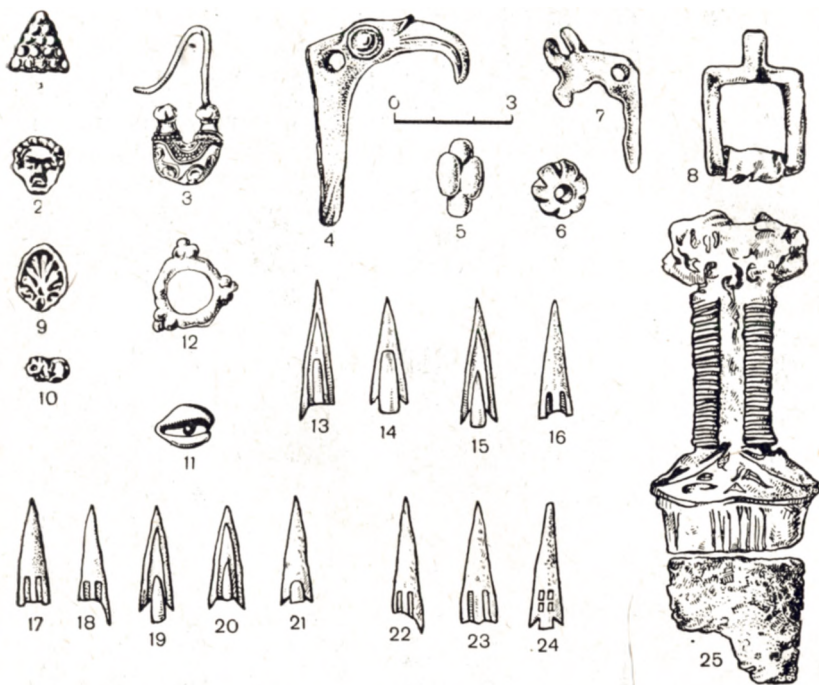

Рис. 51. Матеріали з курганів в ур. Осняги (за В. О. Городцовим).
1—12, 17—21 — курган № 5; 13, 14, 22—25 — курган № 4; 15—16 — курган № 7.

Інвентар цього поховання становлять 19 бронзових наконечників стріл, залізний ніж з кістяною ручкою, бронзове дзеркало та невеликий ліпний горщик⁶¹.

Невід'ємною частиною всіх поховань на Ворсклі, за винятком Мачуського могильника, є м'ясо тварин (свині, барана, корови), яке знаходилось у могилі біля ніг небіжчика або в одному з кутків ями.

Інші елементи ритуалу

В ритуалах поховання Ворскли рідко, але все-таки мав місце звичай посипати дно ями вапном або золою. Так, В. О. Городцов відзначає наявність вапна на дні ям в курганах

⁶¹ Д. И. Багалей, Раскопка курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губернии летом 1903 г., Труды XIII АС, т. I, стор. 374.

№ 1, 4, 5 в ур. Скоробор⁶². В курганах № 4 і 12 (поховання 1) біля с. Кириківки та № 9 біля хутора Покровського було виявлено золу⁶³. На дні могильної ями в кургані № 6 поблизу с. Мачух виявлено залишки кострища, а в кургані № 21 — вугілля. Вугілля було знайдено і на дні ями Вітової могили.

В насипах ворсклинських курганів зустрічаються залишки поховальної тризни у вигляді кострищ, уламків кераміки, кісток тварин. Їх знаходять найчастіше над перекриттям ями або в насипу (ур. Скоробор, кургани № 1, 2, 6; с. Глинище).

В кургані № 1 в ур. Осняги над краєм могильної ями виявлено ознаки тризни у вигляді спалених стебел пшениці із залишками зерен в колосках і уламків великої глиняної посудини, прикрашеної грубим різьбленим орнаментом⁶⁴. Залишки кострища було простежено в кургані № 10 в ур. Саранчеве поле. Зола від спаленої соломи і кістки коня виявлено недалеко від краю могильної ями в кургані № 4 в ур. Осняги.

Розглянуті нами поховання Ворскли виділяються серед поховальних пам'яток решти території лісостепового Лівобережжя, де поки що невідомі такі ранні для скіфського часу могили, які, наприклад, відкриті в курганах Мачухи. Найбільш давні могили в Посуллі і на Сіверському Дінці відносяться до середини і другої половини VI ст. до н. е.

Поховальні споруди і обряд поховання в Посуллі, незважаючи на наявність спільних рис з ворсклинськими похованнями (дерев'яні склепи і зруби, ями, перекриті зверху накатом, прості ґрунтові ями, витягнуте трупопокладення, посипання дна ями вапном і золою, залишки тризни в насипу), мають і свої особливості. Так, своєрідну будову дна ями, яка зустрічається в Більських і Блажківських курганах, на Посуллі не виявлено, незважаючи на те, що там розкопано значно більше курганів, ніж у Поворсклі. Невідомі там і дерев'яні склепи з дромосом, які є характерними для пам'яток басейну Тясмина і виявлені також в Поворсклі (Кириківка, курган № 13). Разом з тим на Ворсклі ми не знаємо уступів, які відкриті в Старшій могилі в Аксютинецькому могильнику, і могильних ніш, виявлених в курганах поблизу с. Попівки⁶⁵. Не зустрічаються в курганах Поворскля і характерні для Посулля канавки вздовж стін мо-

⁶² В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 140, 141.

⁶³ Е. Н. Мельник, Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900—1901 гг., Труды XII АС, т. I, стор. 707, 714.

⁶⁴ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 128.

⁶⁵ Смела, II, стор. 169, 171.

гильної ями, в котрі ставились дерев'яні колоди і стовпи, що підтримували перекриття ями. В орієнтації поховань посульських курганів переважає південна ⁶⁶.

Інвентар могил на Посуллі більш різноманітний, ніж на Ворсклі. Він представлений значно більшою кількістю предметів озброєння і кінського спорядження. Тут добре відомі сокири, бронзові наверхшя, ножні браслети, великі бронзові булавки з масивними шлямками тощо, які не зустрічаються на Ворсклі і не характерні також для Правобережжя. В інвентарі посульських могил VI ст. до н. е., які становлять більшість розкопаних тут курганів, не мали поширення кубки і черпаки. Незначною кількістю представлені і миски. Звичайними в курганах Посулля є невеликі посудини, часто не орнаментовані, або прикрашені проколами і пальцевими вдавленнями чи косими насічками по краю вінець. Наліпний валик, характерний для орнаменту горщиків цього часу на Ворсклі, тут відсутній ⁶⁷.

Поховання Сіверського Дінця досліджені недостатньо. Переважна їх більшість знаходиться в простих ґрунтових ямах, ямах з дерев'яним накатом зверху, і лише в окремих випадках зустрічаються складні дерев'яні конструкції (курган № 2 коло с. Великої Гомольші). В обряді поховання переважає витягнуте труполокладення з південною орієнтацією з незначними відхиленнями на захід (Черемушна, Велика Гомольша).

Інвентар поховань досить простий. Складається він з кераміки, серед якої чорнолощений посуд, як і на Посуллі, майже не зустрічається, невеликої кількості предметів озброєння, кінської вуздечки, прикрас ⁶⁸.

Поховання в курганах Ворскли найбільш нагадують рядові могили ранньоскіфського часу з лісостепового Правобережжя. Тут, як і на Ворсклі, в окремих випадках зустрічається спеціальне планування могильників (розміщення курганів по колу на Тенетинківському могильнику А). Чимало спільних рис є в побудові поховальних споруд, в обряді та інвентарі рядових поховань. До ранніх могил Мачухи найбільш близькі поховання Тенетинківського ⁶⁹ та деяких курганів (№ 1, 7, 11) Оси-

⁶⁶ В. А. Іллінська, Кургани скіфського часу посульсько-донецького Лісостепу, Археологія, т. XIV, К., 1962, стор. 53 і далі.

⁶⁷ В. А. Ильинская, Керамика скифских погребений Посулья, ВССА, табл. III, IV.

⁶⁸ Б. А. Шрамко, Древности Северского Донца, стор. 230, 231; П. Д. Либеров, Памятники скифского времени бассейна Северного Донца, МИА, № 113, стор. 16 і далі, табл. I.

⁶⁹ Є. Ф. Покровська, Тенетинківський могильник датує другою половиною VII ст. до н. е., Оситнязькі кургани — початком VI ст. до н. е. Див. Е. Ф. Покровская, К вопросу о сложении культуры земледельческих племен правобережного Приднепровья (бассейн р. Тясмин) в VIII—VI вв. до н. э., Науковий архів Інституту археології АН УРСР, ф. 12, № 325, стор. 100—111, 117—120.

тняжського могильників⁷⁰. Для останніх теж характерні невеликі дерев'яні склепи, витягнуте і скорчене положення кістяків з південною і південно-східною орієнтацією, наявність у складі інвентаря черпаків, кубків, мисок, одиночних виробів з металу тощо. Схожість правобережних і ворсклинських курганів простежується і в більш пізній час. Так, в ряді ґрунтових могил VI ст. до н. е. на Правобережжі зустрічаються канавки глибиною 0,25 м, що перерізали дно ями біля ніг і голови небіжчика⁷¹. Однак слідів дерева в канавках, на відміну від більських курганів, не виявлено. Дерев'яні стовпові склепи, іноді з дромосом, також характерні для Правобережжя⁷².

Головна відмінність ворсклинських курганів від правобережних, наскільки вдалося помітити, полягає в тому, що в останніх порівняно часто спалювались склепи з ритуальною метою, тоді як на Ворсклі цей звичай поки що відзначено лише в двох випадках. А втім, з перебігом часу відмінність в поховальному обряді Ворскли і Правобережжя посилюється в зв'язку з тим, що на Ворсклі давні традиції в поховальному обряді виявились значно стійкішими, ніж в лісостепу на захід від Дніпра.

⁷⁰ В. Б. Хвойка, Раскопки курганов при селе Оситняжке Чигиринского уезда, Киевской губернии, АЛЮР, 1904, № 1—2, стор. 7, 9, 10.

⁷¹ Тенетинка, могильник А, кургани № 144, 145; могильник В, курган № 182 (Смела, II, стор. 77, 97, 98); Гуляй-Город, курган № 305 (Смела, III, стор. 42).

⁷² Журівка, курган № 438 (ИАК, вып. 17, СПб., 1905, стор. 89—90); Журівка, ур. Гаряче, курган № 412 (ИАК, вып. 14, стор. 37); Холодний Яр, кургани № 26, 27 (Археологія, т. X, К., 1957, стор. 73—76).

КЕРАМІКА

Розкопки пам'яток на Ворсклі дали велику кількість різних керамічних виробів, серед яких перше місце належить ліпному посуду місцевого виробництва. Кераміка протягом скіфського періоду змінюється тут за формою і за орнаментом, деякі типи посудин зовсім зникають і з'являються нові.

Керуючись знахідками з добре датованих комплексів, можна виділити три ступені в розвитку кераміки, які відповідають другій половині VII—VI, V і IV—III ст. до н. е. В наш час найбагатше представлений і краще вивчений глиняний посуд скіфської архаїки. Гірше відома кераміка V ст. до н. е. та кінця скіфського періоду.

Посуд другої половини VII—VI ст. до н. е.

За призначенням ліпний посуд з пам'яток раннього скіфського часу в басейні Ворскли можна поділити на дві групи: кухонний — для варіння їжі та зберігання продуктів (горщики різної форми) і столовий (кубки, черпаки, миски). Останній відзначається ретельнішою обробкою поверхні та більш різноманітною орнаментациєю.

Кухонний посуд. Кухонна кераміка відома головним чином за матеріалами з поселень, де вона, на жаль, представлена в основному уламками. Але на підставі окремих цілих посудин, а також великих фрагментів для другої половини VII та VI ст. до н. е. можна виділити такі основні типи горщиків: **А** — з подовженою шийкою; **Б** — бочкоподібні; **В** — баночні; **Г** — з короткою, добре виділеною шийкою.

Поверхня кухонних посудин нерівна, але інколи буває заглажена. Колір нерівномірний: сірий або жовтий. Глина щільна, з домішкою жорстви, піску, іноді шамоту.

Група А. Цілих посудин з подовженою шийкою в пам'ятках Ворскли не знайдено. Уявлення про їх форму дають горщики, виявлені в пам'ятках лісостепового Правобережжя другої половини VII — початку VI ст. до н. е. (поселення біля с. Жаботина на Тясміні, поблизу с. Хрещатика на Росі, кургани № 8 і 10 коло с. Оситняжки та ін.). Ці посудини відзначають-

ся подовженими пропорціями і слабо виділеною шийкою, що плавно переходить в тулуб, який звужується до дна. Варіантом цього типу горщиків є посудини з більш опуклим тулубом і більш виділеною шийкою. Розміри горщиків різні. Діаметр їх вінець 10—30 см. Орнаментовані вони розчленованим пальцевими ямками наліпним валиком, розміщеним на тулубі, а в поодиноких випадках — на шийці. Заокруглені краї вінця прикрашались пальцевими ямками. Як правило, під вінцями ідуть проколи (рис. 52, 8, 9).

Описані посудини є найбільш ранніми. Особливо типові вони для поселення поблизу с. Хухри, але зустрічаються також і на поселеннях біля сіл Пожарної Балки (пункт II), Мачух, Олєфірщини та на інших ранньоскіфських селищах. На Західному Більському городищі під час розкопок 1958—1959 років уламки таких посудин знайдено в поодиноких випадках (зольник № 12). На жаль, ми не знаємо кухонного посуду з найбільш раннього зольника № 4 цього ж укріплення (розкопки В. О. Городцова 1906 р.), де поряд з ранніми формами лощеної кераміки, прикрашеної різьбленим орнаментом з інкрустацією повинні були траплятися й описані вище горщики.

За формою розглядувані посудини близькі до горщиків чорноліського типу, які відомі за передскіфськими комплексами з поселень поблизу сіл Хухри і Ницахи на Ворсклі та чорноліських пам'яток лісостепового Правобережжя¹. Але, на відміну від останніх, валик у них знаходився не на плічках, а на тулубі (рис. 52, 1, 2, 3).

На пам'ятках сусідніх територій лісостепового Лівобережжя відомі лише окремі фрагменти горщиків цього типу, прикрашені наліпним валиком на плічках (поселення VI—V ст. до н. е. поблизу ст. Шовкова на Сіверському Дінці²). Не характерні вони і для пам'яток VI ст. до н. е. в степовій частині України³.

Посудини з валиком на тулубі, який іноді поєднувався з валиком під вінцями, були виділені О. І. Тереножкіним для культури самого початку скіфського часу в області дніпровського лісостепового Правобережжя⁴. Там вони добре відомі на поселеннях поблизу сіл Жаботина⁵ і Хрещатика⁶. Такі ж горщики

¹ А. И. Тереножкин, Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье, ВССА, стор. 97, рис. 1.

² Б. А. Шрамко, Следы земледельческого культа у лесостепных племен Причерноморья в раннем железном веке, СА, 1957, № 1, стор. 180, рис. 1.

³ И. В. Яценко, Скифия VII—VI веков до н. э., Труды ГИМ, вып. 36, М., 1959, стор. 28 і 82.

⁴ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, стор. 75.

⁵ М. И. Вязьмитина, Памятники раннего железа в окрестностях с. Жаботин, КСИИ, вып. 1, К., 1952, стор. 61.

⁶ Фонди ІА АН УРСР.

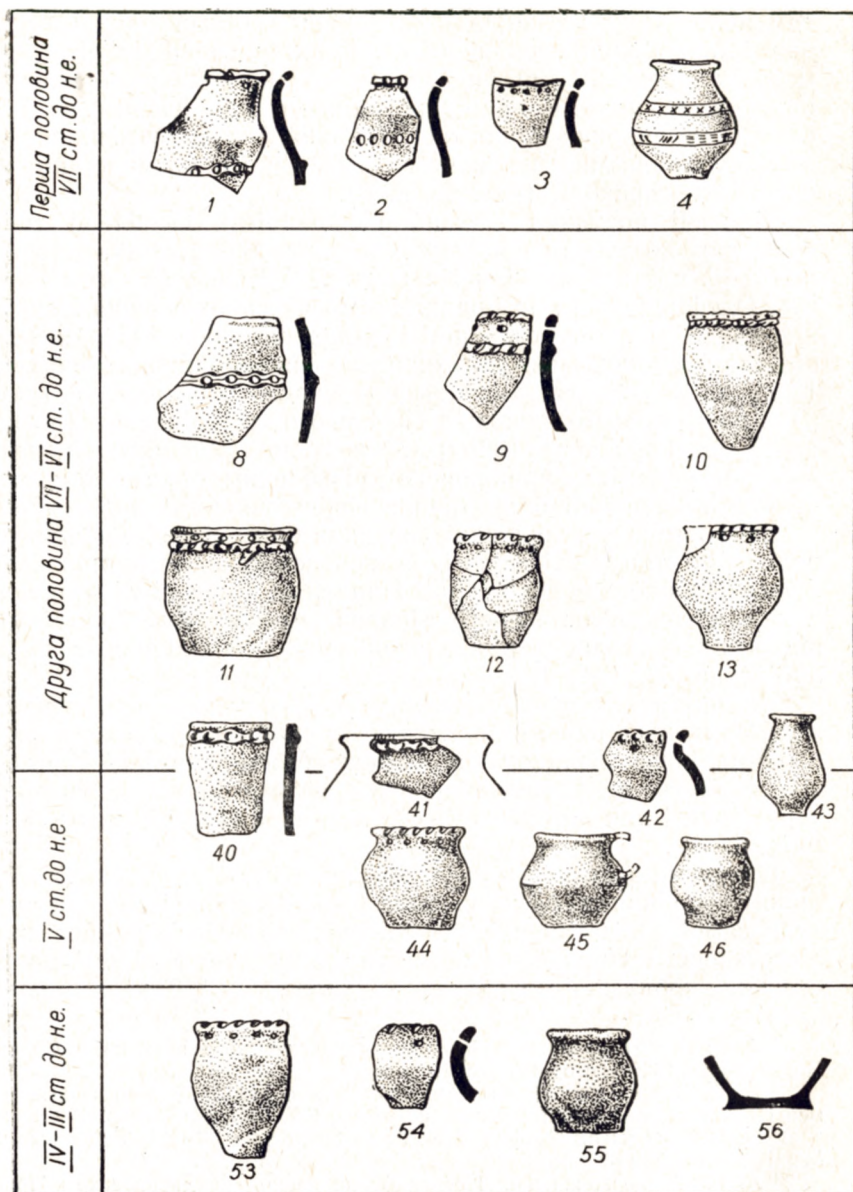
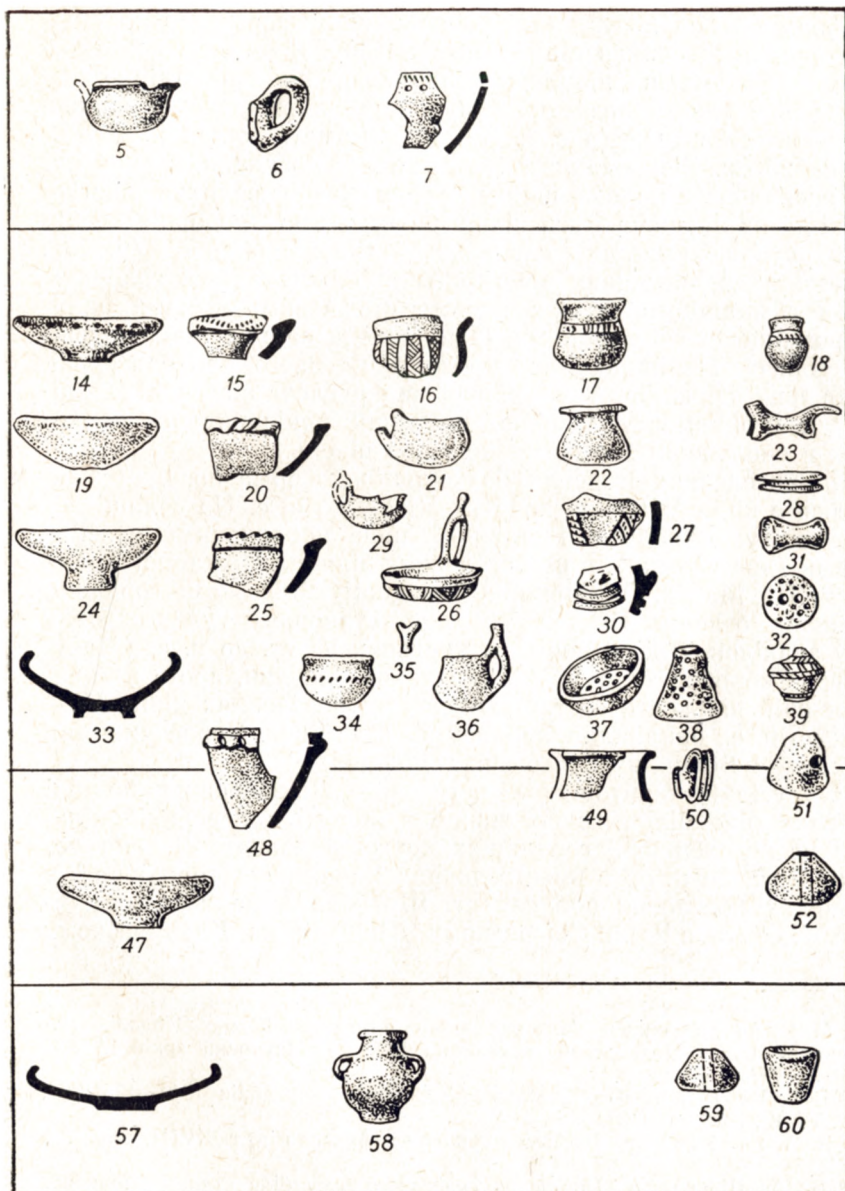

Рис. 52. Основні форми кераміки

скіфського часу з басейну Ворскли.

зустрічаються також на Південному Бузі (серед матеріалів Немирівського городища⁷) і на Середньому Дністрі⁸.

Група Б. Під посудинами бочкоподібної форми ми розуміємо горщики зі слабко відігнутими назовні вінцями і короткою більш або менш виділеною шийкою, що рівномірно переходить в злегка роздутий тулуб, який в свою чергу плавно сполучається з дном (рис. 52, 11, 12). Діаметр горщиків по вінцях 8—25 см. Різновидністю цього типу є посудини, в яких буває яскравіше виділена шийка, а дно має невеликий виступ. Деякі з них відзначаються більш витягнутими пропорціями або різко звуженою до дна нижньою частиною (рис. 52, 10, 13). Орнамент на посудинах одноманітний і складається головним чином з наліпного, розчленованого пальцевими ямками валика, розміщеного під вінцями. Один кінець валика іноді опущений донизу. По валику або трохи вище нього проходить ряд наскрізних проколів. Краї вінця заокруглені або плоско зрізані, без орнаменту. Нерідко посудини прикрашались проколами в сполученні з ямками по краю вінця.

На поселеннях Ворскли бочкоподібна форма посудин з'являється в кінці VII — на початку VI ст. до н. е. На селищі поблизу с. Хухри вони представлені лише поодинокими екземплярами (два уламки), а на поселеннях біля сіл Пожарної Балки (пункт II), Мачух, Олєфірщини, Західному Більському городищі та інших селищах VI ст. до н. е. становлять уже основну масу знахідок. Відомі вони і в курганах VI ст. до н. е. (Мачухи, ур. Скоробор та ін.). Уламки таких посудин, проте в значно меншій кількості, зустрічаються і на поселеннях кінця VI—V ст. до н. е., наприклад, поблизу сіл Кучмівки, Чернеччини, на Східному і Великому Більських городищах.

На сусідніх територіях лісостепового Лівобережжя подібні посудини, але більш грубої виробки, відомі в невеликій кількості на поселеннях і городищах другої половини VI — на початку V ст. до н. е.: в нижніх шарах Басівського городища⁹, в зольниках поселення поблизу ст. Шовкова¹⁰, на городищі біля с. Люботина¹¹ на Сіверському Дінці та на Книшівському

⁷ М. И. Артамонов, Археологические памятники Южной Подолии (по материалам Южно-Подольской экспедиции. 1946 г.), Науковий архів ІА АН УРСР, № 1946/12.

⁸ І. Г. Шовкопляс, Середньодністровська експедиція 1949—1951 рр., АП, т. VI, К., 1956, стор. 31, табл. I, II.

⁹ В. А. Іллінська, Басівське городище, Археологія, т. XVIII, стор. 63, рис. 13.

¹⁰ Б. А. Шрамко, Поселення скіфського часу біля станції Шовкова, Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 184.

¹¹ Б. А. Шрамко, Доповідь про розкопки на Люботинському городищі скіфської епохи в 1961 році на скіфсько-сарматській секції XI конференції ІА АН УРСР у Києві в 1962 р.

городищі на Пслі¹². Наявність посудин такого типу в пам'ятках посульської і сіверсько-донецької локальних груп, очевидно, слід пояснювати впливом, що йшов з Ворскли.

Цілком аналогічні за формою і орнаментом посудини є досить звичайними для пам'яток кінця VII і VI ст. до н. е. на лісостеповому Правобережжі. Такі посудини відомі серед знахідок на поселеннях поблизу сіл Жаботина та Хрещатика, а також є основними на Трахтемирівському, в ранніх шарах Шарпівського, Пастирського і Хотівського городищ та в одночасних їм курганах¹³. Відомі вони і на Південному Бузі¹⁴ та на Середньому Дністрі¹⁵. В Черкаській області та на Канівщині наприкінці VII і в VI ст. до н. е. такі посудини, подібно до ворсклинських, прикрашались наліпним валиком в сполученні з проколами або з наколами, що утворювали з внутрішнього боку опуклини. На кінець VI ст. до н. е. наскрізні проколи в орнаментации зникають (Шарпівське, Пастирське, Хотівське городища).

Горщики з валиком під вінцями відомі також в матеріалах з поселень VI ст. до н. е. в степовій частині України (наприклад, поблизу Широкої балки¹⁶), де наскрізні проколи зустрічаються в поодиноких випадках.

Група В. До банкових горщиків належать уламки широко відкритих посудин з прямими вінцями і невиділеною шийкою. Діаметр їх досягає 40 см. На відміну від решти кухонних горщиків, поверхня цих посудин добре заглажена, часто буває як ззовні, так і зсередини підлощена.

Про форму їх говорити важко, тому що цілих посудин не знайдено. Так само, як і горщики типу **Б**, горщики цієї групи прикрашались наліпним валиком на вінцях в сполученні з проколами (рис. 52, 40). Уламки посудин типу **В** відомі на поселенні в Пожарній Балці (пункт II), серед підйомного матеріалу із зольників Мачухи, Олефірщини, Західного, Східного і Великого Більського городищ. У невеликій кількості вони зустрічаються на поселенні VI—V ст. до н. е. поблизу с. Кучмівки. Аналогічні посудини для VI—V ст. до н. е. відомі також в лісостеповому Правобережжі на Трахтемирівському, Пастирському і Шарпівському городищах. На сусідніх територіях лі-

¹² В. А. Ильинская, Памятники скифского времени в бассейне р. Псел, СА, XXVII, стор. 247, рис. 7, 26, 27.

¹³ Г. Т. Тітенко, Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі, АП, т. VI, стор. 54; І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція, АП, т. II, стор. 96, табл. I, 2а, 5а, 7а; Є. Ф. Покровська, Хотівське городище, АП, т. IV, К., 1952, стор. 15, табл. 3.

¹⁴ Фонди ІА АН УРСР, Немирівське городище.

¹⁵ І. Г. Шовкопляс, вказ. праця, стор. 32, табл. I, 1—4.

¹⁶ Б. М. Рабичкин, Поселение у Широкой балки, КСИИМК, вып. 40, М., 1951, стор. 120, рис. 33.

состепового Лівобережжя, в басейнах Сули і Псла, як і в степу, їх поки що не виявлено.

Група Г. До цієї групи належать уламки горщиків з відігнутими вінцями, короткою виділеною шийкою і високими плічками, котрі більш чи менш круто переходять в опуклий тулуб. Дно посудин має закраїну. Діаметр вінець 15—25 см. Вінця звичайно прикрашалися пальцевими ямками в сполученні з проколами, рідше — наліпним валиком, розміщеним, як правило, біля самого краю. Іноді у посудин край вінець трохи відтягнуто назовні і з зовнішнього боку прикрашено пальцевими ямками (рис. 52, 41, 42). Горщики цього типу відомі на Західному укріпленні Більського городища, де вони, за спостереженнями Б. М. Гракова і Н. Г. Єлагіної, найчастіше зустрічалися у верхніх шарах зольника № 12¹⁷, на поселеннях поблизу сіл Пожарної Балки (пункт II) і Олефірщини, а також серед підйомного матеріалу з інших ранніх селищ. Переважають вони на поселеннях V ст. до н. е. і найповніше представлені в матеріалах з поселення поблизу с. Кучмівки (рис. 37).

На пам'ятках сусідніх територій лісостепового Лівобережжя аналогічні посудини, прикрашені пальцевими вдавленнями або косими насічками по краю вінець і проколами, але без валика, є основними знахідками. Як доводять В. А. Іллінська та Б. А. Шрамко, вони існують тут протягом всього скифського часу з VI по IV—III ст. до н. е.¹⁸ Зрідка зустрічається на них орнамент також у вигляді валика, розміщеного, як і на ворсклинських горщиках, по краю вінець.

Близькі за формою і орнаментом посудини відомі на городищах другої половини VI—V ст. до н. е. на Правобережжі (Пастирське і Шарпівське). Однак замість наскрізних проколів в більшості випадків вони прикрашалися тут наколами¹⁹.

Столовий посуд. Склад лощеного посуду в порівнянні з кухонним значно різноманітніший. Він представлений мисками, черпаками, кулястими посудинами або кубками, корчагами, глеками тощо. Структура глини така ж, як і у кухонних горщиків, але поверхня в більшості випадків лощена або добре заглажена. Колір — чорний, сірий або бурий.

Миски становлять одну з основних форм столового посуду. На території Поворскля вони з'являються разом з комплексом кераміки чорноліського типу (рис. 52, 7) і, на відміну від ін-

¹⁷ Б. Н. Граков и Н. Г. Елагина, Отчет о раскопках скифской экспедиции исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1958 г., стор. 16—17.

¹⁸ В. А. Ильинская, Керамика скифских погребений Посулья, ВССА, стор. 158 і далі; Б. А. Шрамко, Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца, стор. 10.

¹⁹ Е. Ф. Покровская, Племена скифского времени в лесостепном Правобережье УССР, Науковий архів ІА АН УРСР, № 515, стор. 145, 146.

ших форм лощеного посуду, існують протягом всього скіфського часу.

Для кінця VII—VI ст. до н. е. характерні миски діаметром від 25 до 40 см, які різнилися між собою деякими деталями. Серед них виділяються миски у формі, близькій до напівсферичної. Край у них загнуті всередину, заокруглені або зрізані, днища плоскі, виступають іноді у вигляді невисокого піддона (рис. 52, 14, 19). Характерні також глибокі миски конічної форми. Вінця їх слабо загнуті всередину або майже прямі. Іноді плоский край миски трохи розширений і косо зрізаний всередину. Плоске дно під тупим кутом переходить в стінку або має невисокий піддон. Є миски з високим масивним або кільцевидним піддоном (рис. 52, 24, 33). Останні зустрічаються в курганах другої половини VI—V ст. до н. е. (Опішлянка, Мачухи — кургани № 7, 8, 16).

Характерним для мисок VII і першої половини VI ст. до н. е., які в окремих випадках відомі й пізніше, в другій половині VI ст. до н. е. (Мачухи, кургани № 6, 18 — поховання 2, — 19, 38 — поховання 1), є наявність орнаменту у вигляді одиночних, подвійних чи потрійних відрізків валиків, що опускаються від краю миски на плічки, а також у вигляді виступів конічної і прямокутної форми, розміщених симетрично з двох або чотирьох боків (рис. 52, 20). Велику кількість таких мисок знайдено на поселеннях біля сіл Хухри, Пожарної Балки (пункт II), Олефірщини, Мачух, а також в Мачуському могильнику. На поселеннях поблизу Хухри і Олефірщини зустрічаються миски, плоский край яких прикрашений зубчастим штампом або різьбленим орнаментом, що складається з комбінації паралельних відрізків косих ліній (рис. 52, 15). Іноді краї мисок з зовнішнього боку прикрашались вузькими косими насічками (рис. 52, 25), проколами і рідше — наколами, які наносилися зсередини і утворювали ззовні опуклини у вигляді горошин.

Миски, прикрашені рельєфним орнаментом, на пам'ятках сусідніх територій лісостепового Лівобережжя майже невідомі. Можна згадати лише уламок миски, прикрашений конічними виступами по краю, знайдений на городищі поблизу с. Книшівки на Пслі²⁰. Подібні посудини мали значне поширення в VII і першій половині VI ст. до н. е. на лісостеповому Правобережжі. Миски з різьбленим або штамповим орнаментом, подібні до знайдених на селищах поблизу с. Хухри і Олефірщини, добре відомі серед матеріалів з поселення біля с. Жаботина в шарі другої половини VII—VI ст. до н. е.²¹ Слід лише відзначи-

²⁰ В. А. Ильинская, Памятники скифского времени в бассейне р. Псел, СА, XXVII, стор. 245, рис. 6, 13.

²¹ М. І. Вязьмітіна і Є. Ф. Пожровська, Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботин, АП, т. VI, стор. 44—45, табл. II, 1—4.

ти, що жаботинські миски мають більш різноманітний орнамент.

Конічні миски на високому піддоні звичайні для пам'яток кінця VI ст. до н. е. в усьому Лісостепу — як на схід, так і на захід від Дніпра.

На Ворсклі зустрічаються також уламки глибоких великого діаметру мисок (ваз) з слабо ввігнутими всередину або відігнутими назовні вінцями. Зовні по краю або на перегині вони прикрашались наліпним розчленованим пальцевими ямками валиком, який здебільшого поєднувався з проколами (рис. 52, 48). Уламки таких мисок виявлено в нижньому шарі зольника № 12 на Західному Більському городищі і серед підйомного матеріалу з багатьох селищ VI ст. до н. е. Ні на Посуллі, ні в басейні Сіверського Дінця вони невідомі, а на поселеннях і городищах Правобережжя навпаки — зустрічаються порівняно часто (Жаботин, Трахтемирівське городище²²).

Черпаки. Поряд з мисками значну групу лощеного посуду становлять черпаки. Як і миски, вони з'являються в Поворсклі разом з пам'ятками чорноліського типу (рис. 52, 6), але набувають великого поширення у другій половині VII—VI ст. до н. е. Від передскіфських вони відрізняються почасти формою і особливо — наявністю на ручці виступа-відростка. За формою чашечки їх можна поділити на глибокі, мілкі і глекоподібні.

Серед перших виділяється ряд варіантів.

а) Уламки великих і малих черпаків з S-подібним профілем стінок (рис. 52, 16, 34), округлим дном з невеликим заглибленням у центрі і петельчастою ручкою, над якою невисоко виступає відросток циліндричної або конічної форми (рис. 15, 10, 13). На деяких ручках з Хухринського поселення відросток заміняли три конічних виступи (рис. 15, 17). Поверхня посудин добре заглажена, іноді лощена. Колір — сірий, чорний або жовтий. В багатьох випадках черпаки цього типу прикрашені різьбленим інкрустованим орнаментом у вигляді пояса, розміщеного на плічках. Зрідка орнамент покривав увесь тулуб посудини від плічок до дна. З поселення поблизу с. Хухри походять уламки черпаків, прикрашених жолобками (рис. 15, 13, 16).

б) Уламки черпаків з більш чи менш видовженою шийкою і напівсферичною нижньою частиною. Тулуб від шийки відділений різким перегином. Поверхня черпаків лощена, інколи прикрашена поясом різьбленого орнаменту, рідше — жолобками або косими насічками на місці переходу шийки в тулуб (рис. 52, 29).

в) Черпаки з глибокою чашечкою плавного профілю з за-

²² Е. Ф. Покровская. Племена скифского времени в лесостепном Правобережье УССР, стор. 167, 168.

округленим або плоским дном. Ручка злегка підвищується над краєм і закінчується ледве наміченим відростком. Поверхня заглажена, орнамент відсутній, діаметр вінець 8—10 см, висота посудин 6—7 см (рис. 52, 21).

Мілкі черпаки мають плоску широко відкриту чашечку і більш або менш відігнуті назвні вінця. Стінки їх слабко профільовані. Дно з круглою ямкою посередині. Ручка має відросток циліндричної форми у вигляді кнопки або рогу. Поверхня черпаків добре заглажена або лощена.

Звичайно вони прикрашались різьбленим інкрустованим орнаментом на плічках або по всьому тулубу у вигляді радіальних стрічок, які сходилися біля дна. Часто мілкі черпаки були й без орнаменту. Висота їх 4—5 см, діаметр вінець 8—10 см (рис. 58, 26).

Черпаки глекоподібної форми мають високу, конічно звужену до вінець верхню частину і сферичний низ, які розділені між собою більш або менш чітко виявленим ребром. Зустрічаються більш присадкуваті черпаки цього типу. Ручка довга, овальна в перетині, невисоко підвищується над краєм посудини. Короткий відросток на ручці має циліндричну або роговидну форму (рис. 52, 35). Поверхня черпаків у більшості випадків чорна, добре лощена. Іноді вони орнаментувались насічками, розміщеними по ребру. В кургані № 18 (поховання 1) поблизу с. Мачух насічками була прикрашена і ручка. Черпак, знайдений на Східному Більському городищі (розкопки 1960 р.), на відміну від інших, був прикрашений різьбленим орнаментом (рис. 33, 9). Висота черпаків 10—12 см.

Особливе місце за своєю формою посідає черпак, знайдений І. А. Зарецьким в кургані № 8 поблизу с. Лихачівки. Він має вигляд широко відкритої чашки з плоским дном. Вінця трохи відігнуті назвні, поверхня підлощена. Орнамент складається з пояса, утвореного двома паралельними подвійними лініями, простір між якими заповнено заштрихованими квадратами. Ручка прикрашена різьбленим орнаментом з інкрустацією у вигляді ромба, заштрихованого паралельними лініями. Висота посудини 9,2 см, діаметр вінець — 17,2 см (рис. 45, 3).

Найбільш ранніми є черпаки з глибокою і мілкою чашечками. Вони походять з розкопок поселень другої половини VII і VI ст. до н. е. (Хухра, Пожарна Балка — пункт II, Мачухи, зольники № 4, 11 і 12 Західного Більського городища, Олефірщина) та з підйомного матеріалу інших ранніх поселень Ворскли, а також з курганів VI ст. до н. е. поблизу с. Мачух (курган № 1, 2 — поховання 2, — 6, 11, 25, 33, 37, 38 — поховання 2).

Більш пізніми є глекоподібні черпаки, знайдені в культурних шарах другої половини VI — початку V ст. до н. е. Західного і Східного Більського городищ та в курганах № 18 (поховання 1) і 37 поблизу с. Мачух (рис. 52, 36).

Для пам'яток сусідніх територій лісостепового Лівобережжя черпаки взагалі не характерні. На Посуллі знахідки їх такі рідкісні, що їх неважко перелічити. Так, два глибоких черпаки з біконічним тулубом були знайдені в курганах № 4 і 11 на Лисій горі біля Лубен²³, два — в курганах № 1 і 2 поблизу с. Герасимівки²⁴ і один біля с. Малих Будок²⁵. В басейні Сіверського Дінця знахідки черпаків невідомі.

Черпаки, аналогічні за формою і орнаментом ворсклинським, звичайні в пам'ятках ранньоскіфського часу в лісостеповому Правобережжі. Так, черпаки у вигляді глибокої S-подібного профілю чашечки виявлені в похованнях другої половини VII ст. до н. е. на Тенетинківському могильнику²⁶ і в ранньому шарі на Жаботинському поселенні²⁷. На відміну від ворсклинських вони мають більш профільовані стінки.

Мілкі черпаки знаходять багато аналогій серед матеріалів Правобережжя першої половини і середини VI ст. до н. е.²⁸, відрізняючись іноді від останніх наявністю на тулубі ребра. Спорідненість ворсклинських черпаків з черпаками з Правобережжя підкреслюється, крім іншого, і однаковою в композиційному відношенні поясною і радіальною орнаментациєю. Слід лише відзначити, що орнаментация черпаків з Поворскля трохи бідніша.

Черпаки глекоподібної форми також мають прями аналогії серед матеріалів з пам'яток другої половини VI ст. до н. е. на Правобережжі. Однак, останні, на відміну від ворсклинських, не орнаментовані²⁹.

Місцевою особливістю черпаків з басейну Ворскли є наявність на ручках відростка у вигляді рогів (рис. 31, 2), невідомого на такого типу посудинах з інших територій Середнього Подніпров'я.

Кубки являють собою посудини з округлим тулубом і високою шийкою. В басейні Ворскли вони з'являються також разом з пам'ятками чорноліського типу (рис. 52, 5) і, як і черпаки, набувають поширення лише в VII і VI ст. до н. е., зустрічаючись на поселеннях і в курганах. Уявлення про них можна скласти на основі цілих посудин, знайдених в курга-

²³ Труды VIII АС, т. IV, М., 1897, табл. 81, 35, 36.

²⁴ В. А. Ильинская, Керамика скифских погребений Посулья, ВССА, табл. I, 5, 6.

²⁵ Там же, табл. I, 7.

²⁶ Смела, II, стор. 92—110.

²⁷ М. И. Вязьмитина, вказ. праця, стор. 63—64, рис. 4, 1, 2, 3, 6, 7, 8.

²⁸ Костянтинівка, курган № 15 (Смела, I, табл. 15, 7); Турія, курган № 461 (ИАК, вып. 20, СПб., 1906, стор. 8); Капітанівка, курган № 486 (ИАК, вып. 35, стор. 66, рис. 2).

²⁹ Журівка, ур. Гаряче, курган № 407 (ИАК, вып. 14, стор. 33—34); Пастирське, ур. Галушино (ДП, III, К., 1900, табл. 53, 816—817); Журівка, курган № 447 (ИАК, вып. 17, стор. 94, рис. 29).

нах VI ст. до н. е. поблизу с. Мачух. Вони мають невеликі розміри і не завжди правильну форму. Висота їх 5,5—11 см. Найчастіше вони мають широкий більш або менш приплюснутий до основи тулуб, округле дно з ямкою посередині і слабо виділену шийку, що конічно звужується до відігнутих вінець. Зустрічаються кубки з уплосченим дном без ямки, а також з тулубом округлої форми та короткою шийкою. Поверхня посудин добре заглажена, іноді злегка підлошена, темно-сірого і коричневого кольору. Всі кубки Мачуського могильника не орнаментовані (рис. 52, 22), лише один з них був прикрашений різьбленим орнаментом у вигляді пояса, закресленого відрізками прямих і косих ліній (рис. 52, 17), а інший — конічними виступами, розміщеними на місці переходу шийки до тулуба. Крім Мачуського могильника уламки кубків виявлено також на поселеннях поблизу Хухри, Мачух та Олефірщини, але вони настільки незначні, що не дають навіть уявлення про свою форму. Особливо виділяється кубок з кургану № 8 біля с. Лихачівки (VI ст. до н. е.). Він має округлий тулуб і, на відміну від решти, прямі невисокі вінця. Тулуб прикрашений трьома вертикальними паралельними лініями. Висота посудини 8 см, діаметр вінець 7,4 см (рис. 45, 2).

На пам'ятках сусідніх територій лісостепового Лівобережжя кубки невідомі. На Посуллі знайдено лише один екземпляр — в кургані № 2 біля с. Вовківців (V ст. до н. е.). Кубки, як і черпаки, характерні для ранньоскіфського часу на лісостеповому Правобережжі, де вони з'являються ще в епоху пізньої бронзи³⁰. Кубки скіфського часу з Правобережжя відрізняються від ворсклинських більш правильними пропорціями, ретельнішою обробкою поверхні і незрівнянно багатшою орнаментациєю. Мачуські кубки, власне кажучи, за формою наближаються до кубків з пам'яток лісостепового Правобережжя другої половини VI ст. до н. е.³¹

Корчаги. Значне місце в складі кераміки ранньоскіфського часу на Ворсклі посідають великі посудини доброї виробки, відомі під назвою корчаг. Під ними розуміються посудини з низькими плічками, близькі за типом до віллановських, котрі добре відомі для гальштатського періоду в Західній Європі. Ворсклинські корчаги характеризуються високою циліндричною або конічною шийкою діаметром 20—24 см з горизонтально відігнутими назовні посудин широкими вінцями і широким тулубом, який звужується до дна невеликого діаметру. Поверхня посудин здебільшого лощена або злегка заглаже-

³⁰ С. С. Березанська і Г. Т. Тітенко, Нові розкопки пам'яток Білогородського типу, Археологія, т. IX, стор. 127, рис. 6, 4; А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, стор. 58, рис. 34, 3; 40, 4, 5; 51, 3, 9, 18, 20, 31—34.

³¹ Турія, кургани № 499, 491 (ИАК, вып. 35, стор. 73—74, рис. 15).

на, бурого і сірого кольорів. В VII—VI ст. до н. е. корчаги прикрашались різного типу наліпами іноді з концентричними напівколами або різьбленим орнаментом (рис. 52, 27, 30). Корчаги в басейні Ворскли відомі з передскіфського часу (рис. 52, 4) і знайдені на всіх ранньоскіфських поселеннях цього району (рис. 45, 7). Значно рідше і уже без орнаменту вони зустрічаються на пам'ятках V ст. до н. е. (рис. 52, 43).

На лісостеповому Лівобережжі за межами басейну Ворскли корчаги не набули поширення. Відома лише одна така посудина, прикрашена різьбленим орнаментом з інкрустацією, яка походить з кургану біля хутора Шумейка³². Поодинокі уламки корчаг з лощеною поверхнею є серед матеріалів Басівського городища³³.

Посудини типу корчаг добре відомі на лісостеповому Правобережжі починаючи з другого ступеня чорноліської культури³⁴. Великого поширення вони набувають там в ранньоскіфський час. В VII — на початку VI ст. до н. е. правобережні корчаги, подібно до ворсклинських, прикрашались наліпами з концентричними напівколами і широкими поясами різьблених візерунків.

Окрему групу керамічного комплексу ранньоскіфського часу становлять уламки вінець посудин невеликого діаметра (9—14 см) з високою циліндричною або конічною шийкою і плавно відігнутим назовні краєм, які належать, напевне, глекам (рис. 29, 9). Судячи з цілих посудин, знайдених в Частих курганах під Воронежем, вони мали досить великі розміри (до 32 см висотою), опуклий тубуб, невелике дно та масивні овальні в перетині ручки, прикрашені жолобками³⁵. Уламки таких посудин добре відомі на пам'ятках скіфського часу з лісостепового Лівобережжя. На Правобережжі їх поки що не знайдено.

Крім описаних форм VII—VI ст. до н. е. на пам'ятках VI ст. до н. е. в Поворсклі відомі також окремі посудини інших типів. До них належать посудини зі зливом. Одна з них знайдена Б. А. Шрамком в зольнику № 11 Західного Більського городища. Вона мала форму широко відкритої банки з ледве загнутими всередину вінцями. Поверхня посудини лощена (рис. 29, 8). Уламки посудин зі зливом в скіфський час широко відомі в Середньому Подніпров'ї (Жаботин, Басівка, Гостроверхівка та ін.).

В зольнику № 4 Західного Більського городища (розкоп-

³² ДП, III, стор. 7, № 820.

³³ Розкопки В. А. Іллінської, Фонди ІА АН УРСР.

³⁴ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, стор. 66—68, рис. 43.

³⁵ С. Н. Замятнин, Скифский могильник Частые курганы под Воронежем, СА, VIII, М.—Л., 1946, стор. 36, рис. 25.

ки В. А. Городцова 1906 р.) було знайдено уламок прямоствінної посудини з відламанною ручкою і плоским дном. Стінки її прикрашені багатим різьбленим інкрустованим орнаментом, поверхня заглажена. Висота посудини 11 см (рис. 31, 8). Аналогії їй невідомі. Однак прямоствінні посудини великих і малих розмірів, як вказувалося вище, зустрічаються на Правобережжі ще в пам'ятках чорноліського типу. В поодиноких випадках вони трапляються тут і в ранньоскіфський час.

Своєрідну посудину знайдено в кургані № 6 поблизу с. Мачух. Вона має низький тулуб і виділену уступом широку шийку з відігнутих назовні краєм. Поверхня посудини заглажена, колір сірий. На плічках вона прикрашена чотирма овальними виступами, а на тулубі поясом з різьбленим візерунком. Висота посудини 10,5 см, діаметр вінець 11 см (рис. 40, 2). В кургані № 1 в ур. Осняги знайдено невелику посудину з циліндричною шийкою, відігнутими вінцями, округлим тулубом і плоским дном, прикрашену різьбленим орнаментом, розміщеним двома поясами під вінцями і на тулубі: верхній пояс заповнено косими паралельними лініями, нижній — заштрихованими квадратами, розміщеними в шаховому порядку. Поверхня шорстка, сірого кольору. Висота посудини 10,5 см (рис. 43, 1). Близька за формою і розмірами до неї посудина походить з кургану біля с. Деренговця на Тясміні³⁶. Однак, остання лощена і не має орнаменту.

Цідилки. Окрему групу посудин становлять «друшляки» або цідилки, представлені на поселеннях Ворскли двома формами. Одні з них мають конічної форми стінки суспіль вкриті отворами. Висота їх — 12 см (рис. 30, 11; 52, 38). Інші зроблені у вигляді сковороди з більш або менш високим бортиком висотою 2—5 см. Отвори у них знаходяться у дні (рис. 52, 37).

Близькі за формою посудини добре відомі на пам'ятках передскіфського і скіфського часу в Середньому Подніпров'ї³⁷ і Подністров'ї³⁸.

Кришки. В зольнику № 11 Західного укріплення Більського городища (розкопки 1958 р.), а також серед матеріалів, які зібрав І. А. Зарецький на дюнах біля с. Лихачівки, є уламки круглих плоских кришок з отворами. Аналогічні кришки

³⁶ КІМ, інв. № 1145/222.

³⁷ С. С. Березанська і Г. Т. Тітенко, Нові розкопки пам'яток Білогрудівського типу, Археологія, т. IX, стор. 129, рис. 7, 3; Є. Ф. Покровська і Є. О. Петровська, Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка, Археологія, т. XIII, К., 1961, стор. 141, рис. 9; В. А. Ильинская, Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскола, КСИА, вып. VIII, стор. 82, табл. I, 4; Б. А. Шрамко, Следы земледельческой культуры у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке, СА, 1957, № 1, стор. 179, рис. 1.

³⁸ Г. И. Смирнова, Сведения о работе Западноукраинской экспедиции 1956 г., Сообщения Государственного Эрмитажа, т. XIII, Л., 1958, стор. 69.

відомі на правобережних городищах скіфського часу — Пастирському (розкопки М. Ю. Брайчевського 1949 р.), Трахтемирівському (розкопки автора 1964 р.) і Хотівському (розкопки Є. Ф. Покровської 1948 р.) та на Південному Бузі³⁹.

Посуд V ст. до н. е.

Кераміка V ст. до н. е. в порівнянні з більш ранньою, як вже відзначалося, вивчена значно гірше. Основним джерелом для її характеристики є матеріали з поселень поблизу с. Кучмівки і Чернеччини.

На відміну від VI ст. до н. е. склад комплексу кераміки V ст. до н. е. значно простіший. Основною формою тепер стає горщик з відігнутими вінцями, короткою виділеною шийкою і опуклим тулубом, що переходить в невелике дно з закраїною. Варіантом цього типу є горщики з менш рознудим профілем. Край вінця таких посудин, як правило, прикрашався ямками або косими насічками, рідше на них зустрічається наліпний валик, який тепер розміщується частіше на самому краю вінця. Описані горщики відомі з кінця VI ст. до н. е. (верхній шар зольника № 12 Західного Більського городища) (рис. 52, 41, 42). Посудини бочкоподібної і банкової форм з наліпним валиком під вінцями, які є основними для VI ст. до н. е., зустрічаються тут в невеликій кількості. Лошений посуд становить також незначний процент. Він представлений лише мисками, глеками і поодинокими фрагментами корчаг. Черпаки і кубки зникають зовсім. Миски і глеки за формою не відрізняються від ранніх. Слід лише відзначити, що орнамент на мисках зникає (рис. 52, 47). Близький до кучмівського і чернечинського комплекс кераміки був виявлений також на зольниках Великого Більського городища.

Описаний посуд (горщики, глеки, миски) добре відомий на пам'ятках Посулля та басейну Сіверського Дінця. На Правобережжі горщики такого типу знайдено на городищах VI—IV ст. до н. е. (Пастирському, Шарпівському), але, на відміну від Лівобережжя, глеки там невідомі. В орнаmentaції горщиків на Правобережжі, як уже вказувалося вище, з кінця VI—V ст. до н. е. зникають проколи, залишаються тільки наколи, що утворюють з внутрішнього боку посудини опуклини-горшини, і з'являються ямки.

Близькі за формою і орнаментом до кучмівських горщики виявлені на Кам'янському городищі в степу⁴⁰.

³⁹ Г. И. Смирнова, Севериновское городище (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1947—1948, 1953 г.), Археологический сборник, вып. 2, Л., 1961, стор. 94, рис. 8, 5.

⁴⁰ Б. Н. Г раков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, М., 1954, стор. 71, табл. III, 2, 5, стор. 73, табл. IV, 4.

До V ст. до н. е. належать також невеликі горщики, виявлені в курганах № 10, 13, 14 і 15 Мачуського могильника. Посудини з курганів № 13 і 15 мають відігнуті назвні вінця, округлий тулуб і коротку виділену шийку. Вінця посудини з кургану № 15 були потовщені і прикрашені пальцевими ямками по краю. Висота невеликих горщиків 11 см (рис. 52, 44, 46). Близькі за формою посудини відомі в курганах Посулля⁴¹. Горщик з кургану № 10 мав невелике дно і прямі вінця (рис. 49, 5). За формою він нагадує горщик, знайдений в кургані IV ст. до н. е. поблизу с. Великих Будок на Посуллі⁴². Із кургану № 14 біля с. Мачух походить посудина зі зливом, яка дещо відрізняється від аналогічних ворсклинських посудин VI ст. до н. е. за формою (виділена шийка, округлий тулуб з чітко виділеним дном) та більш грубою обробкою поверхні (рис. 49, 4). Особливе місце посідає горщик з мачуського кургану № 13. На відміну від решти, він має біконічну форму. Вінця у нього злегка відігнуті назвні. Збереглися ознаки ручки. Поверхня заглажена, сірого кольору. Висота посудини 11,5 см (рис. 52, 45).

Посуд IV—III ст. до н. е.

Кераміка IV—III ст. до н. е. на Поворсклі вивчена також недостатньо. Найкраще вона представлена матеріалами із верхнього шару Східного Більського городища та селища поблизу с. Буд.

Основним типом посуду залишається горщик, за формою і орнаментом близький до таких же посудин V ст. до н. е. (рис. 52, 54, 55). Дно, на відміну від ранніх посудин, має виступ (рис. 52, 56). Зустрічаються горщики з вінцями у вигляді широкої лійки (рис. 52, 53). З орнаментальних мотивів найчастіше застосовуються косі насічки, є також пальцеві вдавлення. Деякі посудини не орнаментовано зовсім (рис. 52, 55). Бочкоподібна і банкова форми горщиків та наліпний валик в орнаментатії зникають. З лощеного посуду зустрічаються миски і глеки, які за формою не відрізняються від більш ранніх і найчастіше мають заглажену поверхню (рис. 52, 57, 58).

Описана кераміка добре відома на сусідніх територіях лісостепового Лівобережжя, де вона з'являється ще в VI ст. до н. е. і майже в незмінному вигляді зберігаються аж до III ст. до н. е.

⁴¹ В. А. Ильинская, Керамика скифских погребений Посулья, ВССА, стор. 177, табл. II, 26.

⁴² Там же, стор. 183, табл. V, 8.

Близькі за типом горщики відомі також серед кераміки Кам'янського городища⁴³ і на території лісостепового Правобережжя. Однак, на відміну від ворсклинських, проколи на останніх відсутні, а в орнаментатії посудин з вінцями у вигляді лійки зустрічаються ямки, невідомі на Ворсклі⁴⁴.

Інші керамічні вироби

На поселеннях басейну р. Ворскли, особливо в ранньоскіфський час, зустрічається значна кількість різноманітних керамічних виробів. До них відносяться мініатюрні посудини, пряслиця, катушки, статуетки, глиняні конуси.

Мініатюрні посудини виготовлялись досить грубо з погано відмуленої глини без будь-яких додаткових домішок. Поверхня їх нерівна, випал поганий. Досить часто вони повторюють форми побутових горщиків, глибоких мисок з плоским дном, а іноді — на кільцевому піддоні. Такі посудини з поселення поблизу с. Хухри були прикрашені поясом різьбленого орнаменту, розміщеного на тулубі, пальцевими ямками або косими насічками на вінцях. Висота їх від 1,5 до 6,5—7 см (рис. 16, 2—5; 52, 18, 60).

«Гудзики» являють собою глиняні плоскі кружочки діаметром 3—4 см з двома отворами посередині. Вони часто зустрічаються на ранніх поселеннях, але особливо багато їх знайдено в зольниках Мачухи. Деякі з них прикрашались насічками або наколами (рис. 30, 10; 52, 32). Аналогічні глиняні гудзики добре відомі в пам'ятках лісостепового Правобережжя⁴⁵. В невеликій кількості вони трапляються також на поселеннях і городищах в басейнах Сули та Сіверського Дінця⁴⁶.

Близькі до «гудзиків» кружки, які виготовлялися із стінок ліпних посудин, іноді амфор. Їх діаметр становить 2—6 см, товщина — 0,5—1,5 см.

Катушки мають вигляд округлого в перетині стрижня з плоскими шляпками на кінцях. Довжина їх 3,5—4 см. Вони виявлені на Західному Більському городищі і на поселенні поблизу с. Хухри (рис. 30, 5, 7; 52, 31). На цьому ж поселенні знайдено також глиняні вироби у вигляді блоків діаметром

⁴³ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, стор. 70, табл. II, 3, 4.

⁴⁴ В. Г. Петренко, Культура племен Правобережного Придніпровья, МИА, № 96, М., 1961, стор. 87, рис. 10, 5—8.

⁴⁵ І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція, АП, т. VI, табл. III, 12—14.

⁴⁶ Б. А. Шрамко, Поселення скіфського часу біля станції Шовкова, Археологія, т. XVI, стор. 185, рис. 3, 3; Фонди ІА АН УРСР, Басівське городище.

3 см (рис. 16, 14; 52, 28). Аналогічні предмети зафіксовано серед знахідок на поселенні біля с. Жаботина.

Пряслиця частіше зустрічаються на поселеннях, рідше — в курганах протягом всього скіфського часу. За формою вони різноманітні — біконічні, конусоподібні, кулевидні із зрізаними краями, грушевидні та ін. (рис. 43, 26; 52, 39, 52, 59). Поверхня пряслиць найчастіше заглажена, в поодиноких випадках — лощена. Деякі з них прикрашені орнаментом у вигляді насічок, коротких різьблених ліній або наколів, котрі іноді кривають всю поверхню, а іноді лише найширшу або нижню частину виробу (рис. 30, 4). Висота їх 1—3,5 см.

Окрему групу знахідок становлять грубо виліплені зооморфні та антропоморфні статуетки. Зооморфні статуетки, що зображають коня, бика, півня та ведмедя, особливо часто зустрічаються на поселеннях VII—VI ст. до н. е. (рис. 22, 20—22), але найбільше їх виявлено в мачуському зольнику (рис. 52, 23), розкопаному М. Я. Рудинським 1946 р. Подібні статуетки добре відомі на поселеннях скіфського і передскіфського часу в Середньому Подніпров'ї⁴⁷. Знайдено їх також на поселеннях в середній течії Дністра⁴⁸ та на пам'ятках юхнівської культури⁴⁹.

Антропоморфних статуеток знайдено дві. Обидві вони походять із Західного Більського городища. Одна з них, знайдена В. О. Городцовим 1906 р., являє собою глиняний циліндричний стовпчик з грубим, схематично переданим обличчям. Іншу, що зображала сидячу жіночу фігуру, було знайдено Б. А. Шрамком в зольнику № 11 (розкопки 1958 р.)⁵⁰.

На сусідніх територіях Середнього Подніпров'я уламки антропоморфних статуеток відомі серед матеріалів з Шарпівського городища⁵¹ і з поселення кінця VI—V ст. до н. е. біля Гайдамацької гори поблизу села Лубенців у басейні р. Тясмина⁵².

Глиняні конуси досить часто зустрічалися під час розкопок поселень VII—III ст. до н. е. Виготовлялися вони з глини без

⁴⁷ Б. А. Шрамко, Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северского Донца, КСИИМК, вып. 54, М., 1954, стор. 111, рис. 49; І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція 1947 р., АП, т. IV, стор. 80, табл. I, 1—5; С. С. Березанська, Поселення раннього залізного віку в Житомирській області, АП, т. VI, стор. 50, табл. I, 9.

⁴⁸ А. І. Мелюкова, Памятники скифского времени на Среднем Днепре, КСИИМК, вып. 51, М., 1953, стор. 71.

⁴⁹ Е. І. Горюкова, Городище Торфель, КСИИМК, вып. 31, М., 1950, стор. 152, рис. 53, 28.

⁵⁰ Б. А. Шрамко, Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 г.

⁵¹ І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція. АП, т. II, табл. I, 6, 8.

⁵² А. І. Тереножкин, Археологические исследования близ Смелы в 1952 году, КСИА, вып. 3, К., 1954, стор. 76.

помітних домішок і звичайно слабо випалювались. Висота їх 10—13 см. З одного або двох боків на них є глибокі ямки, які часто доходять до середини товщини (рис. 30, 12; 52, 51). Глиняні конуси досить часто зустрічаються в пам'ятках сусідніх територій лісостепового Лівобережжя⁵³. На Правобережжі вони невідомі зовсім. Слід відзначити, що на поселеннях давньослов'янської роменської культури зустрічаються печі, в яких склепіння викладені з подібних конусів. Можливо, таке ж призначення мали і конуси, виявлені на поселеннях скифського часу.

Антична кераміка

Грецька кераміка, представлена амфорами та чорнолаковим і простим посудом, в пам'ятках Ворскли, крім Більського городища, зустрічається рідко.

Найбільш поширеними є амфори, відомі за знахідками на поселеннях і особливо на Більському городищі, де, наприклад, в зольнику № 9 Великого городища (розкопки В. О. Городцова 1906 р.) виявлено 24 амфорні ніжки⁵⁴. Представлені амфори виключно уламками. Найранішими з них є іонійські амфори середини VI ст. до н. е., прикрашені смугами лаку. Їх знайдено в зольниках Західного Більського городища⁵⁵. Ручка такої ж амфори зустрілася і на поселенні поблизу с. Олефірщини⁵⁶.

До кінця VI — першої половини V ст. до н. е. відносяться уламки хіоських з пухлими шийками і протофазоських амфор. Вони становлять переважну більшість знахідок в зольниках № 11 і 12 Західного Більського городища (розкопки 1958—1959 рр.). Відомі вони також на Східному⁵⁷ і серед підйомного матеріалу Великого Більського городища. В зольнику № 9 Великого городища (розкопки 1906 р.) були виявлені боспорські амфори IV—III ст. до н. е.

Амфори цього ж часу було знайдено і під час розкопок

⁵³ В. А. Іллінська, Верхньосулзьська експедиція 1947 р., АП, т. IV, стор. 37, табл. I, 29—30; Б. А. Шрамко, Селище та могильник ранньої залізної доби біля села Острроверхівки, АП, т. VI, стор. 63.

⁵⁴ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 120—127.

⁵⁵ Н. А. Онайко, Античный импорт в Среднем Приднепровье, СА, 1960, № 2, стор. 29; Б. Н. Граков и Н. Г. Елагина, Отчет о раскопках скифской экспедиции исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1958 г., стор. 15.

⁵⁶ Визначення Б. М. Гракова.

⁵⁷ Б. Н. Граков, Отчет о раскопках скифской экспедиции истфака МГУ на Бельском городище в 1959 г., Науковий архів ІА АН УРСР, № 1959/30, стор. 15; Б. А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1959 г., стор. 36.

1959—1960 років на Східному городищі⁵⁸. Нарешті, на Більському городищі І. І. Ляпушкіним зібрано уламки коських амфор III—II ст. до н. е.⁵⁹ І. А. Зарецький на дюнах поблизу с. Лихачівки знайшов уламки протофазоських амфор і амфор з склянкоподібними «ніжками» V ст. до н. е.⁶⁰ Автором 1953 р. на поселенні поблизу с. Дібровки був знайдений уламок шийки фазоської амфори V—IV ст. до н. е., біля с. Диканьки (пункт 1) — уламок вінець фазоської амфори III ст. до н. е., поблизу с. Кучмівки — два уламки овальних амфорних ручок пізньокласичного або елліністичного часу⁶¹.

Античний розписний посуд зустрічається не лише в курганах, а й на поселеннях. Найбільш ранні його зразки належать до першої половини і середини VI ст. до н. е. Так, в зольнику № 11 Західного Більського городища знайдено уламок закритої посудини корінфського виробництва першої половини VI ст. до н. е. і шийка плоскодонної посудини атичного виробництва середини VI ст. до н. е.⁶² До VI ст. до н. е. відносяться також уламки іонійських посудин, знайдених на Західному Більському городищі та в кургані № 4 поблизу с. Лихачівки (рис. 45, 6). Зі Східного Більського городища походить уламок самоського глека типу «фікеллура» з жовтої глини з слідами малюнку лаком другої половини VI ст. до н. е. Цим же часом датуються також два уламки чорнофігурних посудин із зольників № 1 (розкопки 1906 р.) та 11 (розкопки 1958 р.) Західного Більського городища. На першому збереглися зображення ніг людини, а на другому — тварини⁶³.

Чорнолаковий посуд представлений уламками канфарів, кілків і лекіфів, виявлених на Більському городищі та в курганах VI—III ст. до н. е. Рідше зустрічаються фрагменти червонофігурних посудин V—IV ст. до н. е. Один з них знайдено на Великому Більському городищі, інший походить з кургану № 5 в ур. Осняги. Останній належав теракотовому червонофігурному арибалу з зображенням крилатої істоти⁶⁴.

⁵⁸ Н. А. Онайко, Античный импорт на территории Среднего Приднпровья (IV—II вв. до н. э.), СА, 1962, № 1, стор. 68; Б. А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1959 г., стор. 41.

⁵⁹ Н. А. Онайко, Античный импорт на территории Среднего Приднпровья (IV—II вв. до н. э.), СА, 1962, № 1, стор. 68.

⁶⁰ Н. А. Онайко, Античный импорт в Среднем Поднпровье, СА, 1960, № 2, стор. 29.

⁶¹ Визначення Б. М. Гракова, Фонди ІА АН УРСР.

⁶² Б. Н. Граков и Н. Г. Елагина, Отчет о раскопках скифской экспедиции исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1958 г., стор. 15.

⁶³ Б. А. Шрамко, Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 г., стор. 31; його ж, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1959 г., стор. 41.

⁶⁴ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г. Труды XIV АС, т. III, стор. 131.

Зрідка серед матеріалів Більського городища зустрічається простий сіроглиняний і червоноглиняний імпортований посуд у вигляді уламків глеків, чашок, мисок. На Західному Більському городищі знайдено край лутерія, а на Східному і в зольнику № 9 Великого Більського городища — уламки грецьких світильників.

На підставі всього сказаного можна зробити такі висновки. Як за формою, так і за орнаментом ліпна кераміка скіфського часу на Ворсклі генетично не пов'язана з керамікою бондарихинської культури, поширеної в Лівобережному лісостепу наприкінці бронзового віку. На противагу цьому вона дуже близька до кераміки найраніших пам'яток скіфського періоду на дніпровському лісостеповому Правобережжі і, як і остання, за своїм походженням пов'язана з керамікою чорноліської культури. В ранньоскіфський час за формою і орнаментом кухонна кераміка нічим суттєво не відрізнялася від правобережної. І там, і тут були однаково поширені високі горщики, прикрашені проколами і наліпним валиком, розміщеним на тулубі. З кінця VII або початку VI ст. до н. е. в пам'ятках Ворскли з'являються посудини з валиком під вінцями і посуд бочкоподібної та баночної форм, який зберігається тут протягом VI і на початку V ст. до н. е. Кухонна кераміка пам'яток Ворскли VI ст. до н. е. відрізняється від такої ж кераміки цього часу в басейнах Сули і Сіверського Дінця, де посудини з наліпним валиком під вінцями не набули такого поширення, як на Ворсклі. Лише в V і особливо в IV ст. до н. е. кухонний посуд пам'яток Ворскли набирає рис, властивих культурі племен інших територій лісостепового Лівобережжя. Великого поширення набуває горщик з розвинутим профілем, орнаментований пальцевими ямками або косими насічками по краю в сполученні з наскрізними проколами. Ці посудини характерні для пам'яток Сули, Псла і Сіверського Дінця з самого початку і до кінця скіфського часу.

З V ст. до н. е. починається зближення керамічних форм різних територій України. Горщики з пальцевими ямками по краю поширюються в цей час також на Правобережжі і в степу.

На Правобережжі, на відміну від Лівобережжя, порівняно рано (з кінця VI ст. до н. е.) зникають проколи, а потім і наколи по краю, а в степу вони невідомі майже зовсім.

Зв'язок пам'яток Ворскли з Правобережжям в ранній час (VII і VI ст. до н. е.) підтверджується також наявністю і тут і там більш або менш однакової за формою чорнолощеної кераміки, часто прикрашеної різьбленим геометричним орнаментом з інкрустацією. Такі посудини, як черпаки, кубки, миски, корчаги, знаходять собі аналогії перш за все в пам'ят-

ках басейну Тясмина та Побужжя. Слід лише відзначити, що столова кераміка Ворскли відрізняється від правобережної більшою одноманітністю форм і орнаменту.

Наявність на ворсклинських пам'ятках VI ст. до н. е. орнаментованого лощеного посуду відрізняє їх від одночасних пам'яток лісостепового Лівобережжя, для яких така кераміка не характерна, хоч там і трапляються аналогічні зразки.

В V ст. до н. е. лощений посуд на Ворсклі, як і на Правобережжі, виходить із вжитку. З цього часу лише в поодиноких випадках зустрічаються корчаги, миски з підлощеною поверхнею і глеки, але орнамент на них зникає.

До останнього часу існували дві думки щодо походження чорнолощеної кераміки пам'яток скіфського часу на Ворсклі. В. О. Городцов бачив найбільшу схожість лощеної кераміки Більського городища з кавказькою⁶⁵. О. О. Потапов прийшов до висновку, що поява її тут пов'язана з проникненням на територію Лівобережжя племен гальштатської культури, крайнім форпостом якої і було Більське городище, звідки така кераміка поширювалась і далі на схід⁶⁶.

Дійсно, лощений посуд, інкрустований орнамент і специфічні форми посудин (черпаки, кубки, корчаги) були значно поширені в гальштатський час в Західній Європі і на Кавказі. Однак скрізь ця кераміка має свої місцеві особливості, які проявлялися як у формі посудин, так і в орнаменті. За формою і багатьма орнаментальними мотивами лощена кераміка з пам'яток Ворскли, як можна було побачити вище, аналогічна правобережній і відрізняється від чорнолощених посудин інших територій. На цій підставі походження інкрустованої кераміки в пам'ятках Ворскли можна пов'язувати з керамікою чорноліського і ранньоскіфського часу з лісостепового Правобережжя.

Основна тенденція у розвитку кераміки скіфської доби на Ворсклі полягає в поступовій втраті нею різноманітності форм і орнаментативності та в поступовому зближенні з більш простою і утилітарною за формами керамікою інших культурних груп Лівобережжя. В V і особливо в IV—III ст. до н. е. кераміка пам'яток Ворскли, наскільки можна простежити, уже нічим не відрізняється від кераміки того ж часу з пам'яток Посулля і Сіверського Дінця.

Близькість культури Поворскля до культури лісостепового Правобережжя в ранньоскіфський час підтверджується також поширенням на Ворсклі різних глиняних виробів (гудзиків, котушок, блоків і т. ін.), які були особливо характерні для пам'яток скіфського часу на Правобережжі.

⁶⁵ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 154.

⁶⁶ А. А. Потапов, вказ. праця, стор. 126.

ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ, ОЗБРОЄННЯ, КІНСЬКА ВУЗДЕЧКА ТА ПРИКРАСИ

Археологічні матеріали, виявлені розкопками селищ, городищ і курганів у басейні р. Ворскли, дозволяють досить повно і всебічно охарактеризувати матеріальну культуру пам'яток досліджуваної території, простежити основні ступені її розвитку, з'ясувати місцеві особливості культури та елементи зовнішніх впливів, а частково встановити і напрям економічних зв'язків.

За призначенням ці матеріали поділяються на: 1) знаряддя праці; 2) озброєння; 3) кінську вуздечку; 4) прикраси і предмети туалету.

Розглянемо кожну з зазначених груп окремо.

Знаряддя праці

Знаряддя праці в пам'ятках Ворскли представлено речами з металу, кістки і каменю.

Серед металевих виробів найчисленнішу групу становлять ножі. Всі вони виготовлені з заліза. За формою їх можна поділити на дві групи. До першої з них відносяться ножі з виділеною короткою або трохи довшою вузькою колодочковою частиною. Спинка у них горбовата, вона плавно переходить до колодочкової частини, утворюючи з нею одну дугоподібну лінію. Лезо пряме або трохи ввігнуте з різким перегином до колодочкової частини (рис. 53, 4, 23). Варіантом цього типу є ножі з прямою спинкою. Довжина їх 7—14 см (рис. 42, 13; 53, 5). Ножі другої групи мають невиділену коротку колодочкову частину, горбовату спинку і пряме, трохи ввігнуте, лезо.

На деяких зразках збереглися отвори в колодочковій частині для прикріплення її до колодки. Довжина ножів 11—14,5 см (рис. 53, 22). Колодочки ножів обох груп дерев'яні або кістяні (рис. 32, 22; 33, 22; 53, 28). Вони виготовлялись із двох овальних або гранованих в перетині половинок. Коротка колодочкова частина затискалася між двома платівками і скріплювалася із ними залізними цвяхами, розміщеними в один або два ряди (рис. 53, 6). Кістяні колодочки іноді орнаментувались. В зольнику № 1 Західного Більського городища (розкопки В. О. Го-

родцова 1906 р.) було знайдено уламок кістяної колодочки, прикрашений рядом кружків з крапками всередині (рис. 53, 9). Колодочки з аналогічним орнаментом відомі в правобережних курганах IV ст. до н. е. (Макіївка, курган № 490; Журівка, курган № 404¹). Кінець колодки ножа з зольника № 2 Західного Більського городища (розкопки В. О. Городцова 1906 р.) був прикрашений зображенням голівки барса (рис. 32, 29; 53, 7). Цікаво відзначити, що подібну кістяну колодочку, прикрашену схематичним зображенням голови тварини, було знайдено також в кургані А 12 поблизу с. Блюменфельда (перша половина V ст. до н. е.)². Ножі першої групи становлять більшість на Ворсклі. Вони також добре відомі на інших пам'ятках лісостепової України. В степу такі знахідки рідкісні. Ножі другої групи навпаки — звичайні і для степу і для лісостепу.

Окремо слід відзначити ножі з курганів № 10 в ур. Саранчове поле і № 1 та 10 в ур. Скоробор. Від решти вони відрізняються великими розмірами (довжина 25 см). Ніж викувано разом з колодочковою частиною. Клинок має пряму спинку, що звужується до леза (рис. 44, 4, 10, 11). Такі ножі добре відомі за знахідками в курганах Посулля, наприклад в Старшій могилі, курганах № 1 та 473 поблизу с. Вовківців, № 485 біля с. Плавинищів та ін.

В пам'ятках Ворскли знайдено два уламки залізних серпів. Один з них походить з житла на поселенні поблизу с. Хухри, інший знайдено І. А. Зарецьким на дюнах коло с. Лихачівки. Уламок серпа з с. Хухри має вигляд дугоподібно вигнутої біля нижнього кінця платівки. Довжина уламка 10 см (рис. 53, 3).

Серп з Лихачівки краще зберігся. Він також має вигляд вигнутої дугою платівки з залишками зубців на лезі (рис. 53, 24). Його форма подібна до форми серпів з розкопок Б. М. Гракова на Кам'янському городищі³.

Рибальські гачки виготовлялись із бронзи та заліза. Вони мали форму дугоподібно зігнутого стрижня, один кінець якого мав вигляд борідки, а другий був розплющений або загнутий в петлю (рис. 26, 46, 47; 53, 21, 31). На пам'ятках скіфського часу в Середньому Подніпров'ї ці речі не становлять великої групи. На Ворсклі вони відомі лише в кургані № 6 поблизу с. Лихачівки (VI ст. до н. е.), а також в зольниках № 9 та 12 Західного і Великого Більських городищ.

Шила представлені головним чином у матеріалах з розкопок Більського городища. Викувані вони звичайно із заліза і мають вигляд масивних чотиригранних у перетині стрижнів зі зрізаним верхнім і загостреним нижнім кінцем; довжина їх 6,3—10 см.

¹ ИАК, вып. 14, стор. 24, рис. 58.

² В. Граков, Monuments de la culture scythique entre le Volga et les monts Oural, ESA, VII, Helsinki, 1932, стор. 42, 43, рис. 25.

³ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, стор. 141.

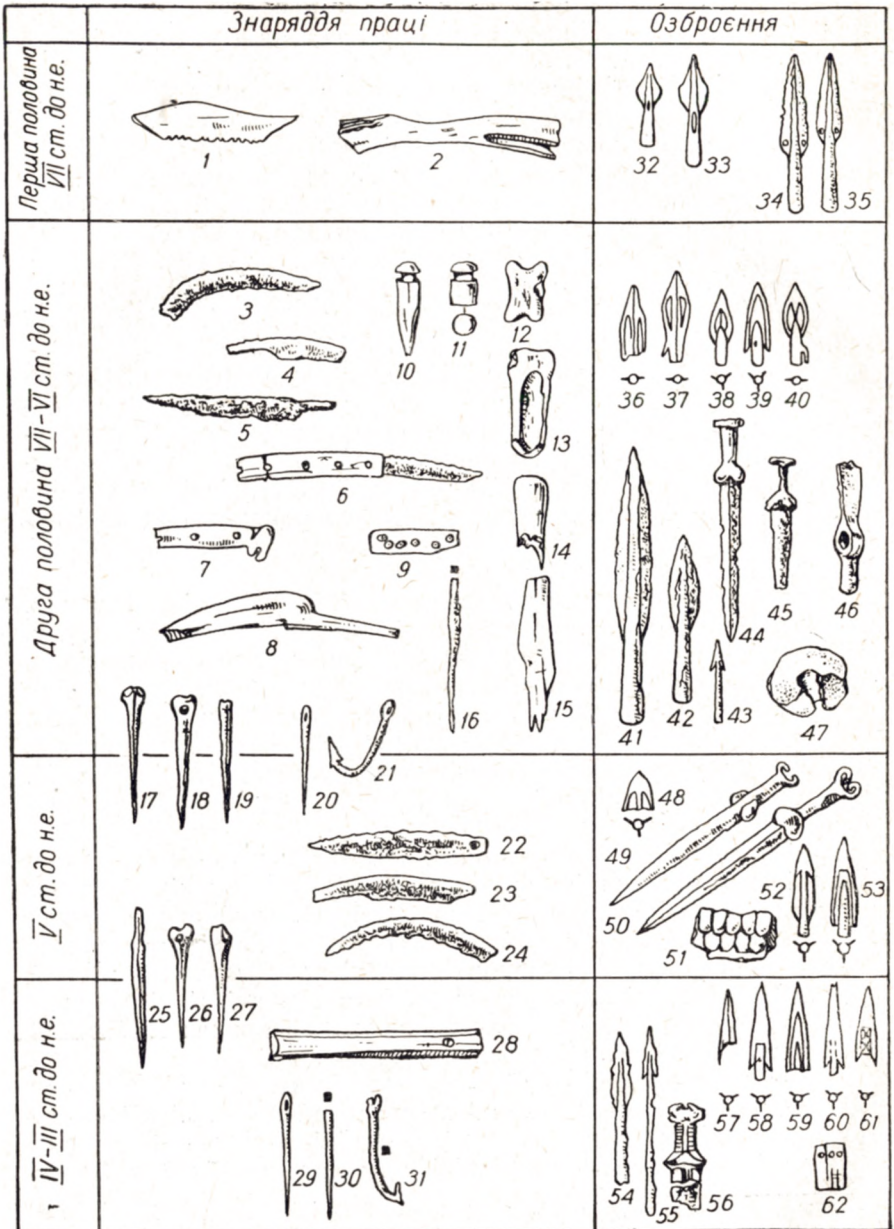
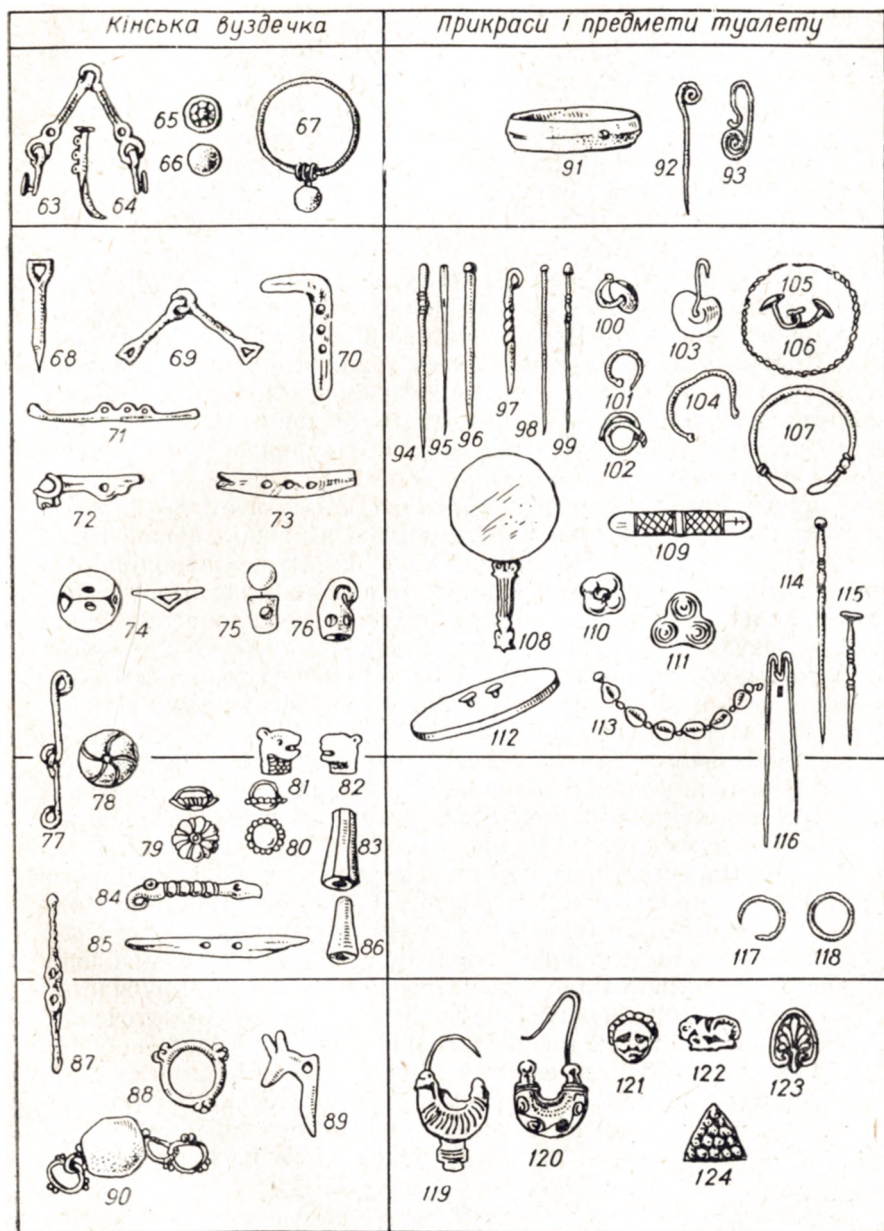

Рис. 53. Знаряддя праці, озброєння, кінська вуздечка.

предмети туалету і прикраси з басейну Ворскли.

Деякі шила мали в середній частині потовщення (рис. 53, 16, 30).

І. А. Зарецьким на дюнах поблизу с. Лихачівки було знайдено багато бронзових голок — круглих в перетині стрижнів зі сплющеним верхнім кінцем, в якому знаходиться продовуватий отвір для нитки (рис. 26, 58; 53, 20, 29).

Там же І. А. Зарецький знайшов бронзовий в'язальний гачок. Він має вигляд округлого в перетині стрижня, один кінець якого загнутий в петлю. Довжина гачка 24 см.

В скіфський час, особливо в VII—VI ст. до н. е., на пам'ятках Середнього Подніпров'я, в тому числі і в Поворсклі, великого поширення набули кістяні знаряддя: проколки, тупики, лошила і т. ін., виготовлені з кісток диких або домашніх тварин. Серед них найбільш численну групу становлять шила та проколки. Виготовлялися вони переважно з видовжених трубчастих кісток дрібних копитних тварин. Стрижень здебільшого буває залощеним. Деякі з них мають у верхньому кінці отвір для підвішування (рис. 32, 23; 53, 17—19, 25—27).

Поряд з проколками на поселеннях VII і VI ст. до н. е. зустрічаються тупики. Вони виготовлялися з нижніх щелеп великої рогатої худоби. Робоча частина їх дуже заплірована (рис. 53, 2, 8). Прийнято вважати, що тупики застосовувались для обробки шкіри. Великі трубчасті кістки, лопатки, ребра використовувались як лошила (рис. 23, 7).

В зольниках Мачухи і Західного Більського городища виявлено астрагали кози і свині з заплірованими боками. Деякі з них мали наскрізні отвори (рис. 23, 8; 53, 12).

На Мачуському поселенні знайдено два знаряддя, виготовлені з черепної кришки тварини. Вони мали вигляд платівки овальної форми розмірами 3,5×5 см з добре зашліфованими краями. На думку М. Я. Рудинського, це були скребла⁴. Близькі за формою платівки знайдено в зольнику № 1 Західного Більського городища (розкопки В. О. Городцова 1906 р.). Довжина останніх — 5,5 см, ширина — 3,8 см, товщина — 3—4 см.

В землянці на поселенні поблизу с. Хухри було знайдено кістяне долото. Воно мало вигляд розрубаної навпіл трубчастої кістки тварини. Напівкруглий робочий край його заточений з двох боків. Протилежний кінець зрізаний і трохи залощений. Довжина долота 10,8 см, ширина 4 см (рис. 53, 13).

Унікальною знахідкою є уламок кістяної ложки з довгою тонкою ручкою, схожою на сучасну, з поселення поблизу с. Петрівки⁵. Кістяні ложки в пам'ятках скіфського часу зустрічаю-

⁴ М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології (1946), АП, т. II, стор. 77.

⁵ И. И. Ляпушкин, Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы, КСИИМК, вып. XVII, М., 1947, стор. 125, рис. 53, 19.

ться рідко. Ложки, прикрашені в звіриному стилі, було виявлено в курганах в ур. Дар'ївка поблизу с. Василівки в лісостеповому Правобережжі⁶ та на поселенні біля ст. Шовкова⁷. Подібні ложки добре відомі в жіночих сарматських похованнях⁸.

На Мачуському поселенні і в зольнику № 2 Західного Більського городища виявлено кістяні гребінці. Гребінець з Мачухи виготовлений з рогу, розрізаного навпіл. Він мав вигляд платівки довжиною 13,5 см і шириною 3,5 см. На одному кінці його збереглись два зубці (рис. 23, 6; 53, 15). Такими гребінцями розчісували шерсть. Вони зустрічаються на різних територіях і в різних культурах. На території Середнього Подніпров'я кістяні гребінці відомі в пам'ятках чорноліської культури⁹ і в ранньоскіфський час (поселення поблизу с. Жаботина).

В зольнику № 3 Західного Більського городища виявлено уламок кістяного молотка (рис. 32, 26; 53, 14), виготовленого з трубчастої кістки. Один кінець його обрізаний і заглажений, інший не зберігся. За 6 см від краю молотка знаходиться отвір. Близький за формою до більського молоток знайдено на Трахтемирівському городищі на Канівщині (розкопки автора 1965 р.).

В зольниках Західного Більського городища було знайдено так звані «пробки». Одні з них були зроблені у вигляді стовпчика з гостро заточеним одним кінцем, інші зверху мали грибовидну шляпку і звужену шийку. Висота їх 6—8 см (рис. 53, 10, 11). Аналогічні «пробки» великих і малих розмірів відомі в архаїчних курганах в Середньому Подніпров'ї та в степу¹⁰. Призначення їх невідоме.

Знаряддя з каменю в пам'ятках Ворскли представлено найчастіше уламками кварцитових зернотерок, терочників для розмелювання зерна, точильними брусками.

Точильні бруски плоскі, прямокутної форми, виготовлені з пісковика або сланцю. З одного боку вони іноді мають отвір для підвішування (рис. 16, 15).

В одному з шурфів, закладеному автором на поселенні поблизу с. Ницахи, разом з керамікою скіфського часу було виявлено уламок точильного каменя з вузькими жолобками, напевне, для заточки якихось предметів. Подібний камінь, але більших розмірів, було знайдено в ямі на поселенні поблизу с. Жаботина (розкопки 1958 р.)¹¹.

⁶ Смела, II, стор. 132, рис. 12.

⁷ Б. А. Шрамко, Поселення скіфського часу біля станції Шовкова, Археологія, т. XVI, стор. 182, рис. 1, 21.

⁸ К. Ф. Смирнов, Савромати, М., 1964, стор. 160.

⁹ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, рис. 68, 3.

¹⁰ Смела, II, табл. XIV, 2, 3, 4; Смела, III, табл. VIII, 9; ИАК, вып. 19, СПб., 1906, стор. 85, рис. 9.

¹¹ Фот. ИА АН УРСР.

Озброєння

Найбільш поширеними предметами озброєння на Ворсклі є бронзові наконечники стріл. Тут знайдено також наконечники списів, кинджали, мечі і в поодиноких випадках — дрютки, сокири, залізні панцирі.

Стріли. В пам'ятках Поворскля стріли відомі з передскіфського часу. Особливо часто вони тут зустрічаються з VI ст. до н. е., знаходячись переважно в чоловічих похованнях. В меншій кількості відомі вони на поселеннях. До 2 тисяч наконечників стріл зібрав І. А. Зарецький на дюнах поблизу с. Ляхівки (рис. 26, 1—42).

Наконечники стріл здебільшого бронзові. В поодиноких випадках зустрічаються кістяні (рис. 32, 10). Привертають увагу дерев'яні наконечники, знайдені в курганах № 10 в ур. Скоробор та № 4 в ур. Осняги. Подібні наконечники було виявлено в кургані № 1 поблизу с. Волошського в Надпоріжжі (VI—V ст. до н. е.)¹² та в одному з курганів IV ст. до н. е. біля м. Орджонікідзе, Дніпропетровської області (розкопки О. І. Тереножкіна).

Найраніші наконечники стріл були відкриті в похованні VIII—VII ст. до н. е. поблизу с. Бутенок. Із знайдених тут близько 30 бронзових наконечників збереглися лише два дволопатевого з пером ромбічної форми і довгою втулкою (рис. 18, 20, 21; 53, 32, 33). Аналогічного типу стріли добре відомі в археології. В свій час П. Д. Рау справедливо відніс їх до передскіфського часу¹³. В Середньому Подніпров'ї такі наконечники виявлені в похованні VIII—VII ст. до н. е. поблизу с. Носачева на Тясміні¹⁴, відомі вони також в Криму¹⁵ та в комплексах VIII—VII ст. до н. е. на Північному Кавказі¹⁶.

До VII—VI ст. до н. е. відносяться стріли з поселень поблизу сіл Пожарної Балки (пункт II) та Мачух. На першому з них І. І. Ляпушкіним знайдені: дволопатевого наконечник з овальною голівкою і шипом на втулці; трилопатевого з прямо зрізаними кінцями лопатей і широкою втулкою; наконечник, близький за типом до другого, але більш видовжений, із короткою втулкою (рис. 21, 19—21). На поселенні біля с. Мачух виявлено трилопатевого наконечник з овальною голівкою та ши-

¹² І. В. Яценко, Скифия VII—V веков до н. е., Труды ГИМ, вып. 36, стор. 57—58.

¹³ Р. Рау, Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet, Pokrowsk, 1929, табл. XIV, 2, 1-М.

¹⁴ Г. Т. Ковпаненко, Носачівський курган VIII—VII ст. до н. е., Археологія, т. XX, К., 1966.

¹⁵ А. А. Шепинский, Погребение начала железного века у Симферополя, КСИА, вып. 12, К., 1962, стор. 59, рис. 3, 1—25.

¹⁶ А. А. Иессен, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. е. на Северном Кавказе, ВССА, стор. 118—125, рис. 8, 14.

пом на втулці (рис. 23, 2). Аналогічні стріли добре відомі в багатьох пам'ятках VII—VI ст. до н. е.¹⁷

Розкопками на Західному Більському городищі В. О. Городцовим було виявлено такі типи наконечників стріл: 1) трилопатеві з листовидним пером та з шипом на втулці або без нього (рис. 32, 1—3); 2) тригранний непрофільований з широкою втулкою (рис. 32, 4); 3) трилопатевий з прямо зрізаними кінцями лопатей та короткою втулкою (рис. 32, 5); 4) трилопатеві баштові з прихованою втулкою і зкошеними до основи кінцями лопатей (рис. 32, 6); 5) трилопатеві з рівною основою (рис. 32, 7—9); 6) кістяні округлоконічні (рис. 32, 10). Перші три типи більш характерні для VII—VI ст. до н. е.¹⁸, але зустрічаються і пізніше, протягом всього VI ст. до н. е.; четвертий, п'ятий і шостий — для VI—V ст. до н. е.¹⁹

Стріли, знайдені в зольнику № 9 Великого Більського городища, представлені типами, поширеними в IV—III ст. до н. е.: тригранними пірамідальними з короткою втулкою (рис. 34, 1—4) і такими ж з обрізаною втулкою. На деяких екземплярах одна з граней гострим шипом спадає донизу (рис. 34, 5, 6)²⁰.

Серед поховань найбільш ранні стріли виявлено в курганах № 1 в ур. Осняги та № 6 в ур. Скоробор. Наведемо опис сагайдачних наборів цих і більш пізніх курганів Поворскля.

Осняги, курган № 1. Виявлено десять бронзових дво- і трилопатевих втульчастих з овальною чи листовидною голівкою наконечників стріл, з шипом на втулці або без нього (рис. 43, 2, 3, 6—8).

Скоробор, курган № 6. Чотири бронзових наконечники стріл з поховання представлені різними формами: 1) дволопатеvim з овальною голівкою і шипом на втулці, 2) трилопатеvim з гостро витягнутими вниз кінцями лопатей, 3) трилопатеvim з овальною голівкою, що поступово переходить у втулку, 4) тригранним непрофільованим з широкою втулкою та гостро витягнутими вниз кінцями лопатей (рис. 43, 9—12).

Описані комплекси стріл Г. І. Мелюкова відносить до першої хронологічної групи (VII—VI ст. до н. е.)²¹.

Скоробор, курган № 4. Більшу частину наконечників, що збереглися, становлять дво- і трилопатеві з шипом на втулці або без нього, аналогічні до тих, що знайдено в описаних

¹⁷ Р. Рау, вказ. праця, табл. I, 2A, 2H; табл. III, 1A, 2P. А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, М., 1964, табл. 6, 0-22.

¹⁸ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, САИ, вып. Д1-4, табл. 6, Д-12, 0-22; Р. Рау, вказ. праця, табл. I, 2E.

¹⁹ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, табл. 7, 3-1, И-1, А-3.

²⁰ Р. Рау, вказ. праця, табл. X, 1A, B, H, 1.

²¹ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, табл. 6, B, B.

вище курганах. Крім них тут зустрілися трилопатевий наконечник з короткою овальною голівкою і довгою втулкою та тригранний з овальною голівкою і короткими прямими жолобками на гранях, що виділяють втулку (рис. 43, 18—25).

Скоробор, курган № 10. Три бронзових наконечники, що збереглися, аналогічні знайденим в курганах № 4 і 6 цього ж могильника. Два з них дво- і трилопатеві з овальною голівкою та шипом на втулці або без нього, а третій — тригранний непрофільований з овальною голівкою і короткими прямими жолобками на гранях, що виділяють втулку (рис. 44, 6—8).

Лихачівка, курган № 8. Знайдені 32 бронзових наконечники стріл в основному повторюють описані вище типи. Серед них є більш або менш масивні дво- і трилопатеві з овальною голівкою і шипом на втулці або без нього, трилопатеві з короткою втулкою, тригранні непрофільовані з овальною голівкою та гострими кутами граней і такий же з короткими прямими жолобками на гранях, що виділяють втулку (рис. 45, 1).

Курган поблизу с. Глинища. З 123 наконечників стріл, знайдених під час розкопок, в колекції Державного історичного музею в Москві (ДИМ) збереглось 69. Типологія стріл з цього поховання розроблена Б. З. Рабіновичем. Він виділяє тут такі типи: 1) дволопатеві наконечники з овальною або ромбічною голівкою і шипом на втулці або без нього, які становлять більшість в колекції; 2) дволопатеві з ромбічною голівкою і широкими довгими лопатями, що доходять до кінця втулки; 3) дволопатевий з напівовальною голівкою та загостреними в шипи лопатями, що звисають до втулки; 4) трилопатеві з овальною голівкою і шипом на втулці; 5) тригранні з напівовальною голівкою і з нижніми краями ребер, перпендикулярними до втулки, на якій є шип; 6) тригранні з овальною голівкою, яка слабо відділяється від втулки; 7) трилопатеві трикутної форми з прихованою втулкою. Найбільш ранніми, глибоко архаїчними, Б. З. Рабінович вважає перші два типи, найбільш пізніми — наконечники шостого типу, які зустрічаються наприкінці VI ст. до н. е.²²

Мачухи, курган № 9. Знайдено чотири бронзових наконечники таких типів: 1) невеликий тригранний з виступаючою короткою втулкою; 2) такий же зі скошеними краями граней; 3) тригранний зі схованою втулкою; 4) невисокий тригранний з широкою основою і короткою втулкою (рис. 49, 10—13). Близькі за типом стріли відомі в комплексах VI—V ст. до н. е.²³

²² Б. З. Рабінович, О датировке некоторых скифских курганов Среднего Поднепровья, СА, I, М., 1936, стор. 82, 85, рис. 2.

²³ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, табл. 7, Б4, П9, Ж6.

Деревки, курган № 13 (Опішлянка). 174 бронзових наконечники діляться на чотири типи: 1) трилопатеві з короткою втулкою і зі скошеними до втулки краями лопатей з шипом на втулці або без нього; 2) трилопатеві баштоподібні з прихованою втулкою і скошеними до втулки краями лопатей; 3) тригранні з обрізною втулкою, краї граней скошені до основи, 4) трилопатеві видовжені без втулки (рис. 46, 1—4).

Лихачівка, курган № 7 (Вітова могила). Серед знайдених 238 наконечників зустрічаються такі форми: 1) трилопатеві баштові з рівною основою; 2) такі ж, але зі скошеними до основи краями лопатей; 3) тригранні з дуговидним вирізом біля основи, подовжені кінці граней яких утворюють шипи; 4) трилопатеві і тригранні зі скошеними до втулки краями лопатей, з короткою втулкою і шипом на втулці або без нього (рис. 46, 10—14).

За Г. І. Мелюковою, останні два комплекси відносяться до другої хронологічної групи (VI—V ст. до н. е.)²⁴.

Мачухи, курган № 13. 28 бронзових наконечників стріл належать до трьох основних типів: 1) трилопатеві з рівною основою; 2) такі ж з короткою втулкою; 3) тригранні з рівною основою, одна з граней гострим шипом опускається донизу (рис. 50, 6—31). Описані наконечники добре відомі в сагайдачних наборах V ст. до н. е.²⁵

Осняги, курган № 4. 90 наконечників з поховання діляться на три типи: 1) тригранні пірамідальні з обрізною втулкою, одна з граней гострим шипом опускається донизу, ложок малої висоти; 2) тригранні з короткою втулкою, що виступає, деякі з них орнаментовані; 3) трилопатеві з обрізною втулкою, ложок доходить майже до вістря (рис. 51, 13—14, 22—24). Всі три форми типові для сагайдачних наборів кінця V—IV ст. до н. е.²⁶

Осняги, курган № 7. Виявлено 14 тригранних пірамідальних з прихованою втулкою і трилопатевих з короткою втулкою бронзових наконечників, аналогічних знайденим в кургані № 4 (рис. 51, 15, 16).

Осняги, курган № 5. 29 бронзових наконечників з кургану повторюють типи, які зустрічалися в курганах № 4 і 7. Серед них є тригранні з обрізною втулкою, одна з граней гострим шипом опускається донизу; тригранні з обрізною втулкою і дуговидною виїмкою біля основи; трилопатеві подовжені з короткою втулкою (рис. 51, 17—21).

²⁴ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, стор. 20, табл. II, 27, 28; 7, 3, И.

²⁵ Р. Рац, вказ. праця, табл. VII, 1С, Д; VIII, 1В, Е; А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, табл. 8, И2, 3, Ж1.

²⁶ Р. Рац, вказ. праця, табл. 10.

Г. І. Мелюкова наконечники з трьох останніх курганів відносить до третьої хронологічної групи (V—IV ст. до н. е.)²⁷.

Лихачівка. В ДІМ зберігається велика кількість бронзових наконечників стріл скифського часу, зібраних І. А. Зарецьким на дюнах навколо села. Серед них зустрічаються такі типи:

1) Дволопатеві з ромбічною голівкою і широкими довгими лопатами, що доходять до кінця втулки, з шипом або без нього (рис. 26, 1, 2). П. Д. Рау і Г. І. Мелюкова відносять такі наконечники до передскифського часу²⁸. Запропоноване ними датування не викликає сумнівів. Однак наявність таких стріл в кургані поблизу с. Глинища разом із стрілами кінця VI ст. до н. е. свідчить, що вони існують і пізніше, протягом всього VI ст. до н. е.

2) Масивні дволопатеві з овальною голівкою великих розмірів та з шипом на втулці або без нього (рис. 26, 3, 4). Стріли такого типу зустрічаються з кінця VII ст. до н. е. і в VI ст. до н. е., особливо часто — в першій його половині²⁹.

3) Дволопатеві і трилопатеві менших розмірів з овальною або листовидною голівкою і шипом на втулці або без нього (рис. 26, 5—8).

4) Тригранні непрофільовані з короткою голівкою і широкою втулкою (рис. 26, 9, 10).

5) Масивні трилопатеві з прямокутним зрізом лопаті до втулки, іноді кінці лопатей гостро витягнуті вниз (рис. 26, 11—13).

6) Тригранні з напівовальною голівкою, плоскими гранями і невеликою втулкою (рис. 26, 15).

7) Такі ж непрофільовані з широкою втулкою. Кінці граней гостро витягнуті вниз (рис. 26, 16).

8) Трилопатеві з овальною голівкою та невеликою втулкою (рис. 26, 17, 27).

9) Такі ж з короткою овальною голівкою та довгою втулкою (рис. 26, 14).

10) Такі ж з виступаючою втулкою з шипом або без нього. Кінці лопатей звужуються під кутом до втулки (рис. 26, 18, 19).

11) Такі ж з рівною широкою основою (рис. 26, 20).

12) Такі ж баштові з тупим вістрям (рис. 26, 21).

13) Тригранні невисокі з рівною основою або з вкороченою втулкою (рис. 26, 24—26).

Наконечники типів 3—8 відносяться до VI ст. до н. е. Більш

²⁷ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, стор. 24, табл. III, 3, 4, 5.

²⁸ Р. Рау, вказ. праця, табл. XIV, 3А-С; XV, С-Е; А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, табл. I, Г3-5.

²⁹ Р. Рау, вказ. праця, табл. I, А, В, Д, б, 2А, 2В, 2С.

пізними, характерними для другої половини VI та V ст. до н. е. являються стріли типів 9—13³⁰.

14) Чотиригранні з плоскими гранями, представлені двома варіантами: а) плоско зрізаними біля основи; б) з тріхи виступаючою втулкою, кінець однієї грані у яких утворює шип (рис. 26, 22, 23). Аналогічні стріли знайдено на городищі кінця VI — початку V ст. до н. е. поблизу хутора Городища, Харківської області (розкопки П. Д. Ліберова 1953 р.)³¹.

15) Трилопатовий з невеликою втулкою. Паралельні лопаті сходяться біля вістря конусом (рис. 26, 28).

16) Трилопатовий з короткою втулкою, кінці лопатей зрізані під прямим кутом до втулки (рис. 26, 29). Наконечники двох останніх типів відносяться до V ст. до н. е.³²

17) Тригранні з прихованою втулкою і рівною або дугоподібною виїмкою біля основи, характерні для кінця V—IV ст. до н. е.³³ (рис. 26, 30—31).

18) Тригранні жолобкуваті з рівною основою. Іноді одна з граней гострим шипом опускається донизу (рис. 26, 32, 33, 40).

19) Трилопатові з обрізною втулкою. Ложок доходить майже до вістря. Гострі кінці ребер опускаються нижче основи втулки (рис. 26, 34).

20) Тригранні з невеликою виступаючою втулкою. На деяких екземплярах з половини чи третини голівки нанесено контури втулки. Деякі з них орнаментовано (рис. 26, 35—38).

21) Трилопатові з короткою втулкою, ложок доходить майже до вістря (рис. 26, 39).

Наконечники типів 18—20 добре відомі в пам'ятках IV ст. до н. е.³⁴

Сагайдаки та горити. Разом зі стрілами в шести курганах Поворскля знайдено залишки дерев'яних сагайдаків і одного горита³⁵. Уявлення про їх форму і розміри дають сагайдак з Вітової могили і горит з Опішлянки, які краще збереглися.

³⁰ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, табл. 7, А-11, А-3, Б-10, Г-3, Д-1, И-2, Е-5, 6; Р. Рау, вказ. праця, табл. III, 21, К.

³¹ П. Д. Либеров, Отчет Харьковского отряда Скифской экспедиции о результатах раскопок памятников в районе Огульцы, Валковского района, Харьковской области, 1953 г., Науковий архів ІА АН УРСР, № 1953/20, стор. 7.

³² А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, табл. 8, Г3-5.

³³ Р. Рау, вказ. праця, табл. X, В, С, Д.

³⁴ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, табл. 4.

³⁵ Вітова могила, Опішлянка, Кириківка (курган № 6), Скоробор (курган № 4), Лихачівка (курган № 8).

Сагайдак з Вітової могили було зроблено з невеликих дерев'яних дощочок, обтягнутих шкірою. Він мав прямокутну форму з паралельними боковими сторонами і округлим дном. Довжина його 53 см, ширина 26 см. Зовнішній бік сагайдака був прикрашений золотими бляхами, розміщеними в певному порядку. Вздовж верхнього краю йшли 11 бляшок, що зображали пантеру (барса) в профіль з підігнутими до тулуба передніми і задніми ногами. Вуха, очі і ніздрі передані у вигляді рельєфного кола з отвором посередині, який заповнено склом зеленуватого кольору. Щоб підкреслити силу звірів, їх плечі, кінці лап і хвіст додатково прикрашені зображенням голів грифонів. Нижче, в центрі сагайдака, розміщена кругла бронзова бляха діаметром 7 см з петлею на зворотному боці, вкрита зверху золотою платівкою. Краї бляхи прикрашено рядом зв'язаних між собою стилізованих голів грифонів, які ніби утворюють рамку. По боках від бляхи розміщено чотири невеликі бляшки, котрі утворюють квадрат. Вони мають вигляд розеток з петлею на зворотному боці. Нижче півколом розміщено шість бляшок у вигляді гірського козла з повернутою назад головою і підігнутими ногами. По краю, в нижній частині сагайдака, йдуть 11 бляшок, що зображають голови грифонів з піднятим угору дзьобом та опуклим круглим оком. Всі бляшки мали на зворотному боці петельки і були пришиті до сагайдака вовняними нитками (рис. 48) ³⁶.

Горит з Опішлянки був виготовлений з берести і обтягнутий чорним хутром та прикрашений стилізованими фігурками тварин. Він мав неправильну прямокутну форму, яка розширювалась догори. Довжина його 35,5 см, ширина вгорі 29,2 см, внизу — 20,3 см. Один бік горита був прямим, інший — скошеним. По боках і на дні його було встановлено залізні стрижні. Вздовж верхнього краю горита так само, як і на сагайдаці з Вітової могили, йшли 14 бляшок, що зображали пантеру в аналогічній позі. Нижче їх у лівому верхньому кутку знаходилась хрестовидна бронзова бляха, прикрашена тисненням на золоті зображенням пантер. У верхній подовженій її частині розміщені одна під одною чотири пантери; на трьох інших кінцях і в центрі — по пантері, згорнутій в кільце. На зворотному боці бляхи є два отвори для прикріплення: один у верхній частині, інший — посередині ³⁷ (рис. 47).

Зображення пантери добре відомі в скіфському мистецтві Північного Причорномор'я протягом всього VI ст. до н. е. Наприклад, пантера, що стоїть або згорнулася в кільце, прикрашає мечі з курганів поблизу хутора Шумейка ³⁸ і Гострої могили ³⁹. Її зображення є також на ручках бронзових дзеркал

³⁶ А. А. Захаров, вказ. праця, стор. 69—70.

³⁷ Там же, стор. 78—79.

³⁸ ДП, III, табл. 45, 461.

з курганів колишнього Роменського повіту⁴⁰ та Нижнього Подніпров'я⁴¹. За стилем зображення пантери ворсклинських сагайдаків близькі до відомої пантери з Келермеського кургану⁴². Остання відрізняється від них лише окремими деталями. Наприклад, ноги у келермеської пантери виступають вперед, її хвіст і лапи закінчуються зображенням фігури звіра; ворсклинські ж доповнені головами грифонів, які розміщені не лише на хвості і лапах, але й на плечі. Не дивлячись на ці деталі, спорідненість їх з келермеською пантерою не викликає сумніву.

Прямі аналогії круглій блясі з сагайдака Вітової могили невідомі. Близькі за типом бляхи з петлею на зворотному боці зустрічаються в наборах кінської вуздечки V ст. до н. е. в Середньому Подніпров'ї. Особливо багато їх знайдено в курганах Посулля. Однак всі вони від розглядуваної відрізняються орнаментом: замість голів грифонів краї їх облямовані зарубками.

Гірський козел з повернутою назад головою і підігнутими ногами зроблений в традиціях архаїчного скіфського звірино-го стилю. Його зображення в аналогічній позі зустрічаються на предметах з Келермеського кургану, на рукоятках мечів Мельгунівського і Шумейківського курганів⁴³, на золотій плитці з кургану поблизу Прусів (Михайлівки)⁴⁴ та на ручці бронзового дзеркала з кургану Роменського повіту⁴⁵ і т. ін. Мотив гірського козла, як і мотив пантери, має східне, передньоазіатське походження⁴⁶.

Бляшки у вигляді голови грифона, що прикрашали сагайдак з Вітової могили, мали також велике поширення в ранньоскіфський час в Середньому Подніпров'ї. Голови з опуклим круглим оком і загнутим дзьобом, в основу якого покладено зображення хижого птаха, зустрічаються на предметах озброєння, кінської зброї. Грифон часто є не лише основною прикрасою, але й додатковою, як на бляшках, що прикрашали сагайдак з Вітової могили.

Хрестовидна бляха з опішлянського горита знаходить собі аналогію в блясі з кургану № 2 поблизу с. Вовківців на Посуллі

³⁹ W. Ginters, *Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland*, Berlin, 1928, табл. IV, 6.

⁴⁰ Смела, III, стор. 59, рис. 17, табл. XI, 3.

⁴¹ Б. М. Граков, Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи, *Археологія*, т. I, К., 1947, стор. 29.

⁴² M. Rostovzeff, *The Animal stile in South Russia and China*, 1929, табл. XII.

⁴³ ДП, III, табл. XIV, 461; МАР, вып. 31, СПб., 1911, стор. 4, рис. 2.

⁴⁴ ДП, II, К., 1899, табл. VIII, 448.

⁴⁵ Смела III, табл. XII, 3.

⁴⁶ K. Schefold, *Der Scythische Tierstil in Südrussland*, ESA, VII, Helsinki, 1932, стор. 46.

(початок V ст. до н. е.). Вона входила до складу кінської зброї і, ймовірно, була налобником⁴⁷.

Б. М. Граков виділив цілу групу хрестовидних блях, знайдених в Ольвії, Угорщині і в пам'ятках ананьїнської культури⁴⁸. Вони різняться між собою зображеннями. Якщо на бляхах з Угорщини, Ольвії, як і на бляхах з Опішлянки і Вовківців, зображені хижакі, то на ананьїнській блясі в центрі і на круглих виступах розміщені сонячні кола з променями, а на довгій прямокутній платівці — ряд рельєфних трикутників⁴⁹.

На думку Б. М. Гракова, розглядувані бляхи мають ольвійське походження, причому опішлянська і вовківецька виготовлені на місці за ольвійським зразком⁵⁰.

С п и с и. На Ворсклі знайдено шість залізних наконечників списів. З них два передскіфського і чотири скіфського часу.

Передскіфські наконечники з пером листовидної форми та двома отворами біля основи пера, виявлені в похованні поблизу с. Бутенко, Кобеляцького району, Полтавської області (рис. 53, 34, 35), не набули поширення в пам'ятках Середнього Подніпров'я. Як вже зазначалося в розділі I, близькі до них за формою бронзові і залізні наконечники відомі на Заході в пам'ятках VIII—VII ст. до н. е.

Наконечники списів скіфського часу можна поділити на дві групи. До першої відносяться наконечники з пером лавролистий форми з ребром посередині, що переходить у довгу втулку (I відділ, I тип за Г. І. Мелюковою). Їх виявлено в курганах VI ст. до н. е. № 1, 2 (поховання 2) і 24 поблизу с. Мачух (рис. 53, 42) та № 6 біля с. Лихачівки. Останній, на відміну від мачуських, має перо більш видовженої форми (рис. 53, 41). Наконечники цієї групи повторюють форму бронзових наконечників передскіфського часу з території України, котрі існують тут з кінця VII до кінця VI ст. до н. е.⁵¹

Другу групу становлять наконечники з Опішлянки та кургану № 2 групи II поблизу хутора Настельного (розкопки Д. Я. Багалія). Вони мають листовидну форму без ребра і довгу втулку. Більш ранній з них наконечник із Опішлянки. Комплексом бронзових наконечників стріл він датується VI—V ст. до н. е. Наконечник із хутора Настельного (рис. 53, 54) може датуватися амфорою з клеймом IV—III ст. до н. е.⁵²

⁴⁷ ДП, II, стор. 7, табл. XVI.

⁴⁸ Б. М. Граков, Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи, Археологія, т. I, стор. 29.

⁴⁹ А. В. Збруєва, История населения Прикамья в ананьинскую эпоху, МИА, № 30, М., 1952, стор. 168, табл. XXXI, 24.

⁵⁰ Б. М. Граков, Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи, Археологія, т. I, стор. 35.

⁵¹ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археологія СССР, САИ, вып. Д1-4, стор. 36, табл. 12, 4—8.

⁵² Там же, стор. 39.

Дротики в пам'ятках Ворскли представлені двома екземплярами. Один з них знайдений учнями середньої школи с. Більська на Більському городищі, інший — Д. Я. Багалієм в кургані № 2 групи II біля хутора Настельного. Більський дротик має невеликий круглий в перетині стрижень з пером жалоподібної форми. Довжина його 14,5 см (рис. 53, 43). У настельнівського навпаки — довгий стрижень і невелике перо. Довжина його 40 см (рис. 53, 55). На території Середнього Подніпров'я дротики відомі з VI ст. до н. е., але найбільшого поширення вони набувають в IV—III ст. до н. е.⁵³ Майже всі вони мають великі розміри. Серед коротких до більського наближається дротик з кургану № 42 біля с. Берестняг на IV—III ст. до н. е.

Дротик із кургану поблизу хутора Настельного датується IV—III ст. до н. е.

Мечі і кинджали в знахідках Поворскля представлені сімома екземплярами. За формою навершшя і перехрестя та за розмірами їх можна поділити на три групи.

До першої з них належать кинджали з курганів № 6 в ур. Скоробор, № 13 поблизу с. Кириківки та з Більського городища (випадкова знахідка). Характерним для них є брусковидні навершшя та сердцевидні перехрестя. Повністю зберігся лише кинджал з Більського городища. Його леца йдуть майже паралельно одне до одного, звужуючись лише біля вістря. Клинок ромбовидний в перетині. Довжина кинджала 30 см (рис. 53, 44). Клинок кинджала з кургану № 13 поблизу с. Кириківки, на відміну від описаного, більш широкий біля основи і має майже трикутну форму (рис. 53, 45).

Кинджали цього типу (I відділ, I тип, за Г. І. Мелюковою) з'являються в кінці VII—VI ст. до н. е., але значного поширення набувають головним чином у другій половині VI ст. до н. е.⁵⁵

До другої групи відносяться кинджали з навершшям у вигляді волют. На Ворсклі їх знайдено два. Один з них походить з кургану № 5 в ур. Скоробор, другий знайдено поблизу с. Диканьки⁵⁶. Навершшя першого підковоподібно загнуте вгору (рис. 53, 49), другого — зроблене у вигляді сильно загнутих волют (рис. 53, 50). Рукоятка останнього по боках має бортики. Клинок у перетині ромбовидний. Довжина кинджалів 32 і 34,5 см. За Г. І. Мелюковою, такі кинджали відносяться до II відділу і відомі в VI — першій половині V ст. до н. е.⁵⁷

⁵³ Д. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, стор. 45.

⁵⁴ Там же, стор. 44.

⁵⁵ Там же, стор. 47.

⁵⁶ Полтавський краєзнавчий музей, інв. № А 130.

⁵⁷ Д. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, стор. 54, 55.

До третьої групи відноситься меч з кургану № 13 поблизу с. Мачух, який датується комплексом стріл V ст. до н. е. Від описаних вище кинджалів він відрізняється великими розмірами (51,5 см) і формою перехрестя. Навершшя його має вигляд пазурів хижого птаха (рис. 50, 1). До цієї групи відноситься і меч з золотою обкладкою рукоятки з кургану № 4 в ур. Осняги. Набором бронзових наконечників стріл він датується IV ст. до н. е. Меч має вузьке підтрикутничкової форми перехрестя. Навершшя його дуже окислене. За реконструкцією М. Я. Мерперта воно мало вигляд двох лап орла, в основі яких зображено два ока⁵⁸. Рукоятка меча обкладена тонкими листами золота, прикрашеними по краях насічками, а посередині — зображенням оленя з повернутою назад головою (рис. 51, 25; 53, 56). Аналогічні мечі відомі в пам'ятках України V—IV ст. до н. е.⁵⁹

Сокири в пам'ятках Ворскли представлені одним екземпляр, виявленим у кургані № 1 в ур. Осняги разом з стрілами VI ст. до н. е. Вона має широкий, трохи піднятий догори обух, від чого спинка його ніби увігнута, і лезо, яке симетрично розширюється в обидва боки від провуха. Отвір для насадки трохи зміщений до обухової частини (рис. 53, 46). В. А. Іллінська відносить осняжську сокиру до типу бойових сокир-молотків⁶⁰.

Уламки панциря. І. А. Зарецьким на дюнах поблизу с. Лихачівки знайдено бронзові і залізні платівки від панцирів (рис. 26, 59). Форма їх досить одноманітна. Вони плоскі, довжиною 1,5—3 см і шириною 1—2 см, з прямокутною верхньою і округлою нижньою частинами. У верхній частині платівки мали по два отвори для пришивання до основи. Уламки панциря, що складався з такого типу залізних платівок (рис. 53, 51), виявлено І. А. Зарецьким в кургані поблизу с. Війтівки (розкопки 1888 р.). В зольнику на поселенні біля с. Буд, пункт II (розкопки 1955 р.), автором була знайдена плоска кістяна платівка від панциря з трьома отворами у верхній частині, довжиною 4 см і шириною 2,4 см (рис. 38, 9; 53, 62). В основному в скіфський час панцирі виготовлялися з заліза та бронзи. Кістяні панцирі відомі лише в курганах VI та IV ст. до н. е. на Посуллі (курган № 3 поблизу с. Лозової, № 3 біля с. Попівки та № 2 коло с. Вовківців⁶¹).

⁵⁸ Н. Я. Мерперт, Акинак с когтевидным навершием, КСИИМК, вып. 22, М., 1948, стор. 77 і далі.

⁵⁹ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, стор. 58.

⁶⁰ В. А. Іллінська, Скіфські сокири, Археологія, т. XII, К., 1961, стор. 38, 39, рис. 7, 5.

⁶¹ ДП, II, стор. 35, табл. XXIX, 501.

Крім описаних предметів озброєння в кургані № 5 в ур. Осняги (IV ст. до н. е.) було знайдено п'ять пращевих каменів круглої або трохи видовженої форми. Такі камені відомі в чоловічих і жіночих могилах IV—III ст. до н. е.⁶²

Кінська вуздечка

Вудила. Знайдені в пам'ятках скіфського часу на Поворсклі вудила виготовлені переважно з заліза. В передскіфський і в ранньоскіфський час зустрічаються також бронзові вудила. Останні було виявлено в кургані VIII—VII ст. до н. е. біля Бутенок, коло Лихачівки (знахідка І. А. Зарецького) та в ранньоскіфському шарі поселення поблизу с. Хухри. Двоє перших, з подвійними петлями на кінцях (рис. 53, 63), відносяться до кобанського типу, який є найбільш раннім в Середньому Подніпров'ї. На Правобережжі вудила цього типу існують до кінця VII ст. до н. е.⁶³, а на Ворсклі в ранньоскіфський час поки що невідомі. Вудила з поселення поблизу с. Хухри, на відміну від описаних вище, мають на кінцях отвір, що за формою нагадує стремено (рис. 16, 19; 53, 68). На території України такі вудила з'являються ще в передскіфський час (Чорногорівка і Комишеваха)⁶⁴, але великого поширення набувають наприкінці VII—VI ст. до н. е. Вудила з стременовидними кінцями відомі не лише на території України, але й далеко за її межами — в Прикам'ї, Приураллі і Південному Сибіру. О. О. Іессен появу вудил цього типу відносить до другої половини VII ст. до н. е. і висловлює припущення про появу їх на території України з Сибіру⁶⁵.

До цього ж типу належать і залізні вудила, знайдені в кургані № 1 в ур. Осняги (VI ст. до н. е.). Вони складаються з двох стрижнів, сполучених між собою кільцями. На зовнішніх кінцях стрижнів є підтрикутникові отвори, які нагадують форму стремени бронзових вудил (рис. 53, 69). Аналогічні залізні вудила відомі в Середньому Подніпров'ї тільки в VI ст. до н. е.⁶⁶

Вудила з курганів в ур. Саранчове поле (№ 11), поблизу сіл Лихачівки (№ 6), Опішлянки та Мачух (№ 13) склада-

⁶² В. Г. Петренко, Культура племен правобережного Среднего Приднепровья в IV—III вв. до н. е., МИА, № 96, стор. 72.

⁶³ Є. Ф. Покровська, Поселення VIII—VI ст. до н. е. на Тясмині, Археологія, т. VII, стор. 47.

⁶⁴ А. Й. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, стор. 188—189.

⁶⁵ А. А. Иессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. е. на юге Европейской части СССР, СА, XVIII, стор. 105.

⁶⁶ В. А. Іллінська, Скіфська вузда VI ст. до н. е., Археологія, т. XIII, К., 1961, стор. 42, 43, рис. 5, 3.

ються з двох круглих у перетині стрижнів, кінці яких загнуті в кільцевидні петлі (рис. 53, 77). Подібні вудила з'являються на Україні в VI ст. до н. е. і існують протягом всього скіфського часу.

Псалії. Найбільш ранніми на Ворсклі є бронзові псалії з трьома боковими петлями. Їх виявлено в похованні передскіфського часу поблизу с. Бутенок (рис. 53, 64). Такі псалії є звичайними для бронзових вудил кобанського типу. В скіфський час на Ворсклі вони невідомі, а на Правобережжі, разом з вудилами кобанського типу, існують до кінця VII ст. до н. е.

З VI ст. до н. е. в Поворсклі побутують псалії, виготовлені з заліза, бронзи і кістки. Залізні псалії становлять більшість. Всі вони мають круглий у перетині стрижень, один кінець якого злегка загнутий і закінчується круглою або конічною шпечкою. В середній частині псалія є три бокові петлі (рис. 26, 60; 53, 71). В пам'ятках Ворскли виявлено чотири подібних псалії, з них один цілий (Саранчове поле, курган № 11), решта — в уламках⁶⁷. Аналогічні псалії звичайні в пам'ятках VI ст. до н. е. в Середньому Подніпров'ї⁶⁸. На думку О. О. Йессена, вони ведуть своє походження від бронзових трипетельчастих псаліїв VIII—VII ст. до н. е.⁶⁹ Можливо, до цього типу належить також залізний псалій з Вітової могили, який погано зберігся. Він має злегка зігнутий стрижень, один кінець якого загнутий, другий — обламаний. В середній частині псалія є дві петлі, між якими збереглися залишки ремня. Значна відстань між петлями дає підстави гадати, що він мав, можливо, і третю петлю (рис. 46, 9). Близький за типом бронзовий псалій з голівкою грифона на одному кінці і трьома боковими петлями знайдено в одному з курганів колишнього Роменського повіту⁷⁰. Залізний псалій з Опішлянки зберігся також в уламках, за якими можна припустити, що він мав три отвори в середній частині і був подібний до описаних вище (рис. 46, 8)⁷¹.

Бронзові псалії представлені єдиним уламком, знайденим на Західному Більському городищі (розкопки В. О. Городцова 1906 р.). Від нього збереглася частина стрижня з двома отворами посередині. Він розчленований п'ятьма вдавненими

⁶⁷ Скоробор, кургани № 4, 10; Лихачівка, курган № 6 і діючі поблизу села.

⁶⁸ В. А. Іллінська, Скіфська вузда VI ст. до н. е., Археологія, т. XIII, стор. 45, рис. 6.

⁶⁹ А. А. Йессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. е. на юге Европейской части СССР, СА, XVIII, стор. 105.

⁷⁰ Смела, III, табл. X, 14.

⁷¹ Старша могила (див. В. А. Іллінська, Курган Старша могила — пам'ятка архаїчної Скіфії, Археологія, т. V, К., 1951, табл. III, 3); ур. Деренговець в околицях Смєли, курган № 8 (див. Смєла, I, табл. VII, 1).

смужками, а верхній кінець його прикрашено голівкою грифона (рис. 32, 21; 53, 84). Уламок аналогічного бронзового псалія, місце знахідки якого невідоме, зберігається в Кіровоградському музеї⁷².

Всі кістяні псалії однотипні. Вони мають вигляд масивної платівки з трьома отворами в середній частині. Серед них є зразки, прикрашені з одного кінця схематичним зображенням голови тварини, найчастіше барана (рис. 53, 72), а з іншого — копита. На одному з вузьких боків псалія з зольника № 4 Західного Більського городища є орнамент у вигляді ліній, що перетинаються.

Викликає інтерес псалій, знайдений І. І. Ляпушкіним під час розкопок зольників поблизу с. Пожарної Балки (пункт 2). За традицією, що йде від бронзових псаліїв передскіфського часу, кожний його отвір оформлено у вигляді муфтоподібних прямокутних виступів (рис. 21, 22).

Кістяні псалії з трьома отворами на стрижні, орнаментовані в скіфському звіриному стилі, звичайні в пам'ятках VI ст. до н. е. Особливо велику кількість їх знайдено на Посуллі⁷³.

Псалії без орнаменту різняться між собою деталями. Так, псалій з кургану № 1 в ур. Осняги має вигляд круглої палички з трьома отворами на стрижні⁷⁴. За своєю формою він, ймовірно, аналогічний більш раннім бронзовим псаліям, відомим за знахідками в могильнику А на р. Тенетинці на Правобережжі⁷⁵. Псалій з зольника № 2 Західного Більського городища за своїм зовнішнім виглядом схожий на псалій з кургану № 346 поблизу с. Орлівця на Правобережжі⁷⁶. Він являв собою платівку із зламаними кінцями і трьома отворами в середній частині (рис. 53, 73). Псалій, знайдений на поселенні поблизу с. Олефірщини, на відміну від описаних вище, мав вигляд платівки, один кінець якої загнутий під кутом (рис. 24, 11; 53, 70).

Можливо, до початку V ст. до н. е. можна віднести два кістяних псалії, знайдених в зольнику № 2 Західного Більського городища (розкопки В. О. Городцова 1906 р.). Вони мали вигляд злегка зігнутого округлого в перетині стрижня з двома отворами в середній частині. Довжина псаліїв 14 см (рис. 32, 30; 53, 85). Подібні псалії відомі за знахідками в курганах колишнього Роменського повіту на Полтавщині⁷⁷, але час їх побутування не встановлено.

⁷² Зарисовка Є. Ф. Покровської.

⁷³ В. А. Іллінська, Скіфська вузда VI ст. до н. е., Археологія, т. XIII, стор. 46—48.

⁷⁴ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 128.

⁷⁵ Смела, II, табл. IV, 11.

⁷⁶ Смела, III, табл., VIII, 1, 2.

⁷⁷ ДП, II, табл. XXXII, 516.

До V—IV ст. до н. е. відносяться залізні прями псалії з конусовидними або круглими шляпками на кінцях і вісімкоподібним розширенням на місці двох отворів (рис. 57, 87). Вони походять з кургану № 13 поблизу с. Мачух, з розкопу III Східного Більського городища (розкопки 1960 р.) та з колекції І. А. Зарецького, зібраної на дюнах поблизу с. Лихачівки. Перший псалій комплексом стріл датується V ст. до н. е. Два останні — V, а можливо й IV ст. до н. е. Подібні псалії звичайні в курганах V—IV ст. до н. е. на території України⁷⁸.

Прикраси вуздечки в пам'ятках Ворскли представлені невеликою кількістю різноманітних пронизок, бляшок, набобників і т. ін. Найбільш ранні з них (бляхи бронзові з петлею на зворотному боці) відносяться ще до передскіфського часу (рис. 18, 9—12, 24—27; 53, 65, 66).

В ранньоскіфський час значного поширення набувають пронизки, що мають вигляд кістяного, бронзового або залізного стовпчика з перпендикулярно розміщеними наскрізними отворами (рис. 53, 75). Деякі з них, наприклад, пронизка з кургану № 11 поблизу с. Мачух, були прикрашені голівкою орла (рис. 53, 76). Аналогічні пронизки добре відомі в середньодніпровських курганах VI ст. до н. е.⁷⁹ Зустрічаються вони також і в курганах Західної Подолії⁸⁰.

Із Західного Більського городища (розкопки 1959 р.) походить округла кістяна бляха розмірами 3,5×4 см з плоским щитком; на її зворотному боці знаходиться два напівкруглих виступи з отвором посередині (рис. 53, 74). Аналогічна бляха, але трохи менших розмірів, знайдена в кургані № 3 поблизу с. Аксютинців⁸¹.

Кістяна, трохи опукла бляха діаметром 4 см з отвором посередині знайдена під час розкопок на поселенні поблизу с. Кучмівки. Поверхня її прикрашена п'ятьма різьбленими лініями, що розходяться від центра (рис. 53, 78). Цікаві також три бронзові бляхи з кургану № 9 поблизу с. Мачух, які, напевне, теж входять в набір кінської вуздечки. Вони являють собою платівку, на якій в техніці плоского рельєфа дуже схематично дається зображення повернутої вправо і вліво голови барса з напіввідкритою пащею. Очі не виділені. Вуха напівкругле, з виїмкою посередині. Шия прикрашена опуклими лусками (рис. 49, 7—9; 53, 81, 82). До V ст. до н. е. відносяться бронзові і одна залізна бляхи з опуклим щитком і петлею на зворотному боці.

⁷⁸ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, стор. 133, табл. XIX, 2, 4; В. Г. Петренко, Культура племен правобережного Приднпровья, МИА, № 96, стор. 72, рис. 5, 1.

⁷⁹ Смела III, табл. VIII, 7; Смела, II, табл. V, 7; XXIV, 16.

⁸⁰ T. Sulimirski, Scytowie na Zachodniem Podolu, Lwów, 1936, табл. VIII, 5d.

⁸¹ КІМ, інв. № 8-2258, Б-31-61.

Щиток оформлено по-різному. На бляхах, знайдених І. А. Зарецьким на дюнах поблизу с. Лихачівки, щитки діаметром 1,5—2 см мали вигляд багатопелюсткової розетки або плоских кругів з рубчастими краями (рис. 26, 43, 44; 53, 79, 80). В кургані № 9 Мачуського могильника знайдено велику залізну бляху у вигляді опуклого щитка з невеликою петлею на зворотному боці. В центрі щитка є отвір. Діаметр бляхи 8,4 см (рис. 49, 15).

В зольнику № 7 Західного Більського городища, поблизу с. Лихачівки (знахідка І. А. Зарецького), в курганах № 13 Мачуського могильника і біля с. Війтівки знайдено бронзові і одну кістяну ворворки. Вони були округлі або шестигранні в плані і мали конічну форму (рис. 53, 83, 86). Кістяна ворворка (зольник № 7 Західного Більського городища) була прикрашена рельєфним поясом.

До вуздечних прикрас належать також три бронзових налобники зі скульптурними зображеннями голівок вухатого звіра (рис. 53, 89). Вони виявлені в курганах № 4 і 5 в ур. Осняги (IV ст. до н. е.) та І. А. Зарецьким на дюнах поблизу с. Лихачівки. З кургану № 5 в ур. Осняги походить і бронзове кільце, прикрашене по зовнішньому краю одиночними або потрійними шишечками, розміщеними у вигляді пірамідки (рис. 53, 88). Є. М. Мельник до предметів кінської вуздечки віднесла знайдене в кургані № 12 (поховання 3) біля с. Кириківки дротяне бронзове кільце, прикрашене скляною намистиною і доповнене бронзовими кільцями з трьома шишечками на кожному з них, розміщеними у вигляді пірамідки (рис. 53, 90).

Прикраси і предмети туалету

Невелику, але досить різноманітну за складом групу знахідок скіфського часу в басейні р. Ворскли становлять предмети туалету і прикраси.

Шпильки. Найбільшою групою серед них є бронзові і рідше залізні шпильки. Вони відомі за знахідками в курганах і на поселеннях. Особливо велику кількість їх зібрав І. А. Зарецький на дюнах поблизу с. Лихачівки.

Шпильки виготовлялися з товстого округлого в перетині дроту. В залежності від форми голівки їх можна поділити на кілька груп. До першої з них відносяться залізні і бронзові шпильки з невеликою, а в окремих випадках зовсім маленькою, плоскою або конічною шлямпою (рис. 53, 98, 99, 114, 115). Стрижень бронзових шпильок у верхній частині часто буває потовщений і прикрашений нарізками. Залізні шпильки не орнаментувались. Лише одна з них, знайдена на дюнах поблизу с. Лихачівки, була прикрашена пояском з двох валиків (рис. 26, 53). Довжина шпильок 6,5—15 см.

Як відомо, шпильки цього типу набувають великого поширення в VI ст. до н. е. в пам'ятках лісостепового Правобережжя. В окремих випадках вони відомі там і пізніше — в V і IV ст. до н. е., відрізняючись від ранніх більш масивною шляпкою⁸². В значно меншій кількості подібні шпильки зустрічаються в пам'ятках Посулля і Сіверського Дінця⁸³. Крім лісостепового Придніпров'я вони відомі також в курганах Західної Подолії⁸⁴ та на території поширення висоцької культури⁸⁵.

Другу групу становлять бронзові і залізні шпильки з розкованим і загнутим в петлю верхнім кінцем, знайдені на поселенні поблизу с. Кучмівки та на дюнах біля с. Лихачівки. Стрижень останньої в верхній частині був кручений (рис. 53, 97; 26, 54). Довжина шпильок 7,3—12 см. На сусідніх територіях лісостепового Лівобережжя шпильки описаного типу невідомі. На Правобережжі навпаки — вони зустрічаються з епохи пізньої бронзи⁸⁶ до VI—V ст. до н. е.⁸⁷ Добре відомі подібні шпильки також і на заході, серед пам'яток висоцької і лужицької культури⁸⁸.

Крім описаних на Ворсклі є ще кілька своєрідних шпильок. Серед них треба відзначити масивну бронзову шпильку (довжина 9,7 см) з голівкою у вигляді напівкруглої шишечки. Її було знайдено в кургані № 18 (поховання 1) поблизу с. Мачух разом з бронзовим дзеркалом VI ст. до н. е., бокова ручка якого прикрашена зображенням голови барана (рис. 41, 10; 53, 96). Близькі за формою залізні шпильки відомі в курганах № 451 і 454 поблизу с. Макіївки та на городищі біля с. Книшівки на Пселі⁸⁹. На дюнах поблизу с. Лихачівки І. А. Зарецький знайшов бронзові шпильки без шляпки з прямо зрізаним кінцем. Стрижень однієї з них у верхній частині орнаментовано. Інша

⁸² В. Г. Петренко, Культура племен правобережного Середнього Придніпров'я в IV—III вв. до н. е., МИА, № 96, стор. 76, рис. 7, 15.

⁸³ Люботин (див. Б. А. Шрамко, Археологічні дослідження курганів ранньої залізної доби в околицях м. Люботин, Наукові записи ХДУ, № 5, Харків, 1957, стор. 200); Черемушни, Городище (див. П. Д. Либеров, Пам'ятники скифського времени бассейна Северного Донца, МИА, № 113, стор. 42, рис. 10, 1—7); Басівське городище (Фонди ІА АН УРСР); Аксютинці, ур. Стайкин Верх (ДИМ, інв. № 1657); Герасимівка (ДИМ, інв. № 1723, 1724); Сурмачівка (ДИМ, інв. № 20 282—20 296).

⁸⁴ Т. Sulim irski, Scytowie na Zachodniem Podolu, табл. XI, 4.

⁸⁵ Т. Sulim irski, Kultura wysocka, табл. XXV, 17.

⁸⁶ Є. Ф. Лагодовська, Войцехівський могильник бронзової доби на Волині, Археологія, т. II, К., 1948, стор. 65, рис. 2, 4.

⁸⁷ Жаботин (див. М. И. Вязьмитина, Пам'ятники раннього залізного века в окрестностях с. Жаботин, Кировоградской области, КСИА, вып. 1, К., 1952, стор. 61, рис. 2, 3); Шарпівське городище (див. І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція, АП, т. II, табл. VI, 3, 4).

⁸⁸ Т. Sulim irski, Kultura wysocka, стор. 134, табл. XXV, 7; його ж, Zagadnienie ekspansji kultury luzyckiej na Ukraine, WA, 14, табл. X, 7.

⁸⁹ В. А. Ильинская, Пам'ятники скифського времени в бассейне р. Псел, СА, XXVII, рис. 7, 2.

у цій частині мала отвір ромбічної форми (рис. 26, 55; 53, 94, 95).

В одному з шурфів на поселенні поблизу с. Ніцахи автором була виявлена залізна шпилька з S-овидною голівкою. Довжина її 8 см. Такі шпильки часто зустрічаються в Середньому Подніпров'ї і датуються VI—V ст. до н. е.⁹⁰

Особливе місце займає бронзова подвійна шпилька із зольника № 12 Західного Більського городища (розкопки 1958 р.). Вона складається з двох стрижнів довжиною 9,8 см, з'єднаних загнутою всередину дужкою (рис. 53, 116). В Середньому Подніпров'ї аналогічні шпильки відомі лише в пам'ятках кінця VI—V ст. до н. е. на лісостеповому Правобережжі⁹¹.

Бронзові дзеркала. В курганах Поворскля знайдено п'ять дзеркал. Двоє з них походять з кургану № 18 (поховання 1) поблизу с. Мачух та з кургану поблизу с. Глинища і відносяться до VI ст. до н. е. Три виявлено в курганах № 12 (поховання 1) біля с. Кириківки, № 9 поблизу хутора Покровського та № 3 в групі III поблизу хутора Настельного.

Дзеркало з кургану № 18 біля с. Мачух має вигляд круглого диска з невисоким бортиком (0,5 см) на внутрішній стороні і боковою ручкою. Остання прикрашена у верхній частині іонійськими волютами, від яких вниз ідуть чотири жолобки. Нижня частина ручки оформлена у вигляді скульптурної голови барана, виконаної в техніці плоского рельєфа. Довжина ручки 12,2 см, діаметр диска 14 см (рис. 41, 8; 53, 108).

Подібні дзеркала мають досить значне поширення. На найближчій території таке дзеркало знайдено в кургані другої половини VI ст. до н. е. № 38 поблизу с. Гуляй-Города⁹². Ручка його також прикрашена жолобками і зображенням голівки барана, але, на відміну від мачуського дзеркала, на ній немає волют. Дзеркала цього типу відомі також в курганах Західної Подолії⁹³, Ольвії, Угорщини, Семиграддя і Приуралля⁹⁴.

Дзеркала з боковою ручкою і з скульптурною голівкою тварини прийнято вважати ольвійськими за походженням⁹⁵.

⁹⁰ В. М. Даниленко, Дослідження пам'яток Підгірського та Бобринського типів на Київщині в 1950 р., АП, т. VI, К., 1956, табл. II, 23, 24; IV, 7, 8; В. А. Ильинская, Памятники скифского времени в бассейне р. Псел, СА, XXVII, рис. 7, 2.

⁹¹ Є. Ф. Покровська, Розкопки курганів V ст. до н. е. поблизу м. Шполи, Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 151, рис. 2, 13—14; А. И. Тереножкин, Археологические исследования близ Смелы в 1952 г., КСИА, вып. 3, стор. 75, табл. II, 9.

⁹² Смела, I, СПб., 1887, табл. VIII, 3.

⁹³ Т. Sulimirski, Scytowie na Zachodniem Podolu, табл. V, 2.

⁹⁴ Б. М. Граков, Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи, Археологія, т. I, стор. 28—31.

⁹⁵ Б. В. Фармаковский, Архаический период на юге России, МАР, вып. 34, Пг., 1914, стор. 27; Б. М. Граков, Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи, Археологія, т. I, стор. 28 і далі.

Останнім часом В. М. Скуднава висунула думку про те, що вони виготовлялися не лише в Ольвії, а й у Скіфії місцевими майстрами⁹⁶.

Дзеркало з кургану поблизу с. Глинища має форму круглого диска з бортиком по краю. Його ручка зроблена у вигляді двох стовпчиків, на яких зверху знаходиться бляшка із залишками на ній зображення тварини. Діаметр дзеркала 13,8 см (рис. 53, 112).

Дзеркала описаного типу добре відомі в пам'ятках VI ст. до н. е. як в Середньому Подніпров'ї, так і за межами України: на Північному Кавказі, в Поволжі⁹⁷, в Семиградді⁹⁸, в області поширення ананьїнської культури⁹⁹. На думку К. Ф. Смирнова, вони проникли сюди із східних районів Євразії¹⁰⁰.

Дзеркало з кургану № 12 (поховання 1) поблизу с. Кириківки являло собою бронзовий диск діаметром 12 см, до якого гвіздками була прикріплена залізна ручка. Аналогічні дзеркала із залізними, кістяними або дерев'яними ручками відомі в курганах V—III ст. до н. е. в Середньому Подніпров'ї, наприклад, в кургані IV ст. до н. е. поблизу с. Будок на Посуллі¹⁰¹, в Чортмилицькому кургані¹⁰², в курганах Західної Подолі¹⁰³.

Форму дзеркал з курганів поблизу хуторів Настельного та Покровського, на жаль, встановити важко.

До предметів туалету належать також кам'яні тарелі, уламки яких були виявлені при розкопках на поселенні поблизу с. Олєфірщини, а також знайдені на поселенні біля с. Павлів. Уламки належать тарелям овальної форми з невеликим бортиком по краю, що трохи підвищується, та виступом з вузького боку (рис. 24, 12). Кам'яні тарелі, серед яких є зразки, прикрашені скульптурними голівками тварин, добре відомі в складі інвентаря жіночих поховань середини і другої половини VI ст. до н. е. в Середньому Подніпров'ї (курган біля с. Аксютинців¹⁰⁴, кургани № 2 поблизу с. Герасимівки¹⁰⁵ і № 100 біля с. Синявки¹⁰⁶ та ін.).

⁹⁶ В. М. Скуднава, Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии, Труды Государственного Эрмитажа, т. VII, Л., 1962, стор. 25.

⁹⁷ Б. З. Рабинович, О датировке некоторых скифских курганов Среднего Приднепровья, СА, I, стор. 87—90.

⁹⁸ Roska M., Der Bestand der Scythischen Altertümer Siebenbürgens, ESA, XI, Helsinki, 1937, стор. 176, 181; рис. 2, 2а.

⁹⁹ А. В. Збруева, История населения Прикамья в ананьинскую эпоху, МИА, № 30, стор. 35, рис. 11.

¹⁰⁰ К. Ф. Смирнов, Савроматы, стор. 155.

¹⁰¹ ДП, II, табл. XIII, 228—231.

¹⁰² А. П. Манцевич, Шейные «уборы» скифского периода, КСИИМК, вып. 22, М., 1948, стор. 68—73.

¹⁰³ T. Sulimirski, Scytowie na Zachodnim Podolu, табл. IV, 1а, 2а; табл. X, 11.

¹⁰⁴ ДІМ, інв. № 493.

¹⁰⁵ ДІМ, інв. № 1757.

¹⁰⁶ Смела, III, стор. 141, рис. 78.

Застібки. В похованнях VI ст. до н. е. (кургани № 1 в ур. Скоробор і № 1 в ур. Осняги) та в зольнику № 1 Західного Більського городища знайдено кістяні палички-застібки. Вони являють собою продовгуваті, круглі в перетині стрижні довжиною 6 см з виїмкою посередині. Паличка-застібка з Більського городища в середній частині була прикрашена нарізками (рис. 53, 109). Аналогічні речі відомі в середньодніпровських похованнях середини і другої половини VI ст. до н. е.¹⁰⁷

Сережки. Найбільш ранніми (VI ст. до н. е.) є бронзові цвяхоподібні сережки, знайдені І. А. Зарецьким на дюнах поблизу с. Лихачівки та М. Я. Рудинським в кургані № 8 біля с. Мацух. Одні з них мають широку шляпку діаметром 2,4 см і тонкий довгий стрижень, загнутий гачком (рис. 26, 48; 53, 103), інші — трохи опуклу невелику шляпку з більш масивним стрижнем, зігнутим в кільце (рис. 26, 49; 53, 100). Деякі з розглядуваних сережок здвоєні (рис. 26, 50; 53, 106).

На лісостеповому Лівобережжі цвяхоподібні сережки відомі у невеликій кількості¹⁰⁸. На Правобережжі аналогічні сережки з бронзи і золота звичайні в курганах VI ст. до н. е.¹⁰⁹ Вони зустрічаються також в пам'ятках висоцької культури¹¹⁰.

В кургані № 12 (поховання 1) поблизу с. Кириківки було знайдено бронзову сережку у вигляді кільця з надітими на нього скляними намистинами і кістяною привіскою¹¹¹. За інвентарем вона датується IV ст. до н. е. Значний інтерес становлять дві золоті сережки з кургану № 5 в ур. Осняги і з кургану поблизу с. Глинища. Вони мають вигляд «калачика» з короткою дужкою. Перша орнаментована скрученим у подвійну спіраль тонким ланцюжком (рис. 53, 120). Сережка з с. Глинища мала привіску, відлиту разом з «калачиком». Поверхня її була прикрашена орнаментом у вигляді рисочок, крапок і поясків (рис. 53, 119).

Сережки, близькі за типом до описаних, мають грецьке походження¹¹². На найближчій до Поворскля території вони виявлені в курганах VI—V ст. до н. е. роменської групи¹¹³ та в кур-

¹⁰⁷ В. А. Іллінська, Курган Старша могила — пам'ятка архаїчної Скіфії, Археологія, т. V, табл. II, 1; ИАК, вып. 14, стор. 31, рис. 73; ИАК, вып. 17, стор. 88, рис. 15.

¹⁰⁸ П. Д. Либеров, Памятники скифского времени бассейна Северского Донца, МИА, № 113, стор. 42, рис. 10, 11—14; Б. А. Шрамко, Археологічні дослідження курганів ранньої залізної доби в околицях м. Люботин, Наукові записки ХДУ, № 5, стор. 201; Смела, II, стор. 117.

¹⁰⁹ П. Д. Либеров, Хронология памятников Поднепровья скифского времени, ВССА, табл. I, 66; ДП, II, табл. XXIX, 253, 254.

¹¹⁰ T. Sulimirski, Kultura Wysocka, табл. XXV, XXIX.

¹¹¹ Е. Н. Мельник, Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900—1901 гг., Труды XII АС, т. I, стор. 679, рис. 119.

¹¹² Н. А. Онайко, Античный импорт на территории Среднего Поднепровья (VII—V вв. до н. э.), СА, 1961, № 1, стор. 35.

¹¹³ ДП, III, табл. XVIII, 455.

гані № 383 поблизу с. Грушівки¹¹⁴. Обидві вони не мають привісок і, на відміну від ворсклинських, багатше орнаментовані. Аналогічні сережки відомі також на інших територіях Північного Причорномор'я, де вони зустрічаються і в більш пізній час. Так, сережка із зображенням голови химери на одному з кінців калачика знайдена в кургані V—IV ст. до н. е. в колишньому Сімферопольському повіті¹¹⁵.

Гривні. Знайдені на Ворсклі гривні належать до одного типу. В кургані № 9 поблизу с. Лихачівки (VI ст. до н. е.) виявлено електрову кручену гривню зі сплосченими кінцями. Діаметр її 18,2 см. Уламки таких гривень, виготовлених із заліза і бронзи, походять із зольника № 1 Західного Більського городища та із знахідок І. А. Зарецького на дюнах поблизу с. Лихачівки (рис. 26, 52; 53, 105). Аналогічні гривні відомі в курганах VI ст. до н. е. в Середньому Подніпров'ї (наприклад, в кургані № 346 поблизу с. Орлівця) та в пам'ятках висоцької культури¹¹⁶. Зустрічаються вони і пізніше в курганах на Нижньому Дніпрі¹¹⁷.

Браслети. Ворсклинські браслети виготовлялися з бронзового, рідше з залізного круглого або плоского в перетині дроту діаметром 3—5,5 мм. Більшість з них мають незіткнуті, сплосчені або обрізані кінці, прикрашені іноді нарізками (рис. 32, 13). Кінці браслета з кургану № 4 в ур. Скоробор відділені від стрижня подвійним рубчастим пояском (рис. 53, 107). Браслети з кургану № 8 поблизу с. Мачух мають на кінцях конусовидні шишечки (рис. 42, 9; 53, 104). Аналогічні браслети з шишечками на кінцях відомі в курганах VI—IV ст. до н. е. в Середньому Подніпров'ї¹¹⁸. На Західному Більському городищі, в зольнику № 11 (розкопки 1958 р.), та в кургані № 8 (група II) поблизу хутора Настельного знайдено бронзові браслети, кінці яких заходять один за один (рис. 32, 15).

Каблучки виготовлялися з бронзового дроту. За своєю формою вони поділяються на три групи: 1) каблучки з незіткнутими сплосченими чи обрізаними кінцями (рис. 32, 14, 16; 53, 101, 117) або з конічними шишечками на кінцях (рис. 26, 51; 33, 15; 50, 36); 2) каблучки з кінцями, що заходять один за один, іноді прикрашені нарізками (рис. 53, 102); 3) прості замкнуті каблучки (рис. 50, 33, 35; 53, 118).

Каблучки першої групи зустрічаються протягом всього скіфського часу. На Ворсклі їх виявлено в зольниках № 2, 3 та 11 Західного Більського городища (VI ст. до н. е.), разом з брон-

¹¹⁴ ИАК, вып. 4, стор. 41, рис. 14.

¹¹⁵ ОАК за 1890 г., СПб., 1892, стор. 11, рис. 6.

¹¹⁶ T. Sulim irski, Kultura Wysocka, табл. XXVI, 1, 11, 16.

¹¹⁷ Гостра могила (див. ДГС, II, СПб., 1872, табл. XXVI, 10).

¹¹⁸ Герасимівка (ДИМ, інв. № 1737); Тенетинка, могильник Б (Смела, II, табл. III, 26).

зовими наконечниками стріл IV ст. до н. е. — в зольнику № 9 Великого Більського городища та в кургані № 13 поблизу с. Мачух — в супроводі залізного меча і стріл V ст. до н. е.

Каблучки другої групи походять з кургану № 32 поблизу с. Мачух (VI ст. до н. е.) та з дюн коло с. Лихачівки. На Посуллі каблучки, близькі до описаних, виявлені в курганах № 13 і 16 в ур. Стайкин Верх, а на Правобережжі — в землянці VI ст. до н. е. на Пастирському городищі (розкопки 1949 р.)¹¹⁹.

Прості замкнуті каблучки відомі в деяких курганах Мачухи (курган № 13 V ст. до н. е.).

В кургані № 1 групи II поблизу хутора Настельного (розкопки Д. І. Багалія) виявлено золотий перстень з плоским щитком¹²⁰. Перстень, знайдений І. А. Зарецьким на дюнах біля с. Лихачівки, мав опуклий щиток (рис. 26, 45).

Б л я ш к и. Невелику групу прикрас становлять різноманітні золоті бляшки. До VI ст. до н. е. відносяться бляшки з курганів № 2 в ур. Осняги і № 1 поблизу с. Лихачівки. Осняжські бляшки складаються з потроених кружків (рис. 53, 111), лихачівські мають вигляд чотирипелюсткової квітки (рис. 53, 110). Прикраси такого типу добре відомі в середньодніпровських курганах VI ст. до н. е.¹²¹

В кургані № 5 в ур. Осняги виявлено різноманітні штамповані бляшки, що нашивалися на одяг. Серед них 18 мали форму трикутників з круглими виступами посередині, на 18 були зображення зайця з підігнутими ногами, на 6 — зображення людського обличчя з валиком волосся у верхній частині і 4 було зроблено у вигляді пальметок (рис. 53, 121—124). Десять золотих бляшок із зображенням грифонів та оленів знайдено в кургані № 1 (група IV) поблизу хутора Настельного¹²². Аналогічні золоті прикраси часто зустрічаються в курганах IV—III ст. до н. е. як в степу, так і в лісостепу¹²³.

¹¹⁹ М. Ю. Брайчевский, Работы на Пастырском городище в 1949 году, КСИИМК, вып. 36, М.—Л., 1951, рис. 44.

¹²⁰ Д. И. Багалей, Раскопки курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губернии летом 1903 г., Труды XIII АС, т. I, стор. 373.

¹²¹ Попівка (див. Смела, II, табл. XXI, 1, 2); Бобриця (див. Смела, III, табл. XVIII, 7); Глеваський курган (див. О. І. Тереножкін, Курган біля с. Глеваха, Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 90, табл. I, 4); Журівка, ур. Горяче, курган № 407 (див. ИАК, вып. 14, стор. 34, 35).

¹²² Д. Я. Багалей, Раскопки курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губернии летом 1903 г., Труды XIII АС, т. I, стор. 374, рис. 101, 102.

¹²³ М. Я. Рудинський, Археологічна розвідка на Дніпрельстані, Збірник Дніпропетровського музею, т. I, стор. 52, рис. 1; Смела, II, табл. XI, 5; XIII, 2, 3; XXII, 2.

Проведений аналіз свідчить, що металеві вироби (озброєння, кінська вуздечка), спільні для скіфської культури південно-східної Європи, з'являються на Ворсклі наприкінці VIII — на початку VII ст. до н. е., але, як і на Правобережжі, значного поширення набувають з середини — другої половини VI ст. до н. е. Найраніше тут з'являються бронзові дволопатеві стріли з пером ромбічної форми і довгою втулкою, виявлені в похованні поблизу с. Бутенок (рис. 53, 32, 33). Звідси походять і бронзові вудила та псалії кобанського типу, залізні наконечники списів з пером листовидної форми і отворами біля його основи та бронзові браслети чорноліського типу (рис. 53, 91). До кінця VII — першої половини VI ст. до н. е. відноситься невелика кількість бронзових дволопатевих з овальною голівкою і з шипом на втулці або без нього, а також трилопатевих (до VI ст. до н. е.) наконечників стріл, що походять із знахідок на дюнах поблизу с. Лихачівки, з поселення біля с. Пожарної балки (пункт II) та з курганів № 6 в ур. Скоробор і № 1 в ур. Осняги (рис. 53, 36—40), залізні наконечники списів з пером лавролистої форми і нервурою посередині, яка переходить у довгу втулку, бронзові стремено-подібні вудила та кістяні псалії з трьома отворами, прикрашені в скіфському звіриному стилі. Останні зустрічаються й пізніше — протягом всього VI ст. до н. е. З середини VI ст. до н. е. на Ворсклі з'являються залізні мечі з бруксковидним наверхшям та серцевидним перехрестям, залізні вудила з кільцевидними петлями, залізні псалії з трьома боковими петлями і бронзові пронизки, прикрашені зображенням голівки орла. Кращими зразками скіфського звіриного стилю на Ворсклі є прикраси сагайдака і горита з курганів Вітова могила і Опішлянка. В складі прикрас і предметів туалету VI ст. до н. е. значного поширення на Ворсклі набувають шпильки та сережки, характерні для пам'яток Правобережжя.

В V і IV ст. до н. е. в Поворсклі, як і по всій Скіфії, змінюється форма наконечників стріл (рис. 53, 48, 52, 53, 57—61), наверхшя мечів набирають волутоподібної форми або вигляду пазурів чи дзьоба птаха. З'являються нові прикраси кінської вуздечки — бронзові й залізні бляшки з петлею на зворотному боці, бронзові ворворки, налобники. Кістяні псалії витісняються залізними з двома отворами, які продовжують побутовати і в IV ст. до н. е. Змінюється також звіриний стиль, він набирає більш умовних орнаментальних рис.

Всі описані вище речі не становлять локальних особливостей. Вони відрізняються від подібних знахідок з сусідніх територій лише меншою кількістю, більш одноманітними типами і значно простішим оформленням.

ХРОНОЛОГІЯ

Перші дослідники Поворскля не давали визначення віку пам'яток. Лише В. О. Городцов, досліджуючи Більське городище, цілком правильно встановив, що воно існувало з VI по IV ст. до н. е.

Перша спроба хронологічного визначення лісостепових, в тому числі і ворсклинських, пам'яток скіфського часу була зроблена О. О. Спіциним. Великий матеріал, виявлений розкопками курганів, він розділив територіально на дві групи — Київську і Полтавську — і дав їх характеристику в хронологічному порядку. Ворсклинські пам'ятки були включені ним в Полтавську групу. В основу своєї класифікації О. О. Спіцин поклав, як відомо, обряд поховання і поховальні споруди, не завжди враховуючи при цьому склад інвентаря. Це, звичайно, не могло не відбитися на правильності датування окремих могил. Так, до курганів перехідного від передскіфського до скіфського часу О. О. Спіцин відніс поховання 8 в кургані № 8, поховання 1 і 3 в кургані № 12 поблизу с. Кириківки та курган № 2 поблизу с. Лихачівки. Такий ранній вік для названих пам'яток був установлений ним на тій основі, що в них були виявлені скорчені поховання¹. Однак за інвентарем ці кургани датуються VI — IV ст. до н. е. Незважаючи на подібні недоліки, хронологічна класифікація О. О. Спіцина відіграла важливу роль в розвитку скіфознавства.

Дещо пізніше, 1925 р., вийшла праця М. І. Ростовцева «Скифия и Боспор». На відміну від О. О. Спіцина, М. І. Ростовцев побудував свою хронологію пам'яток скіфського часу на основі знахідок грецьких речей. Будучи методично вірним, цей прийом дає надійні підстави у встановленні віку багатьох пам'яток Скіфії. Але недоврахування значення місцевого матеріалу, як відомо, негативно позначилося на працях М. І. Ростовцева. Оскільки в більшості курганів Поворскля грецька кераміка або будь-які інші речі античного імпорту відсутні, вони взагалі залишилися не датованими².

¹ А. А. Спицын, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, стор. 96, 97.

² М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, Л., 1925.

П. Д. Рау на основі класифікації бронзових стріл правильно датував цілий ряд ворсклинських поховань³.

За останні роки було відкрито, а частково й досліджено, нові пам'ятки на території, яка вивчається. При цьому автори проведених робіт визначали і вік пам'яток. Так, М. Я. Рудинський відніс кургани поблизу с. Мачух до VII—III ст. до н. е.⁴ Проте аналіз матеріалу могильника, проведений автором, показав, що мачуські кургани можуть бути датовані VI та V ст. до н. е.

І. І. Ляпушкін, вивчаючи поселення на Ворсклі, в основному правильно поділив їх на дві хронологічні групи: ранню — VII—VI ст. до н. е. і пізню — V—III ст. до н. е.⁵ Б. М. Граков і Б. А. Шрамко своїми дослідженнями уточнили дату Більського городища.

Із цього невеликого вступу видно, що розроблення хронології пам'яток Поворскля потребує значної уваги. За основу визначення їх віку автором взято комплекси речей, і в першу чергу таких, типологія котрих уже добре розроблена: предмети грецького імпорту, наконечники стріл, мечі, предмети кінської вузdeckи, а також ліпну кераміку.

Найбільш ранньою пам'яткою скіфського часу на Ворсклі є селище поблизу с. Хухри. Воно виникло ще в епоху пізньої бронзи і безперервно існувало протягом всього VII ст. до н. е. Найдавніший його шар відноситься до бондарихинської культури (VIII ст. до н. е.). В VII ст. до н. е. на цьому місці існувало вже поселення чорнолісько-жаботинського типу.

Для чорноліського етапу поселення характерні горщики, прикрашені наліпним валиком або пальцевими ямками на плічках та проколами і рідкими пальцевими защипами на вінцях; черпаки з ручками без виступів; глибокі миски конічної форми і уламки великих посудин, прикрашені різьбленим орнаментом (рис. 14). Така кераміка добре відома на поселеннях і городищах чорноліського часу в Правобережжі⁶.

Для ранньоскіфського періоду селища, який ми відносимо до другої половини VII ст. до н. е., типові горщики з наліпним валиком, розміщеним, на відміну від чорноліських, на тулубі та з проколами і пальцевими защипами по краю вінець; лощені черпаки з глибокою чашечкою S-овидного профілю і ручкою з відростком, прикрашені на перегині різьбленим орнаментом, іноді канелюрами; миски з загнутим всередину краєм, часто орнаментовані відрізками валиків, що спускались від

³ Р. Рау, вказ. праця, стор. 20, 21.

⁴ М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології (1946), АП, т. II, стор. 57.

⁵ І. І. Ляпушкін, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 19 і далі.

⁶ А. І. Тереножкін, Культура предскіфского времени в Среднем Поднепровье, ВССА, стор. 97.

краю на плічки, або конічними виступами (рис. 15). Відсутність у культурному шарі посудин бочкоподібної форми з наліпним валиком лише під вінцями, котрі були характерні для ворсклинських та правобережних пам'яток VI ст. до н. е., свідчить про те, що селище припинило своє існування наприкінці VII ст. до н. е. Визначенню верхньої хронологічної межі селища не суперечить уламок бронзових вудил з стременоподібною петлею, виявлений на ньому. Вудила цього типу, як відомо, зустрічаються в скіфських пам'ятках VII — початку VI ст. до н. е.

Описана кераміка стоїть найближче до найранішого комплексу кераміки, виявленого в 1950—1951 роках в південній частині ранньоскіфського селища поблизу с. Жаботина на Тясмині, який датується Є. Ф. Покровською другою половиною VII ст. до н. е.⁷

В басейні Ворскли відома велика кількість селищ, які можна віднести до VI, а то й до кінця VII ст. до н. е. Всі вони схожі між собою за культурними залишками. До них належать поселення поблизу сіл Пожарної Балки (пункт II), Мачух, Олефірщина, Бречкова, Вакулинців, Гавронців, Глинська, Дібровки, Диканьки (пункти 1 і 2), Кратова, Лихачівки, Лихопоєва, культурний шар скіфського часу поселення на Красній (колишній Соборній) площі в м. Полтаві, поселення біля с. Максимців, біля хутора Марок, в ур. Лубенщина, поблизу сіл Павліїв, Патлаївки, Пилівки, Стасів (пункти 1 і 2), Федорівки, Петрівки, Кам'янки, хутора Бойківки. Недостатне вивчення цих, загалом синхронних, поселень не дозволяє зараз виділити серед них будь-яке більш ранне. Їх вік визначається бронзовими наконечниками стріл, знайденими на поселеннях поблизу сіл Пожарної Балки (рис. 21, 19—21) і Мачух (рис. 23, 2), котрі, як ми вже вказували, датуються VII — VI ст. до н. е., уламком стінки розписної посудини мілетськородоського типу (Пожарна Балка)⁸ та уламками іонійських амфор середини і другої половини VI ст. до н. е., прикрашених смугами лаку (Олефірщина). Цій даті не суперечать знахідки кістяних псаліїв з трьома отворами на стрижні, прикрашених іноді в скіфському звіриному стилі (Пожарна Балка, Олефірщина), та уламків кам'яних тарелей, відомих, як вказувалося вище, в похованнях Середнього Подніпров'я середини VI ст. до н. е. (Олефірщина, Павлії). Наявність на деяких поселеннях серед підйомного матеріалу уламків протофазовських амфор V—IV (Дібровка) і III ст. до н. е. (Ди-

⁷ Е. Ф. Покровская, Раскопки поселения раннескифского времени у с. Жаботин, Черкасской области, КСИИ, вып. 4, стор. 88.

⁸ И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 118, рис. 60.

канька, пункт 2) свідчить про те, що, можливо, вони продовжували існувати і в більш пізній час.

Датування вказаних поселень VI ст. до н. е. підтверджується і аналізом кераміки, в складі якої зустрічаються посудини, характерні для VII ст. до н. е., але вже з'являються і нові, звичайні для VI ст. до н. е. форми. Так, поряд з посудинами, відомими за матеріалами з поселення поблизу с. Хухри (посудини з наліпним валиком на тулубі, орнаментовані миски, черпаки з чашечкою S-овидної форми), новими є горщики бочковидної форми з наліпним валиком під вінцями, лощені черпаки з мілкою широко відкритою чашечкою, прикрашені різьбленим орнаментом, тощо (рис. 20; 21, 1—13; 22, 1—14). Наявність нових рис у керамічному комплексі цих селищ дозволяє вважати їх молодшими від поселення поблизу с. Хухри.

До групи ранніх пам'яток належить і Більське городище, що виникло на місці давніх селищ наприкінці VII або на початку VI ст. до н. е. і проіснувало до IV—III ст. до н. е. Найбільш раннім в його складі є Західне укріплення. Початок його існування визначається керамікою з різьбленим інкрустованим орнаментом, знайденою у валі городища та в зольнику № 4, що аналогічна кераміці з названих вище селищ. Це — уламки черпаків з глибокою чашечкою S-овидного профілю (рис. 31, 1—5) та уламки стінок корчаг (рис. 31, 6, 7). Кінцеву дату городища визначають уламки амфор кінця VI — першої половини V ст. до н. е. (хіоських з пухлою шийкою та протофазоських), які зустрічались переважно у верхньому шарі зольника № 12⁹, та бронзові наконечники стріл кінця VI — V ст. до н. е. (рис. 32, 6—9). Цьому часові (від початку VI по V ст. до н. е.) відповідає кераміка та інші речі, знайдені на городищі. Крім описаного вище лощеного посуду із зольника № 4, тут було знайдено також горщики бочковидної та баночної форм з наліпним валиком під вінцями або без нього, прикрашені пальцевими ямками по краю вінць і проколами (рис. 29, 1—5), та горщики більш розвинутого профілю з наліпним валиком по краю вінць (рис. 29, 6—7). Останні, як уже вказувалося, за спостереженнями Б. М. Гракова та Н. Г. Єлагіної, зустрічались переважно у верхньому, більш пізньому шарі зольника № 12¹⁰. До цього ж часу відносяться і черпаки глекоподібної форми (рис. 30, 9), миски звичайні з загнутими всередину краями (рис. 30, 2, 3) та глибокі (вази) з наліпним валиком по краю (рис. 30, 6). Зустрічаються на городищі також корчаги та глеки (рис. 29, 10; 30, 1). VI ст.

⁹ Б. Н. Граков и Н. Г. Елагина, Отчет о раскопках скифской экспедиции исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1958 г., стор. 15, 16.

¹⁰ Там же.

до н. е. відповідають і знайдені тут вироби з металу та кості: бронзові і залізні булавки, кістяні псалії, бронзові браслети та ін. (рис. 32, 11—13, 17—20, 24, 25, 28).

За своїм часом Західне укріплення цілком синхронне Трахтемирівському городищу на Канівщині, а також давнім шарам (друга половина VI ст. до н. е.) Пастирського і Шарпівського городищ на Тясміні¹¹ та Люботинського на Сіверському Дінці¹².

Східне городище відноситься до другої половини або до кінця VI—IV—III ст. до н. е. На таку дату вказує перш за все грецька кераміка, серед якої є фрагменти амфор середини VI—V ст. до н. е. з червоними полосами, фрагмент чорнофігурного розписного самоського глечика другої половини VI ст. до н. е. і амфори IV—III ст. до н. е.¹³, а також бронзові наконечники стріл кінця VI та IV—III ст. до н. е. (рис. 33, 16—21), уламки залізних вудил та інші речі (рис. 33, 14, 23, 24).

Цьому часові відповідає і кераміка, представлена в основному горщиками розвинутого профілю, прикрашеними проколами і пальцевими заціпами або косими насічками по краю вінець (рис. 33, 1—7). Горщики бочковидної та баночної форми і тут, але в значно меншій кількості, ніж на Західному городищі, і зустрічаються вони переважно в давніх комплексах¹⁴. Серед лошеного посуду трапляються поодинокі уламки черпаків, корчаг, глеків та мисок (рис. 33, 8—13). Останні частіше мають заглажену поверхню.

Зольники Великого Більського городища, мабуть, трохи пізніші Східного. Початкова дата їх визначається уламками амфор VI—V ст. до н. е. з пухлою шийкою, зібраних автором на городищі, кінцева — бронзовими трилопатовими подовженими наконечниками стріл з короткою втулкою, що виступає, тригранними пірамідальними наконечниками зі схованою втулкою, у котрих іноді одна з граней гострим шипом спускається донизу¹⁵, та уламками амфор IV—III ст. до н. е. з чаркоподібними ніжками, знайденими в зольнику № 9 (розкопки 1906 р.)¹⁶.

Ліпна кераміка близька до знайденої в Східному городищі. Вона характеризується уламками горщиків з короткою віді-

¹¹ І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція, АП, т. II, стор. 96 і далі.

¹² Б. А. Шрамко, Древности Северского Донца, стор. 221.

¹³ Б. А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1959 г., стор. 41; його ж, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1960 г., стор. 32.

¹⁴ Б. А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1959 г.

¹⁵ Р. Рау, вказ. праця, табл. IX, 37; табл. X, 21H.

¹⁶ Н. А. Онайко, Античный импорт на территории Среднего Приднпровья, СА, 1962, № 1, стор. 68.

леною шийкою і опуклим тулубом, прикрашених проколами в поєднанні з пальцевими защипами по краю вінець або косими насічками (рис. 35, 3—7). Зустрічаються також посудини бочковидної і банкової форм з наліпним валиком під вінцями або по їх краю (рис. 35, 1—2), миски із загнутим всередину краєм, але без орнаменту, уламки лощених посудин з низькими плічками (корчаг) та глеків (рис. 35, 8, 9).

Розкопки в Куземинському укріпленні не дали знахідок, які б твердо датувалися. Проте, кераміка, виявлена тут, за формою і орнаментациєю цілком аналогічна тій, яка зустрічається в шарах IV—III ст. до н. е. на Східному городищі. Цим, імовірно, і визначається час існування Куземинського укріплення.

Час заснування решти ворсклинських городищ не зовсім ясний. Наявність на деяких з них (Городне, Полкова Микитівка, Сосенка, Кардашів вал) горщиків з валиком під вінцями та фрагментів лощених мисок вказує на те, що вони найімовірніше могли виникнути наприкінці VI або на початку V ст. до н. е.

До V ст. до н. е. ми відносимо селища поблизу сіл Кучмівки та Чернеччини. На відміну від поселень VI ст. до н. е., основною формою посуду тут є горщик з короткою, добре виділеною шийкою, прикрашений проколами і наліпним валиком, розміщеним на вінцях, або проколами в сполученні з пальцевими защипами. Ранні посудини бочковидної і банкової форм з наліпним валиком під вінцями зустрічаються рідше. Характерно, що в складі кераміки з цих селищ черпаки і кубки відсутні. Лощіння зустрічається лише на мисках, які тут нічим не прикрашаються, і на посудинах з низькими плічками (рис. 37, 1—7, 10).

Така відмінність в кераміці дозволяє говорити про більш пізній час розглядуваних селищ в порівнянні з селищами типу Пожарної Балки і Олефірщини. Однак вирішальне значення для датування їх мають, звичайно, не місцеві матеріали, а уламки амфор кінця VI—V ст. до н. е. і пізньокласичного часу, які зустрічаються тут¹⁷.

До IV ст. до н. е. можна віднести два поселення поблизу с. Буд (пункти I і II). В зв'язку з тим, що на них не виявлено датуючих матеріалів, час їх існування встановлюється шляхом зіставлення кераміки цих поселень з керамікою інших, більш ранніх пам'яток басейну Ворскли. На відміну від ліпної кераміки з поселення поблизу с. Кучмівки наліпний валик і бочковидна форма посудин тут відсутні зовсім, не характерний для них і лощений посуд. Основною формою в Будах є горщик, прикрашений проколами і насічками по краю

¹⁷ Визначення Б. М. Гракова.

вінець. Зустрічаються також глеки та миски; останні не мають орнаменту (рис. 38, 1—8, 10, 11). Відсутність горщиків з валиком та лощеного посуду дозволяє вважати розглядувані поселення більш пізніми в порівнянні з описаними вище і датувати їх IV—III ст. до н. е.

Поховань, синхронних поселенню поблизу с. Хухри, в Поворсклі не виявлено. Розкопані на цій території кургани датуються в межах від першої половини VI по IV—III ст. до н. е. До VI ст. до н. е. відноситься більшість курганів поблизу сіл Мачух (в урочищах Таранів Яр та Кисла балка), Кириківки, Блажків, Глинища, в урочищах Скоробор, Саранчеве поле, Осняги та біля сіл Лихачівки і Великих Будиш.

Найбільш ранніми з них, які можна віднести до першої половини VI ст. до н. е., є поховання, відкриті в ур. Таранів яр поблизу Мачух¹⁸. Для них характерна наявність посудин ранніх форм, добре відомих за пам'ятками кінця VII—VI ст. до н. е. на Правобережжі і в Поворсклі, та одиночні вироби з металу. Це — черпаки переважно з мілкою, широко відкритою, рідше — глибокою S-овидного профілю чашечкою, прикрашеною різьбленим орнаментом (рис. 39, 5, 10; 40, 11); миски з загнутими всередину краями, орнаментованими наліпами; горщики бочковидної форми з наліпним валиком під вінцями (рис. 40, 8); залізні наконечники списів з пером лавролистої форми та ребром посередині (рис. 39, 12; 40, 12), що повторюють форму бронзових списів передскіфського часу (кургани № 1; 2 — поховання 1; 24 — поховання 3). Бронзові і залізні цвяхоподібні шпильки (кургани № 1, 23), відомі протягом всього VI ст. до н. е., та мілке пастове намисто (кургани № 3, 20, 25), належність якого до раннього скіфського часу переконливо довів Б. З. Рабинович¹⁹, також підтверджують цю дату.

В деяких похованнях Мачуського могильника²⁰ поруч з речами, характерними для першої половини VI ст. до н. е. (рис. 41, 1, 3, 4), зустрічаються нові, добре відомі в пам'ятках середини та другої половини VI ст. до н. е. Так, разом з черпаками з мілкою чашечкою (курган № 37) виявлено черпаки, що мають форму глечика (кургани № 18 — поховання 2; 37), які типові, як указувалось вище, вже для пам'яток другої половини VI ст. до н. е.²¹ (рис. 41, 2, 12). Миски в цих похованнях за формою майже не відрізняються від ранніх, однак більшість з них не орнаментовані (рис. 41, 14, 18), а миски з курганів № 7, 8, 16 ма-

¹⁸ Кургани № 1, 2 (поховання 1 і 2), 3, 5, 19, 20, 21, 22, 25, 31.

¹⁹ Б. З. Рабинович, О датировке некоторых скифских курганов Среднего Поднепровья, СА, I, стор. 94.

²⁰ Кургани № 6, 7, 8, 11, 16, 17, 18, 32, 33, 37, 38.

²¹ Кургани № 407 в ур. Гаряче поблизу с. Журівки (див. ИАК, вып. 14, стор. 32, рис. 74) та № 447 біля цього ж села (див. ИАК, вып. 17, стор. 94, рис. 29).

ють невисокий піддон або високу ніжку (рис. 42, 11, 12, 14), що характерно теж для таких посудин другої половини VI—V ст. до н. е. Кухонний посуд з валиками під вінцями не відрізняється від раннього.

В назвах похованнях виявлено також металеві вироби, характерні для пам'яток середини і другої половини VI ст. до н. е. Це — бронзове дзеркало з боковою ручкою (курган № 18, поховання 2 — рис. 41, 8), цвяхоподібні сережки (курган № 8 — рис. 42, 5), бронзова бляха-пронизка з головою грифона від кінської вуздечки (курган № 11 — рис. 41, 15), бронзові тригранні наконечники стріл зі схованою втулкою (курган № 37 — рис. 42, 4, 7), бронзові браслети з шишечкою на кінцях (рис. 42, 9), аналогічні знайденим в кургані № 1 поблизу с. Герасимівки (розкопки Д. Я. Самоквасова) разом з бронзовим дзеркалом з ручкою в центрі.

В деяких похованнях зустрічалось намисто з дорогіших каменів — сердолика (курган № 6), янтаря (курган № 7) та корнеола (курган № 37 — рис. 41, 5). В курганах Правобережжя і Посулля таке намисто відоме з середини VI ст. до н. е.²²

На підставі аналізу інвентаря описані поховання Мачуського могильника можна датувати серединою і другою половиною VI ст. до н. е.

Архаїчні поховання з курганів в урочищах Осняги, Саранчове поле та Скоробор в основному відносяться також до середини і другої половини VI ст. до н. е.

Серед поховань в ур. Осняги більш раннім (перша половина VI ст. до н. е.) можна вважати курган № 1. Дата його встановлюється бронзовими наконечниками стріл ранньоархаїчних типів (дво- і трилопатеві з шипом на втулці або без нього) VII—VI ст. до н. е. Цю дату підтверджують також залізні вудила, які належать до типу ранніх бронзових з стременовидною петлею на кінцях стрижнів, глиняний горщик, оздоблений різьбленим орнаментом, та кістяні псалії з трьома отворами на стрижні, характерні для VI ст. до н. е. (рис. 43, 1—4, 6—8).

До середини і другої половини VI ст. до н. е. ми відносимо кургани № 2 і 3 цього ж могильника. Залишки їх інвентаря становлять 9 золотих блях (рис. 43, 5), які добре відомі в пам'ятках другої половини VI ст. до н. е. Середнього Подніпров'я²³, та фрагменти глиняних посудин: корчаги, що, на відміну від більш ранніх, не орнаментована, та горщика, оздобленого пальцевими вдавленнями на вінцях (курган № 3).

Поховання в курганах № 10 та 11 в ур. Саранчове поле

²² Кургани № 38 біля с. Гуляй-Города (див. Смела, I, стор. 100) та 100 біля с. Синявки (див. Смела, III, стор. 140).

²³ Бобрися, курган № 35 (див. Смела, III, табл. XVIII, 7); Синявка, курган № 100 (див. Т а м ж е, стор. 139, рис. 71); Попівка, курган № 13 (Смела, II, табл. XXI, 1).

виявилися пограбованими, але речі, що залишилися тут, — фрагменти черпака, залізні псалії з трьома петлями (курган № 11) та великий однолезовий залізний ніж (курган № 10), близький до знайденого в Старшій могилі на Сулі (рис. 44, 11—14), вказують на ранній їх час (VI ст. до н. е.).

Серед поховань в ур. Скоробор більш раннім, синхронним похованню № 1 в ур. Осняги, можна вважати курган № 6. Інвентар його становлять ранньоархаїчні бронзові наконечники стріл та дрібне пастове намисто VII—VI ст. до н. е. (рис. 43, 9—12, 15, 16)²⁴. Кургани № 2, 3, 4, 7, 8, 10 цього ж могильника ми відносимо до середини — другої половини VI ст. до н. е. В їх інвентарі крім речей, котрі зустрічаються протягом всього VI ст. до н. е., а саме — бронзових наконечників стріл, залізного меча з брусковидним навершшям (курган № 1), бронзових цвяхоподібних булавок (кургани № 4, 7), залізних вудил з псаліями (рис. 43, 13, 14, 17—22, 25, 29), фрагментів лощеного (кургани № 1, 8) та кухонного з валиком під вінцями посуду (курган № 2 — рис. 44, 5) — зустрічаються речі, характерні для другої половини VI ст. до н. е. До них належать: бронзові наконечники стріл (трилопатева з короткою овальною голівкою та довгою втулкою, тригранна з овальною голівкою і короткими прямими жолобками на гранях, що виділяють втулку — рис. 43, 23—24)²⁵, бронзові браслети з незізнаними кінцями (кургани № 3, 4 — рис. 43, 30; 44, 3), янтарне намисто (курган № 4 — рис. 43, 27) та глибокий черпак у формі глечика.

Поховання в курганах № 1, 2, 4, 6, 8, 9, 12 поблизу с. Лихачівки синхронні названим вище курганам з ур. Скоробор. Більш раннім є курган № 8. Його дату визначає набір бронзових наконечників стріл, які Г. І. Мелюкова відносить до I хронологічної групи (VII—VI ст. до н. е.)²⁶, та черпак і кубок, оздоблені різьбленим орнаментом з інкрустацією, які більш характерні для першої половини VI ст. до н. е. (рис. 45, 1—3). В решті курганів були знайдені наконечник списа архаїчного типу (рис. 45, 5), залізні псалії з трьома боковими петлями, фрагмент ручки грецької іонійської посудини середини та другої половини VI ст. до н. е., та золоті чотирипелюсткові бляшки (рис. 53, 110), також відомі в похованнях другої половини VI ст. до н. е.²⁷

До VI ст. до н. е. слід віднести також поховання в кургані № 1 поблизу с. Великих Будищ, розкопаному І. А. Зарецьким в 1888 р.²⁸ Тут було виявлено горщик з наліпним валиком під

²⁴ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, табл. 6, Б.

²⁵ Р. Рау, вказ. праця, табл. III, 1d, 2c.

²⁶ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, стор. 17, табл. I.

²⁷ Синявка, курган № 100 (днв. Смела, III, стор. 140, рис. 75).

²⁸ М. Я. Рудинський, Археологічні збірні Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, стор. 44.

вінцями, миску напівсферичної форми, прикрашену по краю бортика напівкруглими наліпами, кубок, аналогічний за формою кубкам Мачуського могильника, черпак. Подібні посудини характерні саме для VI ст. до н. е. Цю дату підтверджують і бронзові дволопатеві та трилопатеві наконечники стріл архаїчного типу.

Визначення віку курганів № 1—3 поблизу с. Блажків утруднюється тим, що речі з поховань не збереглися. Проте свідчення про наявність у складі інвентаря курганів «невеликого глечика або чарки» (що являє собою, ймовірно, черпак глекоподібної форми другої половини VI ст. до н. е.) та «великої чашки на високому склянкоподібному піддоні»²⁹ (котра є, мабуть, мискою на ніжці, які також були характерними для другої половини VI ст. до н. е.), дає підстави цим часом датувати і вказані кургани.

Вік кириківських курганів не зовсім ясний, оскільки речі з їх розкопок не видані і в колекціях не збереглися. П. Д. Рау в свій час, вивчаючи стріли з курганів № 13 і 8 (поховання 8), відніс їх до середини і другої половини VI ст. до н. е.³⁰ Ця дата підтверджується наявністю в кургані № 13 kindжала з брусковидним навершшям, характерного для пам'яток VI ст. до н. е.³¹

До кінця VI — початку V ст. до н. е., напевне, відносяться поховання в курганах Опішлянка та Вітова могила (рис. 46). П. Д. Рау датував стріли з цих курганів V ст. до н. е.³², Г. І. Мелюкова віднесла їх до II хронологічної групи (VI—V ст. до н. е.)³³. Вказану дату підтверджують також золоті бляхи з сагайдака і горита, виготовлені в архаїчному скифському звіриному стилі (рис. 47 та 48), залізний наконечник списа VI—V ст. до н. е.³⁴, миска на кільцевій підставці та посудина з низькими плічками без орнаменту, які відомі в пам'ятках Середнього Придніпров'я в VI—V ст. до н. е.

Межею VI—V ст. до н. е. датується поховання № 9 поблизу с. Мачух, до складу інвентаря якого крім бронзових блях з зображенням голівки барса та уламка залізного браслета входили чотири бронзових наконечники стріл VI—V ст. до н. е.³⁵ і залізна опукла бляха з петлею на зворотному боці (рис. 49, 7—15), які добре відомі в пам'ятках V ст. до н. е., особливо на Посулі.

²⁹ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 147—148.

³⁰ Р. Рау, вказ. праця, стор. 18.

³¹ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, стор. 47, табл. II, 11.

³² Р. Рау, вказ. праця, стор. 20—21.

³³ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, табл. 7, 3, И, К.

³⁴ Там же, стор. 9.

³⁵ Там же, табл. 7, Б4, О12, П9, Ж6.

На основі набору бронзових стріл П. Д. Рау в свій час відніс кургани № 10, 13, 15 поблизу с. Мачух до V ст. до н. е. Це датування прийняте й зараз. Воно підтверджується залізним мечем з наверхшям у вигляді пазурів птаха з кургану № 13 (рис. 50, 1) і керамікою, яка характеризується невеликими горщиками грубуватої виробки (рис. 49, 1—6), в більшості випадків без орнаменту. Такі посудини невідомі в пам'ятках VI ст. до н. е. в Поворсклі і наближаються за своєю формою і обробкою поверхні до більш пізніх посульських.

V ст. до н. е. датується курган № 5 в ур. Скоробор. Поховання виявилось пограбованим. Кинджал з підковоподібним наверхшям, що зберігся, добре відомий в похованнях V ст. до н. е. в Середньому Подніпров'ї (рис. 53, 50)³⁶.

До V ст. до н. е. відносяться і чотири кургани, розкопані І. А. Зарецьким у 1888 р. поблизу с. Війтівки³⁷. Датуючим матеріалом для них можуть бути тригранні бронзові наконечники стріл з виїмчастими і плоскими гранями та короткою втулкою, відомі в похованнях V ст. до н. е.³⁸, а також бронзові ворворки, округлі і шестигранні в плані, які також звичайні для поховань V ст. до н. е.

Курганів від IV ст. до н. е. досліджено більше, ніж від V ст. до н. е. Вони відомі в ур. Осняги (кургани № 4—7 та 9), поблизу с. Кириківки (кургани № 4, 6, 12) та біля хуторів Настельного і Покровського.

Вік осняжських поховань визначається передусім набором бронзових наконечників стріл IV—III ст. до н. е. з курганів № 4, 5, 7 (рис. 51, 13—24)³⁹.

Датування їх IV ст. до н. е. підтверджується також рядом інших речей з цих курганів. Так, в кургані № 5 знайдено набір золотих блях від одягу, характерних для IV ст. до н. е., в кургані № 4 — уламок залізного меча з наверхшям у вигляді пазурів хижака, в кургані № 7 — чорнолаковий лекіф. Курган № 9 Осняжського могильника відноситься, скоріш за все, до IV—III ст. до н. е., як це можна установити на підставі знайдених в ньому каменів від пращі, котрі зустрічаються в похованнях саме цього періоду⁴⁰.

Приблизно тим же часом можна датувати кургани № 4 і 12 (поховання 1, 2) поблизу с. Кириківки. Основними речами для їх датування є бронзові дротяні сережки з нанизаними скля-

³⁶ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, табл. 20, 1, 2.

³⁷ М. Я. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. 1, стор. 44.

³⁸ Р. Рау, вказ. праця, табл. VI, 3А.

³⁹ Там же, табл. VII.

⁴⁰ В. Г. Петренко, Культура племен правобережного Среднего Приднепровья в IV—III вв. до н. э., МИА, № 96, стор. 72.

ними намистинами (кургани № 4 і 12, поховання 1) і бронзові кільця, прикрашені трьома кульками у вигляді пірамідок (курган № 12, поховання 2). Обидві прикраси, як зазначалося вище, відомі в похованнях IV—III ст. до н. е. на Правобережжі⁴¹.

До IV—III ст. до н. е. П. Д. Рау відносить і курган № 6 поблизу с. Кириківки⁴², в якому, за описом Є. М. Мельник, знайдено «бронзові тригранні стріли із значками». Датування курганів № 15 і 16 цього могильника не уточнене. За наявністю в складі інвентаря кургану № 15 «чорнолакових вазочок» можна думати, що він відноситься до V або IV ст. до н. е. Знахідка в кургані № 16 залізних вудил свідчить про належність поховання до скіфського часу; для більш точного датування матеріалів у ньому немає.

Очевидно, до V та IV—III ст. до н. е. належить більшість розкопаних курганів поблизу хутора Настельного. Інвентар їх не зберігся, тому датувати кургани важко. На підставі знайденої тут амфори з клеймом IV ст. до н. е.⁴³ (група II, курган 2), золотих бляшок з зображенням грифонів і оленів, бронзових бляшок з отворами для нашивання (група IV, курган 1), підвісок у формі пірамідок, бронзової дротяної сережки, які часто зустрічаються в лісостепових та степових пам'ятках V та IV—III ст. до н. е.⁴⁴, можна гадати, що до цього часу відносяться і вказані кургани.

Наведене вище датування пам'яток басейну р. Ворскли не є безспірним. Подальші розкопки пам'яток, особливо поселень, зможуть уточнити їх вік. Для нас важливо те, що пам'ятки скіфського часу на Ворсклі, на відміну від Посулля, відомі з VII ст. до н. е., в меншій кількості відомі пам'ятки V—III ст. до н. е. Деякі з них, наприклад, Більське городище та його могильники, існували протягом всього скіфського часу.

⁴¹ В. Г. Петренко, Культура племен правобережного Середнього Придніпров'я в IV—III вв. до н. е., МИА, стор. 73, рис. 5, 3.

⁴² Р. Рау, вказ. праця, стор. 22.

⁴³ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, вып. Д1-4, стор. 39.

⁴⁴ М. Я. Рудинський, Археологічна розвідка на Дніпрелістані, Збірник Дніпропетровського музею, т. I, стор. 52, рис. 1; Є. Ф. Покровська, Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного яру поблизу м. Сміли, Археологія, т. X, стор. 74, табл. II, б.

ВИСНОВКИ

Басейн р. Ворскли в лісостеповому Лівобережжі є одним з важливих місць зосередження численних і різноманітних за своїм складом пам'яток скіфського часу — неукріплених селищ, городищ, курганів. Вивчення цих пам'яток підтверджує правильність виділення поряд з іншими локальними культурними групами пам'яток скіфського часу також і ворсклинської групи. М. Я. Рудинський ще в 1928 р. висловив припущення, що появу культури скіфського часу в басейні р. Ворскли слід пояснювати, як наслідок переміщення сюди частини населення області дніпровського Правобережжя¹. Однак час гаданого переселення залишався не з'ясованим. Відкриття пам'яток бондарихинської культури на Сіверському Дінці, Осколі і Ворсклі дало переконливі дані на користь того, що культура населення, яке мешкало в скіфський час у басейні р. Ворскли, не має прямої основи у культурі місцевих племен пізнього бронзового віку, що джерела її дійсно повинні знаходитись на заході, у Правобережжі. Коли ж в долині Ворскли було виявлено пам'ятки чорноліської культури, стало очевидним, що переселення з Правобережжя відбулося в VIII або в першій половині VII ст. до н. е.

Бондарихинські племена мешкали в невеликих неукріплених поселеннях, які знаходилися в низинах безпосередньо коло води. Їх житла являли собою досить великі землянки з вогнищем посередині. Виявлено також і наземні житла. Основу господарства цих племен становили землеробство і скотарство. Є дані, які вказують на існування у них таких домашніх ремесел, як гончарство, обробка кістки, бронзоливарне і зачатки залізобного.

Можна думати, що в період, який передував переселенню чорноліських племен з Правобережжя на Ворсклу, бондарихинське населення мало жвавий і певною мірою тривалий контакт з передскіфськими мешканцями лісостепу між Дніпром і Дністром. Вірогідність такого контакту підтверджується, з одного боку, знахідками на поселеннях бондарихинської культури в ба-

¹ М. Я. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, стор. 48.

сейні Ворскли глиняних посудин білогрудівського і чорноліського типів, а також наявність в орнаментатії бондарихинської кераміки з поселення поблизу с. Хухри проколів по краю, які вважаються типовими для чорноліських пам'яток Правобережжя. З другого боку, відомі знахідки бондарихинських посудин на Суботівському² та Калантаївському³ городищах чорноліської культури в басейні р. Тясмина.

З початком залізного віку зв'язки між племенами могли лише посилитись. Важче пояснити причини, які викликали переселення частини населення з Правобережжя на Ворсклу. Можливо, поштовхом до нього було вторгнення в західну частину українського Лісостепу киммерійців або скіфів, які виходили в VIII і VII ст. до н. е. на широку історичну арену.

В тих випадках, про які ми знаємо, чорноліські племена оселилися на Ворсклі на тих же місцях, на яких раніше знаходились селища бондарихинської культури, тобто в низинах ближче до води. Лише пізніше, ймовірно, з кінця VII ст. до н. е. чорноліське населення стало концентруватися в області середньої течії р. Ворскли, розселяючись головним чином на його правому високому березі. Первісні мешканці цієї території, бондарихинські племена, мабуть, частково були асимільовані пришельцями із заходу або витіснені на якусь іншу територію (за В. А. Іллінською — на північ, насамперед в басейн Десни).

За своєю культурою населення Ворскли протягом перших століть скіфського часу майже нічим не відрізнялось від племен, які жили на дніпровському Правобережжі. Ймовірно, між ними довгий час підтримувався зв'язок, що виявляється у певному паралелізмі розвитку їх культур. Поселення і там і тут розташовуються переважно на високих чорноземних плато, зольники, які добре відомі в передскіфський час на поселеннях і городищах Правобережжя, набувають значного поширення і в Поворсклі. Остаточою їх походження ще не встановлено. Можна лише гадати, що вони утворилися внаслідок існування культу домашнього вогнища на місці покинутих житлових і господарських споруд. З VI ст. до н. е. на Правобережжі і Ворсклі починається будівництво городищ, в основі яких лежить кругове укріплення, відоме на Правобережжі ще з передскіфського часу. Поховальні споруди та інвентар курганів VI ст. до н. е. на Ворсклі близькі до ранніх рядових поховань в могилах басейну р. Тясмина. В кераміці поширені однакові форми й засоби орнаментатії як простого, так і столового посуду. В ранньоскіфський час на Ворсклі знайдено цвяхоподібні шпильки і сережки, добре відомі для пам'яток лісостепового Правобережжя. Як і пра-

² Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, вказ. праця, стор. 166, рис. 2.

³ Розкопки Є. Ф. Покровської та Г. Т. Ковпаненко 1956—1957 років, Фонди ІА АН УРСР.

вобережне населення, племена Ворскли опинились у сфері найбільшого впливу скіфської степової культури і більш або менш однаково з ним запозичили у скіфів їх зброю, спорядження верхового коня, звіриний стиль у мистецтві, а також вступили у зв'язок з античними містами Північного Причорномор'я, що сприяло збагаченню місцевої культури.

Однак група племен, які осіли на Ворсклі, опинилась в суцільному оточенні лівобережних племен з дещо іншим складом культури⁴. В результаті безперервного і безпосереднього контакту з ними протягом кількох століть в культурі ворсклинського населення поступово втрачаються самотутні риси, і в IV—III ст. до н. е. вона вже, наскільки можна установити, майже нічим не відрізняється від інших культур Лівобережжя.

Простежити подальшу долю мешканців цієї території неможливо, оскільки пам'ятки наступної епохи, пов'язані з зарубинецькою культурою ранніх слов'ян, тут поки що не виявлені⁵.

Велика кількість поселень з досить потужним культурним нашаруванням є свідченням того, що на Ворсклі, як і у всьому Лісостепу, в скіфський час мешкало осіле населення. Незважаючи на свою нечисленність, знахідки зернотерок, терочників, відбитки зерен на днищах посудин свідчать, що основним його заняттям було землеробство, традиція якого йде ще з епохи пізньої бронзи, що підтверджується знахідками на чорноліських городищах і поселеннях на Правобережжі таких знарядь, як кістяні і рогові мотики, крем'яні серпи, зернотерки⁶. На Ворсклі чорноліське населення знайшло сприятливі умови для подальшого розвитку землеробства.

Можна гадати, що, як і на інших територіях лісостепового Середнього Подніпров'я, землеробство у ворсклинських племен було орним⁷. Перехід до нього був обумовлений появою заліза, яке «зробило можливим рільництво на великих площах, розчищення під рілля широких лісових просторів»⁸. Але не виключено, що його початок йде і в більш глибоку давнину.

⁴ В. А. Ильинская, Керамика скифских погребений Посулья, ВССА, стор. 168 і далі; її ж, Скіфські сокири, Археологія, т. XII, стор. 27 і далі; її ж, Кургани скіфського часу посульсько-донецького Лісостепу, Археологія, т. XIV, стор. 52 і далі; Б. А. Шрамко, Доповідь про розкопки на городищі VI—V ст. до н. е. біля с. Люботина, прочитана на засіданні скіфо-сарматської секції XI конференції ІА АН УРСР в Києві в 1962 р., Науковий архів ІА АН УРСР.

⁵ И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 351.

⁶ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, стор. 175—177.

⁷ П. Д. Либеров, Земледелие у скифских племен Поднепровья в VI—II вв. до н. э., Материалы по истории земледелия СССР, Сборник 1, М., 1952, стор. 114.

⁸ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1948, стор. 126.

Врожай збирали за допомогою залізних серпів, знахідки яких відомі в пам'ятках Ворскли. Для розмелювання зерна застосовувалися кам'яні зернотерки. Вирощували просо, пшеницю, ячмінь. Відбитки зерен цих культур зустрічаються на днищах посудин з поселення поблизу с. Хухри та з Більського городища. В кургані № 1 в ур. Осняги В. О. Городцов виявив над ямою спалені стебла пшениці з невимолоченими колосками⁹. Обвуглені зерна пшениці було знайдено також Б. А. Шрамком в зольнику № 11 Західного Більського городища¹⁰. Крім вказаних культур, населення Ворскли, можливо, вирощувало жито, горох та вику, рештки яких відомі на сусідніх територіях Середнього Подніпров'я. Так, в зольнику на поселенні поблизу с. Гостроверхівки на Сіверському Дінці Б. А. Шрамко виявив глиняні моделі зерен пшениці, ячменю, проса, жита і бобових¹¹. Цікаво відзначити, що на Більському городищі 1959 р. на днищах посудин було виявлено відбитки зерняток яблука, а в зольнику № 12 Західного городища — саме зернятко¹². Останнє вказує на можливий розвиток садівництва.

З землеробством нерозривно пов'язане скотарство. Кістки тварин, переважно у вигляді кухонних залишків, у великій кількості зустрічаються під час розкопок поселень, а також у могилах.

Наведемо дані визначення остеологічного матеріалу.

Поселення поблизу с. Хухри
(розкопки автора
1955 р.)¹³

	Кількість кісток	Кількість особин
Бик	145	11
Кінь	113	4
Свиня	99	6
Коза-вівця	96	10
Коза	3	2
Собака	6	2
Всього	462	35

Поселення поблизу с. Мачух
(розкопки М. Я. Рудинського
1946 р.)¹⁴

	Кількість кісток	Кількість особин
Бик	869	11
Кінь	278	6
Осел	3	1
Свиня	785	21
Коза	809	26
Вівця	84	3
Собака	115	13
Всього	2943	81

⁹ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 128.

¹⁰ Б. А. Шрамко, Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 г.

¹¹ Б. А. Шрамко, Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья, СА, 1957, № 1, стор. 188—193.

¹² Б. А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1959 г.

¹³ Визначення остеологічного матеріалу зроблене І. Г. Підоплічком.

¹⁴ М. Я. Рудинський, Звіт Мачухської експедиції Інституту археології за 1946 р.

Західне Більське городище
(розкопки Б. М. Гракова 1958—
1960 років)¹⁵

	Кількість кісток	Кількість особин
Велика рогата худоба	989	47
Дрібна рогата худоба	506	82
Свиня	861	160
Кінь	661	31
Собака	282	54
Всього	3299	374

Східне Більське городище
(розкопки Б. М. Гракова
і Б. А. Шрамка 1960 р.)¹⁶

	Кількість кісток	Кількість особин
Велика рогата худоба	477	29
Дрібна рогата худоба	67	10
Свиня	71	15
Кінь	407	18
Собака	8	4
Всього	1030	76

На поселенні поблизу с. Пожарної Балки, пункт II (розкопки І. І. Ляпушкіна 1949 р.)¹⁷ було знайдено 2000 кісток тварин. З них кістки домашніх, за даними І. І. Ляпушкіна, становили 87—88%, у тому числі: дрібної рогатої худоби — 29/24,5%, свині — 28/29%, великої рогатої худоби — 16,8/16,4%, коня — 13,6/12,6%, собаки — 12,8/16,4%, осла (?) — 0,8/1,10%¹⁸.

За даними В. О. Городцова (розкопки 1906 р.)¹⁹, на Більському городищі серед виявлених ним кісток домашніх тварин переважали кістки дрібної рогатої худоби, далі йшли кістки свині, корови, коня і собаки.

З наведених даних видно, що за кількістю особин перше місце серед домашніх тварин на Ворсклі належало дрібній рогатій худобі і свині, за ними йдуть велика рогата худоба і кінь. Лише при розкопках Східного Більського городища кістки великої рогатої худоби і коня переважали. Чи пов'язане таке співвідношення зі змінами складу череди, чи це випадкове явище — робити висновки поки важко.

Худобу, напевне, розводили в першу чергу на м'ясо, молоко та шкіру. Про використання коня для верхової їзди свідчать численні предмети кінського спорядження (вудила, псалиї), знайдені в курганах і на поселеннях.

Численні знахідки на поселеннях кісток свині підтверджують думку про осілість населення Ворскли. Привертає увагу також

¹⁵ Б. Н. Граков и Н. Г. Елагина, Отчет о работах скифской экспедиции исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1958 году; Б. Н. Граков, Отчет о раскопках скифской экспедиции истфака МГУ на Бельском городище в 1959 г. Визначення остеологічного матеріалу проведено В. І. Цалкінім.

¹⁶ Б. А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1960 г.

¹⁷ И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стор. 123.

¹⁸ Чисельник — процент за кількістю кісток, знаменник — за кількістю особин.

¹⁹ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 152, 153.

велика кількість кісток собаки, зібраних на Західному Більському городищі. За підрахунками В. І. Цалкіна, за два роки розкопок (1958—1959 роки) виявлено кістки 54 особин, що становить 14,5% по відношенню до кісток свині, рогатої худоби і коня. Ці дані, на думку Б. М. Гракова, свідчать, очевидно, про те, що м'ясо собаки йшло в їжу²⁰. На поселенні Пожарна Балка (пункт II) і Мачухи знайдено також кістки осла, невідомі на інших територіях Середнього Подніпров'я.

Мисливство і рибальство, ймовірно, не відігравали помітної ролі в господарській діяльності населення Ворскли. Кістки диких тварин становлять незначний відсоток серед загальної кількості знайдених під час розкопок кісток. На поселенні поблизу с. Пожарної Балки (пункт II) вони дорівнюють 12/13%²¹. Небагато знайдено їх і на Мачуському поселенні та на Більському городищі.

Наведемо дані визначення кісток диких тварин.

Поселення поблизу с. Мачух
(розкопки М. Я. Рудинського
1946 р.)²²

	Кількість кісток	Кількість особин
Козуля	26	1
Заець-русак	7	3
Птахи великі	2	1
Всього	35	5

Західне Більське городище
(розкопки Б. М. Гракова 1958—
1959 років)²³

	Кількість кісток	Кількість особин
Олень	33	8
Кабан	35	9
Козуля	3	2
Всвк	1	1
Всього	72	20

Східне Більське городище
(розкопки Б. М. Гракова
і Б. А. Шрамка 1960 р.)²⁴

	Кількість кісток	Кількість особин
Лось	1	1
Олень	3	1
Кабан	2	1
Всього	6	3

²⁰ Б. Н. Граков, Отчет о раскопках скифской экспедиции истфака МГУ на Бельском городище в 1959 г.

²¹ И. И. Ляпушкин, Поселение скифского времени близ дер. Пожарная Балка, КСИИМК, вып. 37, М., 1951, стор. 127.

²² М. Я. Рудинський, Звіт Мачухської експедиції Інституту археології за 1946 р.

²³ Б. Н. Граков и Н. Г. Елагина, Отчет о раскопках скифской экспедиции исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1958 г.; Б. Н. Граков, Отчет о раскопках скифской экспедиции истфака МГУ на Бельском городище в 1959 г.

²⁴ Б. А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1960 г.

За кількістю особин серед диких тварин, як бачимо, переважають кабани і олені. Зустрічаються також кістки козулі, зайця-русака, лося, тетерева, сірої качки і сірої куріпки.

Рибальство, як і мисливство, посідало другорядне місце в господарстві. Кістки риб при розкопках зустрічалися в поодиноких випадках. На поселенні поблизу с. Хухри в ямі № 9 на розкопі II було знайдено розбитий горщик з риб'ячою лускою. В зольниках Більського городища (розкопки 1906 р.)²⁵ виявлено кістки ляща. На заняття рибальством вказують також знахідки на поселеннях і в кургані № 6 поблизу с. Лихачівки бронзових та залізних риболовних гачків.

На підставі знахідок можна встановити, що мешканцям Ворскля були відомі керамічне, ткацьке, бронзоліварне ремесла, обробка заліза та шкіри.

Особливе місце посідало виробництво глиняного посуду. Він ліпився від руки, без застосування гончарного круга. Глина використовувалась чиста, з невеликими домішками піску, жорстви, іноді шамоту. В розкопі I на Східному Більському городищі Б. А. Шрамко виявив шматки червоної гончарної глини, виходи якої, за повідомленням мешканця Більська П. І. Безкаравайного, знаходяться за 1 км на північ від Східного Більського городища²⁶.

Техніка виготовлення глиняних посудин на Ворсклі, мабуть, була джгутова, відома в передскіфській і скіфській час на сусідніх територіях лісостепового Подніпров'я і в степу²⁷. Спочатку ліпилось дно, а потім шляхом поступового накладання смуг нарощувались стінки. Так, на одному з днищ посудини, знайденої на Західному Більському городищі, збереглися сліди пальців гончара, який формував дно з шматка глини.

Спеціальних печей для випалу посуду розкопками не виявлено. Очевидно, він випалювався примітивним способом, на вогнищі, внаслідок чого зовнішня поверхня посудин має нерівномірне плямисте пофарбування — сірувато-коричневе, буре, жовте, а в перетині стінки звичайно дво- або триколірні. Виробництво глиняного посуду досягає особливої досконалості в ранньоскіфський час, в VII—VI ст. до н. е., коли поряд з простим кухонним виготовлявся столовий посуд, прикрашений багатим різноманітним орнаментом. Поверхня його оброблялася значно краще, ретельно загладжувалась і лощилась — найчастіше з одного, рідше — з обох боків. З кінця VI або з початку V ст.

²⁵ Б. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 152.

²⁶ Б. А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1960 г.

²⁷ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, стор. 68; А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, стор. 47—48.

до н. е. якість виготовлення посуду знижується. Лощена кераміка поступово виходить із вжитку. Продовжують лощитися лише миски, але якість лощіння їх невисока. Більш одноманітними і простими стають форми простого кухонного посуду, спрощується орнамент. Всі ці явища, ймовірно, були наслідком впливу культур сусідніх територій Лівобережжя і степу.

Глиняні пряслиця, знайдені на поселеннях і в похованнях, свідчать про розвиток ткацтва. Підтвердженням ткацького призначення цих предметів є знайдене І. А. Зарецьким на дюнах поблизу с. Лихачівки глиняне пряслице, надіте на залізний стрижень. Пряслице з дерев'яною паличкою всередині було знайдено на Кам'янському городищі. На думку Б. М. Гракова, воно є веретеном²⁸. І. А. Зарецький на дюнах поблизу с. Лихачівки знайшов бронзові голки з отвором для затягування нитки і бронзовий в'язальний гачок. Тканини, які виготовлялись населенням Ворскли, судячи з відбитків на днищах посудин, були рідкого і густого плетіння.

Виробництво, пов'язане з обробкою металу, через нестачу відповідних даних для ворсклинських племен, майже не вивчено. Однак матеріали, одержані під час розкопок, вказують на існування місцевого бронзолivarного ремесла і ковальської обробки заліза. У зольнику № 2 на Більському городищі В. О. Городцов 1906 р. знайшов мідні і залізні шлаки, в зольниках № 3 і 9 — браковані бронзові стріли (рис. 34, 7, 8), в зольнику № 9 — шматок мідної руди і уламки бронзи²⁹. Під час розкопок 1958 і 1960 років на Західному і Східному городищах в різних місцях було виявлено залізні шлаки, а також уламки тиглів і глиняних лячок. Останні мають вигляд грубо виліплених товстостінних невеликих чаш з масивним відростком. З ливарним ремеслом, певно, можна пов'язати і фрагмент кам'яної продовгуватої посудинки, що за формою нагадує корито (рис. 32, 27). Він був знайдений В. О. Городцовим в 1906 р. на Західному Більському городищі. Подібні речі добре відомі в пам'ятках чорноліського та ранньоскіфського часу на лісостеповому Правобережжі (поселення біля сіл Жаботина і Хрещатика)³⁰.

Знахідки кістяних тупиків вказують на розвиток обробки шкіри. Застосування шкіри в побуті місцевого населення підтверджується виявленими в могилах залишками шкіряних сагайдаків та ременів. Останні в пам'ятках Ворскли поки що невідомі, але їх знахідки зафіксовані у багатьох інших середньодніпровських курганах скіфського часу³¹.

²⁸ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, стор. 101.

²⁹ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований... в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, стор. 157.

³⁰ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, стор. 110, рис. 76.

³¹ ДП, II, табл. XXI, 401; XXXII, 402.

Обробка кістки, особливо в ранньоскіфський час, посідала значне місце серед ремесел, відомих у Поворсклі. Техніка її була, ймовірно, близька до техніки, відомої у дяківських племен³². Використовувались у першу чергу трубчасті і грифельні кістки великих тварин, як найтвердіші, потім ріг. З трубчастих кісток виготовляли шила, проколки, кістяні застіжки, рукоятки ножів, з щелеп тварин — тупики, з ребер, лопаток та стегових кісток — лошила. Роги оленів йшли на виготовлення псаліїв і вуздечкових бляшок. Багато кісток зберегли на собі ознаки їх використання. Так, астрагали кози і вівці часто бувають залощені з двох боків, на рогах тварин зустрічаються сліди зрізів.

Обробка каменю у населення Ворскли займала незначне місце. З нього виготовлялись переважно знаряддя праці: зернотерки, точильні бруски, а також посудини для розтирання фарб.

Суспільний лад поворсклинських племен був, певно, близьким до суспільного ладу населення сусідніх територій Середнього Подніпров'я цього часу.

Незначна кількість випадків колективного поховання кількох небіжчиків під одним курганом свідчить про послаблення родо-племінних зв'язків. Це був останній етап первісно-общинного ладу, що знаходився на межі свого розкладу. Велику роль у його руйнуванні відіграла торгівля, розвитку якої сприяло значне зростання продуктивності праці при переході від доби бронзи до ранньозалізного віку. Обмін в цей час стає постійною і необхідною умовою розвитку господарства. Так, наприкінці VIII — на початку VII ст. до н. е. на Ворсклі з'являються речі кавказького походження — бронзові вудила кобанського типу, трипетельчасті псалії, прикраси кінської вуздечки. З кінця VII — початку VI ст. до н. е. починає відчуватися вплив скіфів, який значно посилюється з середини VI ст. до н. е. Про це свідчить значне поширення з цього часу в пам'ятках Ворскли звіриного стилю, скіфського озброєння та спорядження коня.

Починаючи з середини VI ст. до н. е., населення Поворскля входить у постійні зв'язки з античними містами Північного Причорномор'я: у ранній час (VI ст. до н. е.) — з Ольвією, а в IV—III ст. до н. е. — з Боспором. Імпортна кераміка дає найкраще уявлення про масштаби торгівлі з греками. Велике Більське городище було одним з важливих центрів Середнього Подніпров'я, які привертали до себе увагу грецьких міст Північного Причорномор'я. В обмін на хліб і предмети різних промислів населення Ворскли одержувало прикраси, вино.

Торгівля мала, ймовірно, міновий характер. Разом з тим слід відзначити знахідку в ямі № 7 на Східному Більському городищі (розкопки 1959 р.) пантікапейської монети IV ст. до н. е. Поряд з амфорами і чорнолакованим посудом вона ще раз під-

³² С. А. Изюмова, Техника обработки кости в дяковское время и в Древней Руси, КСИИМК, вып. 30, М., 1949, стор. 15 і далі.

тверджує проникнення боспорського імпорту в Середнє Подніпров'я, очевидно, з IV ст. до н. е.

Обмін сприяв більш швидкому розвитку приватної власності і поглибленню майнової нерівності. В ранній період, як про це свідчать найдавніші кургани Поворскля, і, зокрема, Мачуського могили, майнова диференціація серед населення ще не спостерігалась. Ймовірно, вона вже існувала, але поки що не вдається підтвердити це фактичним матеріалом. Різниця між небіжчиками за багатством речей, що їх супроводили, найпевніше позначається приблизно з середини VI ст. до н. е. Зокрема, виділяються окремі могили (Лихачівка, кургани № 1, 9, ур. Озняги, курган № 2, Кириківка, курган № 13), в яких знайдено золоті речі. На жаль, більшість з цих курганів виявились пограбованими і ми не можемо скласти уявлення про їх повний інвентар. Не пізніше, ніж до другої половини VI — початку V ст. до н. е. відносяться визначні для Ворскли кургани Опішлянка і Вітова Могила, в яких було знайдено багато прикрашені золотими бляхами, виконаними в класичному скіфському звіриному стилі, горит та сагайдак. В цих могилах, найімовірніше, були поховані родові вожді або представники племінної знаті. Ми нічого не можемо сказати про соціальне становище тих осіб, для яких були насипані найбільш величні кургани в ур. Скоробор поблизу Більського городища, котрі не поступаються за розмірами великим курганам степової Скіфії. На жаль, вони були зруйновані ще в давнину і зараз мають вигляд майданів, але й ці майдани ще ніким не досліджувались. Можливо, вони є поховальними пам'ятками вождів племен.

Про існування у населення Поворскля рабства яскравих свідчень немає. Наявність серед парних поховань двох випадків (Мачухи, кургани № 8 і 13) насильницького (?) поховання осіб, підлегле становище яких підтверджується їх скорченим положенням і місцем біля основного небіжчика, вказує на можливість існування якихось форм патріархального рабства.

Ріст майнової і виникнення на базі її соціальної нерівності впливали на розвиток військової і соціальної організації суспільства. В чорноліський період і на самому початку скіфського часу, судячи з поселень поблизу сіл Хухри і Ніцахи, населення Поворскля жило в малих неукріплених селищах. За способом життя воно ще нічим принципово не відрізнялось від місцевого населення бронзового віку — племен бондарихинської культури. Поява в кінці VII ст. до н. е. на Ворсклі великих поселень типу Мачух, Пожарної Балки та первісного великого поселення з зольниками на місці Більського городища та ін. пояснюється тими загальними зрушеннями, якими була позначена в історії Східної Європи перехідна доба від бронзового до залізного віку. Її можна тлумачити як ознаку прагнення стародавніх племен до об'єднання в міжплемінні союзи, оскільки

велика кількість населення, об'єданого спільними інтересами, навіть без побудови укріплень є надійним захистом від нападу ворогів.

Лише у світлі вивчення історії племен всього лісостепового Подніпров'я можна зрозуміти виникнення на Ворсклі найбільшого не тільки на цій території, але й у всій Східній Європі городища — Більського. На думку М. І. Артамонова, подібні городища у лісостепу споруджувались для захисту не тільки навколишнього населення, але й худоби, яка становила значну частину його матеріальних цінностей³³. Однак наявність на Більському городищі значного за своєю потужністю культурного шару з залишками виробництв показує, що воно, ймовірно, було не лише укріпленням, а й ремісничим, культурним і політичним центром племінного угруповання. Разом з тим надто великі розміри Більського городища (4400 га)³⁴ дозволяють вбачати в ньому споруду особливого значення. Чи не було воно місцем періодичних зборів племінних об'єдань за прикладом кельтських племен, як вважає Б. М. Граков³⁵?

Історична інтерпретація решти городищ на Ворсклі буде можливою при проведенні на них більш глибоких досліджень.

Оскільки Ворсклинська локальна група за своїм походженням пов'язується з областю лісостепового Правобережжя, питання про етнічну належність її населення може бути розв'язане шляхом дослідження не тільки лівобережних, але й правобережних культур скіфського часу, що завело б нас далеко за рамки цієї праці. Зараз ясно лише одне — що басейн Ворскли був заселений племенами, генетично пов'язаними з населенням білогрудівсько-чорноліської культури Правобережжя. Особливих змін у складі населення Поворскля протягом скіфського часу не було. Це підтверджується тривалим існуванням деяких поселень і городищ, а також тим, що населення ховало небіжчиків на одних і тих же некрополях від VI до III ст. до н. е., майже не змінюючи поховального ритуалу, хоча загальний склад їх культури протягом цього часу і зазнав деяких змін.

Сподіваємось, що проведене нами дослідження пам'яток скіфського часу у басейні Ворскли допоможе подальшій розробці проблеми раннього залізного віку на території УРСР; висвітленню історії та з'ясуванню етнічної належності її населення.

³³ М. И. Артамонов, О землевладении и земледельческом празднике у скифов, Ученые записки ЛГУ, № 15, Л., 1947, стор. 16; його ж, Археологические исследования в Южной Подолии (Винницкая область) в 1948 г., Вестник ЛГУ, № 11, стор. 179.

³⁴ Для порівняння досить вказати, що площа Немирівського городища дорівнює 2000 га, Трахтемирівського — 500 га, Шарпівського — 17 га, Пастирського — 16 га.

³⁵ Виступ Б. М. Гракова на засіданні скіфо-античного відділу ІА АН УРСР від 1 лютого 1957 р.

РЕЗЮМЕ

Распространенное в прошлом представление о единообразии культуры лесостепных племен территории Украины в скифское время сейчас почти никем не разделяется. Исследованиями последних десятилетий здесь выделен ряд локальных групп, в которых современный ученый видит различные, иногда родственные, а иногда, возможно, и чуждые между собой этнические образования, существовавшие в древности. Так, в междуречье Днестра и Днепра определены подольская и киево-черкасская, а на территории к востоку от Днепра — ворсклинская, посульская и северско-донецкая группы памятников.

Настоящая работа посвящена изучению ворсклинской локальной группы племен.

В соответствии с задачами, стоящими перед советскими скифоведом, автор особое внимание уделил проблеме происхождения культуры ворсклинской группы. Для решения этого вопроса важное значение имела гипотеза М. Я. Рудинского, высказанная им в 1928 г., о том, что ворсклинская группа по своему происхождению связана с миграцией части населения из области днепровского Правобережья в бассейн р. Ворсклы. Проведенные после этого работы подтвердили точку зрения М. Я. Рудинского. Удалось уточнить, что передвижение населения с правого берега Днепра в бассейн Ворсклы произошло в самом начале железного века, вероятнее всего в конце VIII или в начале VII вв. до н. э. Этот вывод подтверждается следующими фактами. В бассейне Ворсклы обнаружены памятники бондарихинской культуры позднего бронзового века, которые в конце VIII или в начале VII вв. до н. э. сменяются памятниками второй ступени чернолесской. Поскольку чернолесская культура не имеет своих истоков в местной культуре предшествующего времени, ее появление на этой территории в уже сложившемся виде свидетельствует о переселении сюда этнической группы с Правобережья. С нею и следует связывать происхождение ворсклинской группы памятников скифского времени. Население бондарихинской культуры, вероятно, частично было ассимилировано пришельцами с запада, а частично вытеснено на какую-то иную территорию.

В скифское время в бассейне Ворсклы существовала однородная культура, в которой отчетливо прослеживаются черты, свидетельствующие о едином происхождении ее с культурой племен лесостепного Правобережья. Так, поселения располагаются в одинаковых топографических условиях, зольники, известные в предскифское время на Правобережье, получают широкое распространение в скифское время и на Ворскле. Погребальные сооружения и

инвентарь ворсклинских курганов VI в. до н. э. близки к одновременным рядовым захоронениям в бассейне р. Тясмина. В керамике распространены сходные формы и одинаковые приемы орнаментации простой и столовой посуды. В VI в. до н. э. на Ворскле получают распространение и одинаковые типы украшений (булавки и гвоздевидные серьги). Как и правобережное население, племена бассейна Ворсклы оказались в сфере воздействия скифской степной культуры, заимствовали от скифов их оружие, снаряжение верхового коня, звериный стиль в искусстве и вступили в экономические связи с античным миром Северного Причерноморья. Вместе с тем племена, осевшие на Ворскле, оказались в окружении населения с несколько иным составом культуры. Естественно, что в процессе экономического и культурного общения население Ворсклы не могло не испытывать на себе влияние соседей, как и наоборот. Подтверждением этому может быть появление на Ворскле уже с VI в. до н. э. черт, не характерных для памятников Правобережья (южная ориентация погребенных, посыпка дна ямы известью и золой, тризна в насыпи в виде кострищ, некоторые формы керамики, глиняные конусы), а в культуре населения Сулы и Северского Донца — черт, свойственных памятникам Ворсклы (зольники, отдельные формы лощеной посуды, орнаментация горшков валиками и проколами).

Памятники V—III вв. до н. э. на Ворскле свидетельствуют о том, что культурная близость местного населения с Правобережьем постепенно нарушается. Этот процесс лучше всего прослеживается на керамике, которая постепенно утрачивает свои самобытные черты и сближается по составу с крайне простой по форме и орнаменту керамикой соседних территорий Левобережья. Впрочем, в процесс сближения различных локальных групп, обнаруживающийся в унификации и упрощении форм керамики и ее орнаментации, начиная с V в. до н. э. включается и Правобережье. Однако при всей общности форм и орнамента посуды каждая из групп продолжает сохранять свои местные особенности. Обособившись от правобережных племен и находясь в непосредственном контакте с населением соседних территорий Левобережья на протяжении нескольких столетий, обитатели Ворсклы сближаются с ними в культурном отношении, и различия между ними в IV—III вв. до н. э., насколько можно установить, почти совершенно исчезают.

Рассмотренные в работе археологические материалы свидетельствуют о том, что на Ворскле жило оседлое население, которое по своему экономическому и социальному развитию находилось на одном уровне с населением соседних территорий Среднего Поднепровья. Основой его хозяйства было земледелие и скотоводство. Развивалось также бронзолитейное производство, кузнечная обработка железа, резьба по кости, керамическое и ткацкое ремесла.

Имущественное и социальное расслоение в среде местного населения наблюдается с середины VI в. до н. э. Ростом производства, имущественной дифференциации, а также потребностью населения в защите следует объяснить появление на Ворскле больших поселений, а затем и городищ. Особую проблему составляет Бельское городище, не имеющее себе равных по размерам в пределах Восточной Европы. По-видимому, оно являлось не только

убежищем, ремесленным и культурным центром, но и местом периодических сборов представителей нескольких племен.

Так как ворсклинская локальная группа по своему происхождению связывается с областью лесостепного Правобережья, вопрос об этнической принадлежности ее населения может быть решен в рамках более общей проблемы — проблемы этнической принадлежности правобережного лесостепного населения. В настоящее время ясно лишь одно, что носители культуры скифского времени бассейна Ворсклы генетически связаны с населением чернолесской культуры лесостепного Правобережья. Особых изменений в составе ворсклинского населения в течение скифского времени, по-видимому, не произошло. Это подтверждается, с одной стороны, преемственностью в области материальной культуры, с другой — длительностью существования некоторых поселений и городищ, а также тем, что население погребало умерших на одних и тех же некрополях от начала VI до III вв. до н. э. (Бельск, Кириковка), почти совершенно не изменив погребального ритуала.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АК	— Археологічна комісія
АЛЮР	— Археологическая летопись Южной России
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
ВЛУ	— Вестник Ленинградского университета
ВССА	— Вопросы скифо-сарматской археологии
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет
ДГС	— Древности Геродотовой Скифии
ДИМ	— Государственный исторический музей (Москва)
ДП	— Древности Приднепровья
ЖРБ	— Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга
ЗРАО	— Записки русского археологического общества
ИА АН УРСР	— Інститут археології АН УРСР
ИАК	— Известия Археологической Комиссии
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры
ИМК	— Інститут Історії матеріальної культури АН УРСР
КИМ	— Київський історичний музей
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МАР	— Материалы по археологии России
МГУ	— Московский государственный университет
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
ОАК	— Отчет археологической комиссии
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
Смела	— А. А. Бобринский, Курганы и случайные находки близ м. Смелы
Труды... АС	— Труды... Археологического съезда
Труды ГИМ	— Труды Государственного Исторического музея.
ХГУ	— Харьковский государственный университет
ESA	— Eurasia Septentrionalis Antiqua
ИБАИ	— Известия на Българские Археологически Институтъ
WA	— Wiadomości archeologiczne.

ЗМІСТ

Вступ	3
<i>Розділ I.</i> Передскіфський період на Ворсклі	11
<i>Розділ II.</i> Селища і городища скіфського часу	50
<i>Розділ III.</i> Кургани	82
<i>Розділ IV.</i> Кераміка	110
<i>Розділ V.</i> Знаряддя праці, озброєння, кінська вуздечка та прикраси	132
<i>Розділ VI.</i> Хронологія	161
Висновки	173
Резюме російською мовою	184
Список скорочень	187

ОГЛАВЛЕНИЕ

Вступление	3
<i>Раздел I.</i> Предскифский период на Ворскле	11
<i>Раздел II.</i> Селища и городища скифского времени	50
<i>Раздел III.</i> Курганы	82
<i>Раздел IV.</i> Керамика	110
<i>Раздел V.</i> Орудия труда, вооружение, конская узда и украшения	132
<i>Раздел VI.</i> Хронология	161
Заключение	173
Резюме	184
Список сокращений	187

